

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва Ўрта махсус таълим вазирлиги

Мирзо Улуғбек номидаги
Ўзбекистон Миллий Университети

Ижтимоий география ва
минтақавий иқтисодиёт
кафедраси

Иқтисодий ва демографик статистика
(ўқув қўлланма)

Тошкент – 2001

Мундарижа

I-қисм. Иқтисодий статистика	7
1-боб. Иқтисодий статистика асослари. Халқ хўжалиги тармоқлари классификацияси.	7
1-§. Иқтисодий статистика фанининг объекти, предмети, ўрганиш усуллари. Халқ хўжалиги ва унинг тармоқлари.	7
2-§. Моддий ва номоддий ишлаб чиқариш тармоқлари классификацияси.	10
II-боб. Миллий бойлик статистикаси.	14
1-§. Миллий бойлик тўғрисида тушунча ва унинг таркиби.	14
2-§. Асосий фондлари баҳолаш усуллари, уларнинг эскириши ва амортизация ажратмалари.	19
3-§. Асосий фондларни такрор ишлаб чиқариш ва улардан фойдаланиш кўрсаткичлари.	23
III-боб. Ижтимоий маҳсулот статистикаси.	29
1-§. Ижтимоий маҳсулот тўғрисида тушунча ва уни ҳисоблашнинг назарий асослари.	29
2-§. Саноат маҳсулоти статистикаси.	33
3-§. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари статистикаси.	38
IV-боб. Меҳнат унумдорлиги статистикаси.	44
1-§. Меҳнат унумдорлиги ва унинг ўсишининг аҳамияти.	44
2-§. Халқ хўжалигининг баъзи тармоқларида меҳнат унумдорлигини ҳисоблаш.	50
V-боб. Маҳсулот таннархи статистикаси.	57
1-§. Маҳсулот таннархи ва уни пасайтиришнинг аҳамияти.	57
2-§. Солиштирма товар маҳсулоти ва таннарх индекслари.	61
VI-боб. Ижтимоий маҳсулот муомаласи статистикаси.	67
1-§. Товар айланмаси тўғрисида тушунча ва унинг асосий кўрсаткичлари.	67
2-§. Улгуржи товар айланмаси кўрсаткичлари.	69
3-§. Чакана товар айланмаси.	71
4-§. Товар заҳиралари статистикаси.	73
VII боб. Миллий даромад статистикаси.	77

1-§. Миллий даромад ҳақида тушунча ва унинг вазифалари.	77
2-§. Фойда суммаси, унинг ташкил топиш ва тақсимланиш кўрсаткичлари.	81
VIII боб. Аҳолининг турмуш даражаси статистикаси.	85
1-§. Аҳоли турмуш даражаси статистикасининг вазифалари.	85
2-§. Аҳоли турмуш даражасини умумлаштирувчи кўрсаткичлар.	87
3-§. Аҳолининг моддий, маданий-маиший эҳтиёжларини қондиришни ифодаловчи кўрсаткичлар.	91
Иккинчи қисм. Демографик статистика.	96
IX боб. Аҳоли сони, таркиби статистикаси.	
1-§. Аҳоли статистикаси ва уни ўрганишнинг назарий асослари.	96
2-§. Аҳолини таркиби.	100
X боб. Меҳнат ресурслари статистикаси.	111
1-§. Меҳнат ресурслари ҳақида тушунча.	111
2-§. Ишчи кучи статистикаси ва унинг ташкил этилиши.	118
3-§. Меҳнат ресурсларининг ҳаракат кўрсаткичлари.	121
XI боб. Аҳолининг ҳаракат кўрсаткичлари.	124
1-§. Туғилиш жарёнини статистик ўрганиш.	124
2-§. Аҳоли ўлимини статистик ўрганиш.	129
XII боб. Никоҳ ва ажралиш статистикаси.	133
1-§. Аҳоли табиий ҳаракатида никоҳ ва ажралишнинг аҳамияти.	133
2-§. Никоҳ статистикаси.	136
3-§. Ажралиш статистикаси.	137
XIII боб. Аҳоли миграцияси статистикаси.	141
1-§. Аҳоли миграцияси, мазмун, моҳият, сабаб.	141
2-§. Аҳоли миграцияси абсолют кўрсаткичлари.	144
3-§. Аҳоли миграцияси нисбий кўрсаткичлари.	148
XIV боб. Аҳоли башорати статистикаси.	152

1-§. Аҳолининг келажакдаги сонини статистик усулда ҳисоблаш.	152
2-§. Аҳолининг сонини башоратлаш усуллари.	155
Адабиётлар.	

Мазкур ўқув қўлланмада иқтисодий ва демографик жараёнларнинг статистик асослари: миллий бойлик, асосий фондлар, ижтимоий маҳсулот, меҳнат ресурслари, аҳоли турмуш тарзи, никоҳ, ажралиш, туғилиш ва ўлим, аҳолининг механик ҳаракати каби масалалар тўғрисида сўз юритилади.

Шунингдек, бунда иқтисодий ва демографик воқеа-ҳодисалар фақат назарий жиҳатдан ёритилмасдан балки турли статистик маълумотлар билан бойитилган. Ҳар бир боб, бўлимлар режани тузиш, умумий тушунча ва таърифларни ёритишдан бошланиб мустақил ишлаш учун саволларни қайд этиш билан тугайди.

Ўқув қўлланма иқтисодчи, минтақавий иқтисодиёт ва демограф каби мутахассислар тайёрлайдиган факультетлар учун мўлжалланган.

Тузувчи: г.ф.н. катта ўқитувчи Тожиева З.Н.

Маъсул муҳаррир: г.ф.н. доцент Махамадалиев Р.Й.

Тақризчилар: г.ф.н., доц. Абдалова. З. (ТМИ)
и.ф.н., доц. Бўриева М.Р. (ЎзМУ)

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий Университети Илмий кенгашининг 2000 йил 28 январ 5-сонли мажлиси қарорига мувофиқ нашрга тавсия этилган.

Сўз боши

Ҳозирги барча соҳалардаги туб ўзгаришлар Олий ўқув юртлари учун ҳам дарслик, ўқув қўлланмаларни замонавий талаб даражасида бўлишини зарур қилиб қўймоқда. Фойдаланиб келинаётган мавжуд илмий-услубий адабиётлар, аксарият ўқув қўлланма ва дарсликлар учун асос бўлиб хизмат қилади. Аммо ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий шароитларнинг ўзгариб бориши, бир тузумдан иккинчи бирига ўтилиши айрим воқеа-ҳодисалар тўғрисидаги маълумотларнинг эскиришига олиб келади. Натижада, олимлар зиммасига олий ўқув юртлари учун ўзининг соҳаси бўйича янги дарслик ва ўқув қўлланма яратишдек оғир ва масъулиятли ишни юклайди.

Олий ўқув юртларининг кафедраларида яратилаётган турли ўқув қўлланмалар ўқитувчиларнинг ижодий фаолиятини ривожлантиришда катта аҳамиятга эга.

Маълумки сўнгги йилларда чиқаётган адабиётларнинг кўпчилиги иқтисодий мавзуга оид. Мазкур ўқув қўлланманинг бошқа турдош мавзуга тегишли адабиётлардан фарқли томони шундаки, бу китобчада иқтисодий статистика ва демографик статистика ўзаро боғлиқликда, яхлит ҳолда ёзилган.

Ушбу ўқув қўлланманинг тузилиши ва мазмуни муаллифнинг «Иқтисодий ва демографик статистика» бўйича ўқийдиган маърузасининг режаси асосида яратилди.

Иқтисодий статистика, миллий даромад, миллий бойлик, маҳсулот таннарни ва демографик статистика, аҳолининг ҳаракат кўрсаткичлари статистикаси каби мавзулар айнан шу ўқув қўлланмада ўз аксини топган.

Ўқув қўлланма республикамізда кўзга кўринган олимлар (Ё.Абдуллаев, Э.А.Акрамов, Н.М.Соатов) томонидан ёзилган адабиётларга таянган ҳолда тайёрланди.

Муаллиф статистика фанига қизиқиш уйғотган ва шу йўналишда ўқув қўлланма яратилишига сабабчи бўлган профессор А.С.Солиевга ҳамда ўқув қўлланманинг тайёр бўлишига ёрдам берган Г.Элмуродовага ўз миннатдорчилигини билдиради.

Таянч иборалар

Статистика, статистик тўплам, статистик қонуният, критик момент, инструкция, корреспонденция усули, репрезентатив хато, сводка, атрибутив, дискрет, мутлақ ва нисбий миқдор, баланс. Режа топшириғи, ўртача арифметик миқдор, ўртача гармоник миқдор, мода, медиана, вариация кўрсаткичлари, дисперсион таҳлил, танлама кузатиш, ўзаро боғланишлар, функционал боғланишлар, корреляцион боғланиш, динамика қаторлари, ўсиш (камайиш) суръати, промилле, коэффициент, иқтисодий индекс, агрегат индекс, график, диаграмма, масштаб, шкала, картограмма, картодиаграмма.

I-қисм. Иқтисодий статистика.

I-боб. Иқтисодий статистика асослари.

Халқ хўжалиги тармоқлари классификацияси.

1-§. Иқтисодий статистика фанининг объекти, предмети, ўрганиш усуллари. Халқ хўжалиги ва унинг тармоқлари

Режа

1. Иқтисодий статистика фанининг объекти ва предмети.
2. Иқтисодий статистиканинг асосий вазифалари.
3. Халқ хўжалиги тармоқларининг таркиби.

Иқтисодий статистика—иқтисодий ҳодисалар ва жараёнларнинг миқдорий томонини, уларнинг мазмуни, сифат жиҳати билан ҳамбарчас боғлиқликда ўрганувчи фан. Иқтисодий статистика иқтисодиётни ривожлантиришнинг муайян макон ва замон шароитларида содир бўладиган ҳамда миқдорий жиҳатдан ўлчанадиган ўзгаришларда ифодаланувчи қонуниятларни тадқиқ этади. Иқтисодий жараён ва ҳодисаларни, уларнинг ривожланиш қонуниятларини миқдорий жиҳатдан тавсифлаш—Иқтисодий статистиканинг бошқа ижтимоий фанлардан фарқ қилдирувчи ўзига хос хусусиятидир. Бундан ташқари иқтисодий статистика табиий ресурсларни ишлаб чиқаришнинг омили сифатида, иккинчидан инсоннинг хўжалик фаолиятининг табиий шароитга ва табиий ресурсларга кўрсатаётган таъсирини ўрганади.

Статистика ўрганадиган ижтимоий ҳодисаларнинг оммавий тавсифга эга эканлиги, иқтисодиётда эҳтимолга оид жараёнларнинг мавжудлиги муносабати билан иқтисодий статистикада катта сонлар қонуни асосида қуриладиган математик статистика усуллари ва эҳтимоллар назарияси кенг қўлланилади. Амалий фаолият турларидан бири сифатида иқтисодий статистика мамлакатнинг ривожланиши тўғрисидаги маълумотларни тўплайди, ишлаб чиқади, умумлаштиради ва таҳлил қилади.

Иқтисодий статистика ижтимоий маҳсулот ва миллий даромадни ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва улардан фойдаланишни, меҳнат ресурслари ва улардан фойдаланишни, техника тараққиёти ва ишлаб чиқариш самарадорлигини ўрганади, халқ хўжалигининг ҳисобот балансини ишлаб чиқади ва таҳлил қилади. Шунингдек, иқтисодий статистика иқтисод ва маданиятнинг аҳволини ва ривожланишини, аҳоли турмуш даражасини оширишни ифодаловчи статистик маълумотларни тўплайди.

Халқ хўжалигининг ҳар бир тармоғи ва умуман халқ хўжалигининг кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришини турли томонлардан тавсифловчи кўрсаткичлар ўзига хос махсус усуллардан фойдаланиб,

ҳисобланиб таҳлил этилади. Бу кўрсаткичларни қайта ишлаш – иқтисодий статистиканинг муҳим вазифаларидан биридир. Иқтисодий статистика режа тузиш учун зарур бўлган статистик маълумотларни тақдим қилади, режалар бажарилишининг боришини ва натижаларини тавсифлайди, ишлаб чиқаришни ўстириш ва такомиллаштириш, мамлакатни социал-иқтисодий ривожлантиришни жадаллаштириш, ишлаб чиқариш самарадорлиги ва маҳсулот сифатини ошириш резервларларини аниқлайди. Хўжалик тармоқлари учун зарур илмий жиҳатдан асосланган маълумотлар билан таъминлаш-Иқтисодий статистиканинг муҳим вазифаси бўлиб, бу вазифа меҳнат ва маблағларни энг кам сарфлаган ҳолда ҳал қилиниши лозим. Иқтисодни бошқаришни ислоҳ қилиш давомида статистика тубдан қайта қурилмоқда. Унинг ишида сифат кўрсаткичлари томон, минтақавий ва социал ривожланиш, танлаш йўли билан турли-туман текширишлар ўтказиш масалаларига доир ахборотларни кенгайтириш сари кескин бурилиш ясаш имконияти яратилмоғи лозим.

Халқ хўжалиги–муайян ҳудудий чегараларда ижтимоий меҳнат тақсимооти орқали ўзаро бир-бири билан боғланган ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳаси тармоқларининг тарихан вужудга келган системаси. Халқ хўжалиги ҳамиша тегишли ишлаб чиқариш усули тавсифини ҳамда у ёки бу мамлакатнинг аниқ тарихий шароитларини, унинг географик аҳволи, тарихий анъаналари ва хусусиятлари билан бирга акс эттирилади. Бир бутун яхлит халқ хўжалигининг шаклланиш учун шарт-шароитлар миллий бозор ва йирик машиналашган ишлаб чиқаришнинг вужудга келиши жараёнида яратилади.

Халқ хўжалиги корхонлар, бирлашмалар ва бошқа хўжалик бирликларидан иборат. Уларнинг ижтимоий меҳнат тақсимооти тизимида бажарадиган вазифаларининг, ишлаб чиқарадиган маҳсулотлари ёки кўрсатадиган хизматларининг, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнидаги ролининг муштараклиги билан тавсифланадиган сифат жиҳатидан бир бўлган ўзаро йиғиндиси халқ хўжалик тармоқларини ташкил қилади. Халқ хўжалигининг тармоқлари ижтимоий меҳнат харажатларининг ижтимоий ишлаб чиқаришдаги моҳиятига қараб моддий ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш тармоқларига бўлинади.

Моддий ишлаб чиқариш шундай тармоқларни ўз ичига оладики, уларда ижтимоий меҳнат сарфи натижасида моддий маҳсулот барпо этилади. Моддий ишлаб чиқаришнинг асосий хусусияти шундан иборатки, бу тармоқларда ижтимоий маҳсулот ва миллий даромад яратилади.

Моддий ишлаб чиқариш тармоқларида барпо этиладиган маҳсулот жамият ижтимоий бойлигининг моддий мазмунини ташкил этади.

Ноишлаб чиқариш тармоқларида сарф қилинган ижтимоий меҳнат натижасида моддий маҳсулот ва миллий даромад барпо этилмайди. Бу

тармоқлар жамиятга, жамият аъзоларига ҳар хил хизматлар кўрсатади. Жумладан, номоддий ишлаб чиқариш тармоқларига давлатни идора қилиш органлари, халқ маорифи, соғлиқни сақлаш, санъат муассасалари кабилар киради.

Халқ хўжалигини тармоқларга бўлмасдан туриб, халқ хўжалигини режалаштириш, унинг тараққиётига раҳбарлик қилиш ва ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ривожланиш қонун ва қонуниятларини ўрганиш мумкин эмас. Шунинг учун халқ хўжалик тармоқларини классификациялаш иқтисодий статистиканинг муҳим масалаларидан биридир.

Халқ хўжалиги тармоқларини классификациялаш тармоқлараро меҳнат тақсимотини ифодалайди. Меҳнат тақсимоти ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ривожланиш натижасида ўзгариб туради. Демак, хўжалик тармоқларини классификациялаш ҳам ўзгариб туриши керак.

Лекин халқ хўжалик тармоқларининг икки қисмга бўлиниши доимий ва объектив заруриятидир.

Савол ва топшириқлар

1. Иқтисодий статистика фани нимани ўрганади?
2. Халқ хўжалиги тармоқларининг ривожланишида иқтисодий статистиканинг асосий вазифаси нимадан иборат?
3. Халқ хўжалиги ва халқ хўжалиги тармоқларига таъриф беринг.
4. Моддий ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш тармоқлари бир-биридан қандай хусусиятларига кўра фарқланади?

2-§. Моддий ва номоддий ишлаб чиқариш тармоқлари классификацияси

Режа

1. Моддий ишлаб чиқариш тармоқлари.
2. Саноат ва қишлоқ хўжалиги.
3. Ноишлаб чиқариш тармоқлари.

Иқтисодий статистикада моддий ишлаб чиқариш ўз ичига қуйидаги тармоқларни олади:

1. саноат;
2. қишлоқ хўжалиги;
3. ўрмон хўжалиги;
4. юк ташиш транспорти;
5. қурилиш;
6. моддий ишлаб чиқаришга хизмат қиладиган алоқа;
7. моддий–техника таъминоти ва сотиш;
8. савдо ва умумий овқатланиш корхоналари;
9. тайёрлов ташкилотлари;
10. моддий ишлаб чиқаришининг бошқа тармоқлари.

Саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, ўрмон хўжалиги ва умумий овқатланишда янги ижтимоий маҳсулот моддий буюм шаклида барпо қилинади. Юк ташув транспорти, моддий–техника таъминоти, савдо ва тайёрлов тармоқларида янги ижтимоий маҳсулот барпо этилмайди. Лекин бу тармоқларда ижтимоий маҳсулот ишлаб чиқаришнинг давом этиши тугалланади. Биринчи гуруҳ тармоқларида барпо этилган ижтимоий маҳсулот бу тармоқларда сақланади, ташилади, жойланади ва сотилади. Бу жараёнларни амалга оширишда, албатта ижтимоий меҳнат сарф қилинади. Демак, натижада биринчи гуруҳ моддий ишлаб чиқариш тармоқларида барпо этилган ижтимоий маҳсулотнинг қиймати кўпаяди.

Моддий ишлаб чиқариш тармоқларининг ҳар бири жамият ривожланишида алоҳида ўрин тутди ва ўзига хос хусусиятлар билан ажралиб туради.

Саноат халқ хўжалигининг энг муҳим тармоғидир. Саноатнинг ҳажми, унинг ўсиш суръатлари мамлакатнинг социал–иқтисодий кучи ва қудратини ифодалайди. Саноат халқ хўжалигининг бутун бошқа тармоқларининг ривожланиш суръатларини аниқлайди. Саноат хом-ашё тайёрлаш ва қайта ишлаш саноати сингари катта тармоқлардан иборат.

Хом-ашё саноатига ер ости бойликларини қазиб олиш тармоқлари киради. Бу кўмир, нефть, газ, руда, рангли металл ва бир қанча бошқа саноат тармоқларидир.

Ишлаб берувчи саноат тармоқлари хом-ашё тайёрлаш саноатида ва қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқарилган маҳсулотларни қайтадан ишлайди ва янги маҳсулотлар барпо этади.

Моддий ишлаб чиқаришнинг кейинги алоҳида ва катта аҳамиятга эга бўлган тармоғи қишлоқ хўжалигидир.

Қишлоқ хўжалиги саноат учун ҳар хил хом-ашё ва халқ учун хилма-хил озиқ-овқат маҳсулотлари етказиб берувчи моддий ишлаб чиқариш тармоғидир. Саноат сингари қишлоқ хўжалиги ҳам иккита йирик тармоқдан деҳқончилик ва чорвачиликдан иборат.

Деҳқончилик ғаллачилик, пахтачилик, сабзавот, боғдорчилик ва бошқа техника экинлари маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган тармоқларни ўз ичига олади.

Чорвачилик эса қорамолчилик, қўйчилик, йилқичилик, паррандачилик ва бошқа тармоқлардан иборат.

Ўрмон хўжалигида ўрмонлар кўпайтирилади ва фойдаланиш учун сақланади. Илгари ўрмон хўжалиги қишлоқ хўжалигининг бир тармоғи ҳисобланар эди. Кейинчалик унинг халқ хўжалигида тутган ўрнини ҳисобга олиб ва ўрмон хўжалигининг аҳамиятини янада кўтариш мақсадида у моддий ишлаб чиқаришнинг алоҳида тармоғига айлантирилади. Моддий ишлаб чиқаришнинг бошқа тармоқларига нисбатан ўрмон хўжалигининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, унда иш даври кам бўлиб, ишлаб чиқариш даври каттадир.

Қурилиш моддий ишлаб чиқаришнинг муҳим тармоғи бўлиб, у халқ хўжалиги учун керакли бўлган асосий воситаларни барпо этади.

Қурилиш қуйидагиларни ўз ичига олади:

- 1) ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш тармоқларига хизмат қилувчи бино ва иншоотларни қуриш;
- 2) ускуналарни жой-жойига қўйиб ўрнатиш;
- 3) асосий воситаларни барпо этишда қурилиш объектлари билан алоқада бўлган лойиҳа-текшириш ва бошқа ишларни бажариш;
- 4) бино ва иншоотларни капитал ремонт қилиш.

Қурилиш ишлари халқ хўжалигининг қайси тармоқларида бажарилишига қараб, улар саноат қурилишига, қишлоқ хўжалик қурилишига, уй-жой қурилишига ва бошқа қурилиш тармоқларига бўлинади. Ўз навбатида саноат қурилиши оғир саноат, енгил саноат, химия саноати ва хоказоларга бўлинади.

Юк ташиш транспорти ва моддий ишлаб чиқаришга хизмат қилувчи алоқа ҳам моддий ишлаб чиқаришнинг муҳим тармоқларидир.

Юк ташиш транспорти умумий юк ташиш транспортига ва корхоналар ички юк ташиш транспортига бўлинади.

Умумий юк ташиш транспорти бу мустақил транспорт корхоналаридан иборат бўлиб, улар халқ хўжалик тармоқларининг юкини ташиш вазифасини бажаради.

Корхоналар ички юк ташиш транспорти-бу корхоналар ичида материаллар, ярим фабрикатлар, ишлаб чиқарган деталлар ва маҳсулотларни ташиш вазифасини бажаради. Юк ташиш транспорти алоҳида халқ хўжалик тармоғи ҳисобланмайди, у қайси тармоққа хизмат қилса, ўша тармоққа киради.

Демак, умумий корхоналараро юк ташиш транспорти моддий ишлаб чиқаришнинг алоҳида тармоғи ҳисобланади.

Юк ташиш транспорти мураккаб система бўлиб, у қуйидаги транспорт тармоқларини ўз ичига олади:

1. Темир йўл транспорти.
2. Денгиз транспорти.
3. Дарё транспорти.
4. Ҳаво транспорти.
5. Автомобил транспорти.
6. Қувур транспорти (газ, нефть, нефть маҳсулотлари ташиш).

Алоқа халқ хўжалигининг муҳим тармоқларидан бири бўлиб, халқ хўжалигининг ҳамма тармоқларига ва аҳолига хизмат қилади, лекин алоқанинг моддий ишлаб чиқариш тармоқларига хизмат қилаётган қисмигина моддий ишлаб чиқариш тармоғи ҳисобланади. Алоқанинг бу тармоғи моддий ишлаб чиқариш тармоқларининг маълумотларини йўллайди ва керакли жойларга етказиб беради.

Алоқа почта, телеграф, радио, факс, интернет алоқасини ўз ичига олади. Алоқа халқ хўжалигининг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатади. Шунинг учун ҳам алоқа тармоқлари кундан-кунга замонавийлашиб муттасил ривожланмоқда.

Моддий-техника таъминоти ва сотиш ҳам ижтимоий ишлаб чиқаришнинг муҳим тармоғидир.

Моддий-техника таъминоти ва сотиш барпо этилган ишлаб чиқариш воситаларини ва хом-ашёни режали равишда халқ хўжалик тармоқлари корхоналараро бўлиш ва харид қилиш билан шуғулланади.

Моддий –техника таъминоти ва сотиш фақатгина ишлаб чиқарилган воситалар ва хом ашёни бўлиш ва харид қилиш билан чегараланмасдан, уларни сақлаш ва жойлаш вазифаларини ҳам бажаради. Бу вазифаларни, яъни воситалар ва хом ашёни сақлаш, жойлаш учун қўшимча ижтимоий меҳнат сарф қилинади.

Савдо халқ хўжалигининг тармоқлари классификациясида умумий овқатланиш билан бирга кўрсатилади. Савдо халқ хўжалиги тармоғи

сифатида ижтимоий ишлаб чиқаришнинг иккинчи бўлимида ишлаб чиқарилган истеъмол молларини харид қилади ва уларни аҳолига етказди. Савдонинг вазифаси ишлаб чиқарилган истеъмол молларини сақлаш, жойлаш ва харид қилишдан яъни ишлаб чиқарилган истеъмол молларини аҳолига етказиб, унинг эҳтиёжини қондиришдан иборат.

Тайёрлов корхоналари кишлоқ хўжалигида ишлаб чиқарилган маҳсулотларни тайёрлайди ва бу маҳсулотлар саноат тармоқларига ҳам ашё сифатида жўнатилади ёки савдо ташкилотлари орқали аҳоли эҳтиёжини қондириш учун харид қилинади.

Моддий ишлаб чиқаришнинг бошқа тармоқларига наشريёт, кинофильмлар яратиш, макулатура ва металлом йиғиш, овчилик хўжалиги, ўрмон маҳсулотларини тайёрлаш киради.

Моддий ишлаб чиқариш тармоқлари ижтимоий ишлаб чиқаришнинг асосини ташкил қилади ва жамиятнинг ривожланишида асосий рол ўйнайди.

Аммо жамият тараққиётида ноишлаб чиқариш яъни моддий ишлаб чиқаришдан ташқари халқ хўжалик тармоқларининг ҳам аҳамияти катта.

Умуман ноишлаб чиқариш тармоқлари қуйидагилар:

1. умумий бошқарув идоралари (ҳокимият органлари, суд, прокуратура),
2. муҳофаа органлари,
3. турли партия ташкилотлари,
4. фан ва унга хизмат кўрсатадиган ташкилотлар
5. банк ташкилотлари, давлат суғурта жамғармалари.
6. аҳолига хизмат кўрсатиш муассасалари.

Аҳолига хизмат кўрсатиш муассасалари яна қуйидагиларни ўз ичига олади:

а) аҳолига маданий хизмат кўрсатиш (мактаблар, ўрта ва олий ўқув юртлари, кутубхоналар, музей, театр, кинотеатр, санъат саройлари, маданият уйлари ва ҳоказолар);

б) аҳолига медицина хизмати кўрсатиш муассасалари (поликлиника, касалхона, курорт, санаторийлар).

в) аҳолига маиший хизмат кўрсатиш муассасалари (уй-жой хўжалиги, пассажир ташиш транспорти, аҳолига хизмат қилувчи алоқа ташкилотлари, ҳаммом, сартарошлик ва ҳоказо).

Ноишлаб чиқариш тармоқларида хизмат қилаётган ходимлар ижтимоий маҳсулот ишлаб чиқармайдилар, миллий даромад яратмайдилар. Лекин, уларнинг меҳнати халқ хўжалиги учун зарур ва катта аҳамиятга эгадир.

Ноишлаб чиқариш тармоқларининг ривожланиши аҳолининг маданий эҳтиёжларини қондиришдан ташқари ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ривожланишига ва иқтисодий самарадорлигини оширишга ёрдам беради. Бу тармоқлар моддий ишлаб чиқариш тармоқларининг узлуксиз, юқори суратларда ривожланиши учун зарур шарт-шароитларни яратади.

Халқ хўжалиги тармоқларини классификациялаш ёки туркумлаш халқ хўжалигини режалаштириш унинг ривожланишига раҳбарлик қилиш учун зарурдир. Классификациялаш натижасида тўпланган маълумотлардан фойдаланиб халқ хўжалигининг тузилишини, халқ хўжалик тармоқлараро муносабатларни аниқлаш ва яна кўплаб мақсадларда фойдаланиш мумкин.

Савол ва топшириқлар

1. Моддий ишлаб чиқариш тармоқлари деганда, нимани тушунасиз ва у халқ хўжалигининг қайси тармоқларини ўз ичига олади?
2. Моддий ишлаб чиқаришда алоҳида аҳамиятга эга бўлган тармоқларга қайсилар киради?
3. Халқ хўжалиги учун керакли воситаларни барпо этадиган ва моддий ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатадиган тармоқларни аниқланг.
4. Ижтимоий маҳсулот ишлаб чиқармайдиган тармоқларга, қандай тармоқлар мисол бўла олади.

II-боб. Миллий бойлик статистикаси

1-§. Миллий бойлик тўғрисида тушунча ва унинг таркиби

Режа

1. Миллий бойлик тушунчаси ва унинг турлари.
2. Миллий бойлик статистикасининг вазифалари.
3. Асосий фондлар ва уларнинг классификацияси.

Миллий бойлик-жамият ихтиёридаги барча моддий неъматлар мажмуасидан иборат бўлиб, бу моддий неъматлар ҳозирги ва ўтмишдаги барча авлодларнинг ишлаб чиқариш соҳасидаги меҳнати туфайли яратилгандир. Миллий бойлик халқ турмуши, моддий ва маданий даражасининг негизи, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришнинг моддий асоси ва натижасидир. Миллий бойлик таркибига:асосий ишлаб чиқариш фондлари (бино ва иншоотлар, машина ва ускуналар, транспорт воситалари, ишчи ва маҳсулдор ҳайвонлар ва бошқалар); ишлаб

чиқаришдан ташқари асосий фондлар (уй-жой, шунингдек маориф, соғлиқни сақлаш, социал таъминот, маданият ва санъат, спорт ва дам олиш ҳамда шу каби муассасаларга қарашли бинолар, иншоотлар ва ускуналар) киради.

Миллий бойликни ташкил этадиган моддий неъматлар ўзининг ҳосил бўлиши жиҳатидан иккита йирик гуруҳга бўлинади:

1. Жамғарилган миллий банк;
2. Ишлаб чиқариш жараёнига тортилган табиий бойликлар.

Жамғарилган миллий бойлик: ишлаб чиқариш фондлари, ноишлаб чиқариш соҳаси фондлари, муомала фондлари, фуқароларнинг шахсий мулкларидан ташкил топиб жамият иқтисодий тараққиётининг жуда муҳим кўрсаткичи бўлиб хизмат қилади.

Миллий бойликда жамғарилмаган меҳнат гавдаланар экан, у тўпланган илмий билимлар, ишлаб чиқариш тажрибаси ва малакаларнинг моддий ифодаси саналади: шу сабабли, аҳолининг меҳнат ва илмий-техникавий билим даражаси ишлаб чиқаришнинг асосий шарт-шароитларидан бирини ташкил этади ва жамғарилган бойлик сифатида намоён бўлади.

Ишлаб чиқариш жараёнига тортилган табиий бойликлар: ер фонди, фойдали қазилмалар, ўрмонлар, сувлар, балиқ ресурслари ва шу кабилардан ташкил топиб, ҳар қандай ишлаб чиқаришнинг табиий шароити, миллий бойликнинг муҳим элементи ҳисобланади. Мамлакат табиий бойликларидан рационал фойдаланиш қазиб олинadиган, аммо такрор ишлаб чиқарилмайдиган табиий ресурслардан (масалан, ер ости фойдали қазилмаларидан) энг тўла ва самарали фойдаланишни ҳамда такрор ишлаб чиқариладиган ресурсларни (ўрмон, балиқ ресурслари ва шу кабиларни) доимо тўлдириб туришни тақозо этади. Табиий ресурсларни иқтисодий жиҳатдан тўғри баҳолаш ҳамда улардан тўғри фойдаланиш учун ҳақ олишни жорий этиш ҳозирги шароитда табиий ресурслардан оқилона фойдаланишнинг муҳим омилidir.

Статистика табиий бойликларни қуйидаги уч гуруҳга бўлиб ўрганади.

1. ер фонди
2. қазилма бойликлари заҳиралари
3. гидроэнергетик ресурслар.

Ер фонди муайян ҳудуднинг жами майдонини ўз ичига олган ҳолда, унинг таркибига қуйидагилар киради.

- 1) қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар;

- 2) саноат, транспорт, кон саноати ва қишлоқ хўжалиги корхоналарига мансуб бўлмаган муассаса ва ташкилотлар фойдаланаётган ерлар;
- 3) шаҳар ва шаҳар типигаги посёлкалар жойлашган ерлар;
- 4) давлатнинг заҳирадаги ерлари.

Фойдали қазилма бойликлар запаслари ҳам уч гуруҳга классификация қилинади:

- 1) ёқилғи (кўмир, нефть, газ, торф, сланец);
- 2) металллар (қора, рангли ва бошқа металллар);
- 3) металл бўлмаган қазилмалар (қурилиш материаллари, минерал, хом-ашё ва ҳоказо).

Гидроэнергетик ресурслар заҳиралари бевосита сув ресурси билан белгиланади, чунки сув энергияси туфайли механик ва электр энергиялар ишлаб чиқарилади.

Миллий бойлик статистикаси олдида қуйидаги асосий вазифалар туради:

- 1) миллий бойлик ҳажмини, таркибини, динамикасини ва ундан фойдаланиш даражаларини аниқлаш;
- 2) жамғарилмаган миллий мулк ҳажмини, таркибини, динамикасини ва ундан техник-иқтисодий фойдаланиш даражасини аниқлаш;
- 3) ишлаб чиқаришга асосий фондларни жорий қилиш режасини назорат қилиш;
- 4) мавжуд табиий ресурслар потенциалини аниқлаш, улардан фойдаланиш кўрсаткичларини ҳисоблаш ва ҳоказо.

Асосий фондлар миллий бойликнинг энг муҳим ва энг тез ошиб боровчи қисмидир.

Асосий фондлар тавсифига ва тутган ролига қараб ишлаб чиқариш ва ишлаб чиқаришга алоқадор бўлмаган (ноишлаб чиқариш) фондларига бўлинади.

Ўз навбатида ишлаб чиқариш фондлари янги маҳсулотни яратишдаги ролига ва ўз қийматини тайёрланадиган маҳсулотга ўтказиш усулига қараб, асосий ишлаб чиқариш фондлари (меҳнат воситалари)га ҳамда айланма фондлари (меҳнат предметлари)га бўлинади.

Асосий ишлаб чиқариш фондлари-ижтимоий меҳнат натижасида яратилган меҳнат воситаларидир. Улар ишлаб чиқаришнинг бир циклида эмас, балки бир неча циклида иштирок этадилар, маҳсулот ишлаб чиқарадилар ва натурал ашёвий формасини сақлаб қолган ҳолда

қийматларини тайёрланаётган маҳсулот қийматига қисман-қисман ўтказиб берадилар. Истеъмол қилинган меҳнат воситалари қийматининг ўрни амортизация шаклида қопланади. Ишлаб чиқариладиган маҳсулот кўлами ва тавсифи, меҳнат унумдорлигининг даражаси, мамлакат иқтисодий потенциали, хўжалик мустақиллиги ва иқтисодий эркинлиги ана шу фондларнинг ҳажмига ва техникавий такомиллашганлигига боғлиқдир.

Айланма фондлари ишлаб чиқариш воситаларининг битта ишлаб чиқариш цикли давомида тамомила истеъмол қилинадиган қисми бўлиб, унинг қиймати бутунича тайёр маҳсулотга кўчади. Айланма фондларининг таркиби натурал жиҳатдан қуйидагилардан иборат бўлади:

- 1) меҳнат предметларининг ишлаб чиқариш заҳиралари хом-ашё, асосий ва ёрдамчи материаллар, жорий ремонт учун керакли запас қисмлар ва ҳоказолар. Булар узлуксиз ишни таъминлаш учун корхона омборларида минимал даражадаги миқдорда туради;
- 2) тугалланмаган ишлаб чиқариш ва ярим фабрикалар;
- 3) келгуси даврлар харажатлари-янги маҳсулотни ўзлаштириш учун қилинадиган харажатлар, тайёргарлик ва узоқ даврга мўлжалланган бошқа ишлар.

Ноишлаб чиқариш фондлари асосий фондларнинг ажралмас қисми бўлиб, ишлаб чиқариш тавсифида бўлмаган эҳтиёжларга бир неча йил мобайнида хизмат кўрсатувчи фондлардир. Уй-жойлар, маориф, соғлиқни-сақлаш, коммунал-хўжалик, бошқарув, маданият муассасалари, ташкилотлари ва ҳоказоларнинг бинолари, транспорт воситалари, иншоотлар ва асбоб-ускуналар ишлаб чиқариш тавсифида бўлмаган асосий фондлар жумласидандир. Бу фондлар ноишлаб чиқариш соҳасига хизмат қилади, моддий неъмат ишлаб чиқариш жараёнида қатнашмайди. Уларнинг емирилган қисми миллий даромад эвазига тикланади.

Асосий фондлар статистикаси олдида асосий фондларнинг ҳажмини, таркибини, тузилишини, техникавий ҳолатини, динамикасини аниқлаш каби бир қатор вазифалар туради.

Асосий фондларнинг моддий буюм (натурал) таркибини ўрганишда қуйидаги классификация қўлланилади:

- 1) бинолар (ишлаб чиқариш бинолари, завод-фабрика бинолари, ошхоналар, молхоналар, донхоналар ва ҳоказо);
- 2) иншоотлар (пахта-иншоотлар, пармалаш вишкалари, электростанциялар, тўғонлар, йўллар, кўприклар ва бошқалар);
- 3) куч машиналари ва асбоб-ускуналар (буғ қозонлари, дизеллар, трубиналар, генераторлар, электр моторлари);
- 4) машиналар ва асбоб-ускуналар (станоклар, домна ва мартен печлари, комбайнлар, эскаваторлар, тўқмоқлар, пресслар,

- прокат станлари, агрегатлар, аппаратлар, компас-барометрлар, метр, тарози ва ҳоказолар);
- 5) транспорт воситалари (электровозлар, вагонлар, автомобиль, пароход, самолёт ва ҳоказо);
 - 6) асбоблар (хизмат муддати бир йилгача бўлган асбоблар);
 - 7) ишлаб чиқариш инвентарлари ва жиҳозлар (иш столлари, верстаклар, прилавкалар ва ҳоказолар);
 - 8) хўжалик инвентарлари (шкаф, гардероб, ёзув машиналари, сейфлар ва ҳоказо);
 - 9) иш ҳайвонлари ва маҳсулдор моллар;
 - 10) кўп йиллик дарахтлар;
 - 11) ернинг ҳолатини яхшилаш учун ажратилган капитал маблағлар;
 - 12) бошқа ҳар хил асосий ишлаб чиқариш фондлари (кутубхона фондлари, музей экспонатлари ва ҳоказо).

Бундай классификация доимий бўлмай, балки режалаштириш ва статистик ҳисобот олдида турадиган мақсад ва вазифаларга қараб янги гуруҳларга ажралиб чиқиши мумкин. Шунинг қайд қилиш керакки, ишлаб чиқаришнинг турли тармоқларида фондлар структураси жиддий суратда бир-биридан фарқ қилади. Чунончи, гидростанцияларда ва ундирма саноатда ўртача салмоққа қараганда иншоотларнинг салмоғи анча катта. Нефтни қайта ишлаш саноатида – ўтказгич воситаларининг салмоғи, балиқчилик саноатида эса транспорт воситаларининг (кемалар) салмоғи анча юқори. Қурилишда машиналар ва асбоб-ускуналар асосий фондлар қийматининг ярмидан кўпроғини ташкил этади. Бундай классификациялаш ёрдамида меҳнат предметиға бевосита таъсир этувчи асосий фондларнинг фаол қисмини ажратиш имкони туғилади.

Савол ва топшириқлар

1. Моддий неъматлар ҳосил бўлиши жиҳатидан неча гуруҳга ажратилади?
2. Статистикада табиий бойликлар қандай классификацияланади?
3. Ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш фондлари қандай хусусиятларга кўра фарқ қилади?
4. Асосий фондлар статистикасининг вазифалари нимадан иборат?

2-§. Асосий фондларни баҳолаш усуллари уларнинг эскириши ва амортизация ажратмалари

Режа

1. Асосий ишлаб чиқариш фондларини баҳолаш.

2. Асосий фондларнинг жисмоний ва маънавий эскириши.
3. Амортизация ажратмалари.

Асосий фондларнинг ҳолати ва ундан фойдаланиш даражасини ҳисоблаш ва режалаштириш натурал ва қиймат кўрсаткичлари орқали олиб борилади. Натурал кўрсаткичлар фондларнинг техник таркибини аниқлашга, мавжуд ресурсларни асбоб-ускуна ва машиналарга бўлган талаб билан қиёслашга, ишлаб чиқариш қувватининг ҳажмини ҳисоблаб чиқишга, машиналар ва асбоб-ускуналардан фойдаланишни яхшилаш бўйича кўриладиган тадбирларнинг самарадорлигини аниқлашга имкон беради.

Асосий фондларни пул (қиймат) билан баҳолаш асосий фондларнинг умумий ҳажми ва уларнинг динамикасини, фондлардан фойдаланганлик учун тўловларни, амортизация ажратмалар ҳиссасини, капитал сарфи ҳамда янги техника самарадорлигини режалаштириш ва баҳолашни, ремонт учун маблағ ажратиш ва фондларни янгिलाш манбаларини аниқлашда муҳим аҳамият касб этади. Пул билан баҳолаш фондлардан фойдаланиш самарадорлиги ва ишлаб чиқариш рентабеллиги каби умумлаштирувчи кўрсаткичларни ҳисоблашда ҳам жуда зарур.

Асосий ишлаб чиқариш фондлари қуйидаги баҳоларда баҳоланади:

1. *Тўла бошланғич баҳо.* Бу баҳо дастлабки баҳо бўлиб, асосий фондларни сотиб олиш баҳосидан ташқари шу фондларнинг етказилиб берилиши ҳамда қурилиш-монтаж ишлари харажатини ҳам қўшган ҳолда корхона балансига киритилган вақтдаги қийматини кўрсатади. Амортизация ажратмалар ҳам шу баҳога асосланиб белгиланади. Тўла бошланғич баҳонинг ўзига хос камчилиги бор. У турлича йилларда турлича ҳақиқий баҳоларда сотиб олинган ва корхона балансига аралаш баҳода қайд қилинган фондлар қийматлари йиғиндисидан иборат. Шунинг учун ҳам бу баҳо асосида фондларнинг динамикасини, корхона таннархини (чунки, таннарх амортизация ажратмаларига боғлиқ) таҳлил қилиш имконияти бўлмайди.

2. *Тўла тиклаш баҳоси.* Бу баҳо фондларни такрор ишлаб чиқаришнинг ҳозирги замон шароитидаги баҳосидир. Маълумки, вақт ўтиши билан фондларни ишлаб чиқариш бўйича қилинадиган харажатлар, чунончи, материаллар ва деталлар, машина ва ускуналар, инструмент ва транспорт харажатлари, механизациялаштириш ва автоматлаштириш харажатлари ва иш ҳақи каби харажатлар ўзгариб боради. Ана шу ўзгаришни ҳисобга олиб, фондлар шу кундаги харажатлар нуқтаи-назаридан қайта баҳоланса, у ҳолда, фондлар тўла тиклаш баҳосида баҳоланган бўлади.

3. *Қолдиқ баҳо.* Бу баҳо асосий фондларнинг йил бошидаги бошланғич ёки тиклаш баҳосидан шу фондларни эксплуатация қилиш давридаги эскирган қисмини қопловчи қийматни чегириб ташлангандан кейинги баҳога тенг.

4. *Тугатиш баҳоси.* Бу баҳо асосий ишлаб чиқариш фондларини металлومга топшириш баҳосига тенг.

5. *Ўзгармас баҳо.* Бу баҳо асосий фондлар динамикасини ўрганиш учун зарурдир. Шу мақсадда асосий фондлар бирон бир йил ўзгармас баҳосида қайта баҳоланади, сўнгра вақт ичида ўзгариши аниқланади.

6. *Йиллик ўртача баҳо.* Бу баҳо асосий ишлаб чиқариш фондларини такрор ишлаб чиқариш, улардан фойдаланиш кўрсаткичларини ҳисоблаш, тармоқлараро балансларни тузиш учун ғоят зарур.

7. *Йил охиридаги қолдиқ баҳо.* Бу баҳо асосий фондларнинг капитал ремонт, уларга ажратилган амортизация ажратмаларини ҳам ҳисобга олади.

Бирон бир машина конструкцияси қанчалик мукамал бўлмасин, узок вақт ўтиши билан у эскириши сабабли ишлаб чиқаришдан чиқиб кетади. Асосий фондлар жисмоний ва маънавий эскириши мумкин. Жисмоний эскириш-асосий фондларнинг ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиш натижасида тўзиши, емирилишидир. Маълум вақт ўтиши билан улар ишга жисмоний яроқсиз бўлиб қолади ва янгиси билан алмаштирилади ёки айрим қисмлари капитал ремонт қилинади. Маънавий эскириш сабаби икки хил бўлади: биринчидан, янги анча унумли машиналар кашф этилиши ва уларнинг ишлаб чиқаришга жорий қилиниши эскирган машиналарнинг жисмоний ейилиши муддати тўлмасданок қадрсизланганлигини ва маънавий эскирганлигини билдиради. Иккинчидан, техника тараққиёти ва меҳнат унумдорлигининг ўсиши туфайли ишлаб турган машиналар қийматининг камайишига олиб келади.

Демак, асосий ишлаб чиқариш фондлари аста-секин эскириб ўз қийматини ишлаб чиқарилаётган товарлар қийматига оз-оздан кўчириб боради. Маълум давр ўтгач фондларнинг тўлиқ қиймати амортизация ажратмалари йўли билан қайта тикланади. Амортизация ажратмалари – асосий фондлар ейилишининг пул шаклидаги кўриниши бўлиб, давлат томонидан белгиланадиган қатъий нормаларга биноан ажратилади. Амортизация ажратмаларининг умумий йиллик суммаси ва амортизация нормасини ажрата билиш лозим.

Амортизациянинг умумий йиллик суммаси асосий ишлаб чиқариш фондларининг йиллик эскиришини тиклаш мақсадида ажратиладиган маблағлардир. Асосий фондларнинг хизмат муддати тугагунча йилма-йил ажратиладиган бундай амортизация суммалари шу фондларнинг капитал

ва ўрта ремонтларини, шунингдек, модернизация харажатларини қоплашга, пировардида эса уларни тўла янгилашга имкон беради. Булардан ташқари, йиллик амортизация суммаси ҳисобланаётганда фондларнинг тугатилиши қиймати ҳам ҳисобга олинади. Шундай қилиб, амортизациянинг умумий йиллик суммаси қуйидагича ҳисобланади:

$$A = \frac{\Phi_{\text{тб}} + K_p + \bar{Y}_p + M + D - T_k}{X}$$

бу ерда А-йиллик амортизация суммаси;

$\Phi_{\text{тб}}$ -асосий фондларнинг тўла бошланғич баҳоси;

$K_p, \bar{Y}_p, M$ -хизмат қилиш даврида назарда тутилган капитал ва ўрта ремонтлар ҳамда модернизация учун харажатлар,

D-демонтаж учун қилинган харажатлар,

T_k -тугатиш, яъни металлومга топширилган темир-терсак қиймати,

X-асосий фондларнинг хизмат муддати.

Амортизация ажратмаларининг умумий йиллик суммаси амортизация нормасини (N_A) асосий фондларнинг йиллик ўртача қийматига ($\bar{\Phi}$) кўпайтириб, сўнгра 100 сонига бўлиш ёрдамида ҳам аниқланиши мумкин:

$$A = \frac{N_A \cdot \bar{\Phi}}{100}$$

Масалан, асосий фондларнинг йиллик ўртача қиймати 200 млн. сўм, йиллик амортизация нормаси ва фоиз белгиланган бўлса, у ҳолда амортизация ажратмаларининг йиллик суммаси 12 млн. сўмни ташкил қилади:

$$A = \frac{6 \cdot 200}{100} = 12 \text{ млн. сум}$$

Амортизация нормаси—асосий фондларининг ейилган қисмини қоплаш учун қилинадиган ҳар йилги амортизация ажратмаларининг миқдори билан шу фондларнинг тўлиқ баҳоси ҳамда хизмат муддати кўпайтмалари натижалари ўртасидаги нисбатни тавсифлайди ва қуйидагича ҳисобланади:

$$N_A = \frac{A \cdot 100}{\Phi \cdot X}$$

Бу кўрсаткич фондлар қийматига нисбатан фоиз тарзида ҳисобланади ва фондлар қиймати неча йил ичида қопланиб бўлишини кўрсатади. Халқ хўжалигида ишлаб чиқариш тармоқларининг хусусиятлари, асосий фондларнинг хиллари ва уларнинг хизмат муддатлари ҳисобга олинган ҳолда амортизация ажратмаларининг ягона нормалари амал қилади. Ўнлаб йиллар хизмат қилиши лозим бўлган бино ва иншоотлар учун бу нормалар катта бўлмайди, машиналар учун, айниқса асбоблар ва приборлар учун эса улар анча катта бўлади.

Амортизациянинг умумий нормасини (N_A) қисмларга бўлиб ҳам ҳисоблаш мумкин:

- 1) ревновация, яъни асосий фондларни тўла тиклаш нормаси

$$N_A(\text{рен}) = \frac{(\Phi - T_k) \cdot 100}{\Phi \cdot X};$$

- 2) капитал ремонт ва модернизация нормаси

$$N_A(k + m) = \frac{(k + m) \cdot 100}{\Phi \cdot X}$$

$$N_A = N_A(\text{рен}) + N_A(k + m)$$

Савол ва топшириқлар

1. Фондларнинг техник таркибини аниқлашда қандай кўрсаткичлардан фойдаланилади?
2. Асосий ишлаб чиқариш фондлари қандай баҳоларда баҳоланади?
3. Асосий фондлар эскиришининг турларини айтинг.
4. Амортизация ажратмалари нима?

3-§. Асосий фондларни такрор ишлаб чиқариш ва улардан фойдаланиш кўрсаткичлари

Режа

1. Асосий фондларнинг такрор ишлаб чиқарилиши кўрсаткичлари.
2. Емирилиш ва яроқлилиқ коэффиценти.
3. Фонддан келадиган самара.
4. Асосий фондлар баланси.

Асосий фондларнинг такрор ишлаб чиқарилиши қуйидаги кўрсаткичлар билан тавсифланади:

- а) асосий фондларнинг эксплуатацион, жисмоний ва техник ҳолати;
- б) уларнинг янгиланиш суръати;
- в) асосий фондлардан фойдаланиш даражалари.

Асосий фондларнинг эксплуатацион ҳолати уларнинг фақат фаол қисми, яъни иш ва куч машиналари, асбоб-ускуналари учун аниқланади. Фондларнинг жисмоний ҳолати, уларнинг емирилиш ва яроқлилик коэффициентлари билан тавсифланади.

Емирилиш коэффициенти қуйидагича ҳисобланади:

$$K_{em} = \frac{\Phi - \Phi'}{\Phi}$$

бу ерда K_{em} -асосий фондларнинг емирилиш коэффициенти,

Φ -асосий фондларнинг тўлиқ баҳоси,

Φ' -асосий фондларнинг қолдиқ баҳоси, яъни эскирган қисмини чиқариб ташлангандан кейинги баҳоси.

Бу коэффициентнинг сурати фондлар эскиришининг абсолют суммасини беради. Бу сумма бухгалтерия баланси пассивида йил боши ва охиридаги ҳолат билан ёритилади. Емирилиш коэффициенти қанчалик оз бўлса, фондлар шунчалик яроқли бўлади. Агар 1 сонидан емирилиш коэффициентини айириб ташласак, у ҳолда яроқлилик коэффициенти келиб чиқади.

$$K_{ярок} = 1 - K_{em}$$

Бу коэффициент асосий фондларнинг қолдиқ баҳосини уларнинг тўлиқ баҳосига бўлиш ёрдамида ҳам аниқланади.

$$K_{ярок} = \frac{\Phi'}{\Phi}$$

Масалан, корхона балансида асосий фондларнинг тўлиқ баҳоси 10 млн. сўм (Φ), қолдиқ баҳоси 8 млн. сўм (Φ') бўлган. Шу сонларга асосланиб юқоридаги коэффициентларни ҳисоблаймиз.

$$1) K_{em} = \frac{10 - 8}{10} = \frac{2}{10} = 0.20 \text{ ёки } 20 \text{ фоиз.}$$

$$2) K_{ярок} = 1 - 0.20 = 0.80 \text{ ёки } 80 \text{ фоиз}$$

$$3) K_{ярок} = \frac{8}{10} = 0.80 \text{ ёки } 80 \text{ фоиз}$$

Асосий фондларни такрор ишлаб чиқариш суръатини ҳамда уларнинг жисмоний ва техник ҳолатларидаги ўзгариш суръатларини тавсифлаш мақсадида янгиланиш ва ишлаб чиқаришдан чиқариб ташланган фондлар коэффициентлари ҳисобланади. Бу коэффициентлар қуйидагича аниқланади:

$$K_{\text{янг}} = \frac{\Phi'_\kappa}{\Phi_1}$$

$$K_\kappa = \frac{\Phi_\kappa}{\Phi_0}$$

бу ерда $K_{\text{янг}}$ -янгиланиш коэффициенти;

K_κ -ишлаб чиқаришдан чиқариб ташланган асосий фондлар коэффициенти;

K_κ -эксплуатацияга янги киритилган асосий фондлар қиймати;

Φ_κ -ишлаб чиқаришдан чиқариб ташланган асосий фондлар қиймати;

Φ_0 ва Φ_1 -асосий фондларнинг йил бошидаги ва охиридаги қийматлари.

Ҳар иккала коэффициентнинг бир-бирига яқинлашуви эски фондларнинг янги фондлар билан алмашинувини, янгиланиш коэффициентининг жуда катта бўлиши эса фондларнинг кенгайган такрор ишлаб чиқарилаётганини тавсифлайди.

Асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишнинг умумлашган кўрсаткичлари қуйидагилардир:

а) фонддан келадиган самара ёки маҳсулотнинг фондга бўлган талаблик даражаси;

б) меҳнатнинг асосий фонд билан курулланганлик даражаси;

в) маҳсулотнинг қўшимча ўсишида асосий фондларнинг абсолют қиймати ва улардан фойдаланиш коэффициенти омилларининг салмоғи.

Фонддан келадиган самара, яъни фонднинг бир сўми ҳисобига маҳсулот ишлаб чиқариш одатда бир йилда ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг асосий ишлаб чиқариш фондлари йиллик ўртача қийматига нисбати билан аниқланади:

$$\Phi_c = \frac{M}{\Phi};$$

бу ерда Φ_c -фонддан келадиган самара;

M -корхонанинг улгуржи баҳолардаги ялпи маҳсулоти;

$\bar{\Phi}$ -асосий ишлаб чиқариш фондларининг йиллик ўртача қиймати.

Фонднинг самарадорлик даражасига тескари бўлган кўрсаткич маҳсулотнинг фондга бўлган талаблик даражасини тавсифлайди ва қуйидагича ҳисобланади:

$$\Phi_T = \frac{\bar{\Phi}}{M}$$

бу ерда Φ_T -фондга бўлган талаб даражаси.

Халқ хўжалигида асосий фондлардан самарали фойдаланишнинг умумлаштирувчи кўрсаткичи-ижтимоий маҳсулот ва миллий даромад ўсиш суръатларининг асосий ишлаб чиқариш фондлари ўсиш суръатларидан устун бўлишидан иборат.

Меҳнат унумдорлиги (МУ) маҳсулотнинг (М) ходимлар сонига бўлган (Т) нисбати билан ўлчанади.

$$MU = \frac{M}{T}$$

Меҳнат унумдорлиги аввало меҳнатнинг фонд билан қуролланишига боғлиқ. Бу эса қуйидаги нисбат билан ўлчанади:

$$\Phi_K = \frac{\bar{\Phi}}{T}$$

бу ерда Φ_K -меҳнатнинг фонд билан қуролланиш кўрсаткичи. Бу икки кўрсаткичнинг нисбати

$$\Phi_c = \frac{M}{T} : \frac{\bar{\Phi}}{T}$$

фонддан олинадиган самарани тавсифлайди. Меҳнат унумдорлигининг фонд билан қуролланишга нисбатан устун даражада ўсиши фондга бўлган талаблик даражасини камайтиради, пировардида ишлаб чиқариш самарадорлиги ортади.

Фондларнинг самарадорлик даражаси уларнинг маҳсулот қўшимча ўсишидаги ҳиссаси билан аниқланади. Маҳсулотнинг қўшимча ўсиши бир томондан фондларнинг абсолют суммасининг ўзгариши эвазига (ΔM_ϕ)

$$\Delta M_\phi = (\bar{\Phi}_1 - \bar{\Phi}_0) \cdot \Phi_{c_0}$$

ва иккинчи томондан фондлардан фойдаланиш даражаси эвазига (ΔM_{ϕ_c}) амалга ошган бўлиши мумкин:

$$\Delta M_{\phi_c} = (\Phi_{c_1} - \Phi_{c_0}) \cdot \bar{\Phi}_1$$

бу ерда $\bar{\Phi}_0$ ва $\bar{\Phi}_1$ -асосий ишлаб чиқариш фондларининг базис ва жорий даврлардаги ўртача йиллик қиймати;

Φ_{c0} ва Φ_{c1} – фонддан келадиган самаранинг базис ва жорий даврлардаги даражалари.

Маҳсулотнинг умумий қўшимча ўсиши ҳар иккала кўрсаткич натижаларини қўшиш ёрдамида ҳисобланиши мумкин:

$$\Delta M = \Delta M_{\phi} + \Delta M_{\phi_c},$$

Ишлаб турган фондлардан фойдаланиш даражасини ошириш янги-янги заводларни ишга тушириш билан, яъни янги корхоналарни барпо этиш ва уларни ўзлаштириш учун сарфланадиган каттагина капитал маблағлар ва ижтимоий иш вақтининг тежалиши билан тенгдир. Бу нарса маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтиради.

Асосий фондлар динамикаси тузилишидаги ўзгаришларни таҳлил қилиш мақсадида, уларнинг тўла бошланғич ва қолдиқ баҳоларига асосланиб баланслар тузилади. Тўла бошланғич баҳода асосий фондлар баланси қуйидаги кўрсаткичлардан ташкил топади:

1-жадвал

Йил бошида фондлар қиймати	Жорий даврда ишлаб чиқаришга киритилган фондлар		Жорий даврда ишлаб чиқаришдан чиқиб кетган фондлар		Йил охирида фондлар қиймати
	Жами	Шу жумладан, янги киритилган фондлар	Жами	Шу жумладан, тугатишган фондлар	
1.	2	3	4	5	6

қайд қилинган кўрсаткичлар ўртасида қуйидагича баланс берувчи боғланиш мавжуд:

$$\Phi_0 + \Phi_k - \Phi_r = \Phi_1,$$

1 ва 2 устунлар йиғиндиси 4 ва 6 устунлар йиғиндисига тенг бўлади. Асосий фондларнинг йил давомидаги қўшимча ўсиши 2-устундан 4-устунни ёки 6-устундан 1-устунни айириш йўли билан аниқланиши мумкин.

2-жадвал

Қолдиқ баҳода асосий фондлар баланси қуйидагича тузилади:

Йил	Янги	Бошқа	Йиллик	Йиллик	Йил	Бошқа	Йил
-----	------	-------	--------	--------	-----	-------	-----

бошида фондлар қиймати	кiritилган фондлар қиймати	ташкiлот лардан олинган асосий фондлар қиймати	капитал ремонт	эскириш қиймати (взноc)	давомида ишлаб чиқаришд ан чиқиб кетган эскирган фондлар қиймати	ташкiлотларга берилган асосий фондлар қиймати	охирида фондлар қиймати
1	2	ҚЗ	4	5	6	7	8

Бу ерда 1,3,7 ва 8 – устунларда келтирилган кўрсаткичлар қолдиқ баҳода, 6-устун тугатиш баҳосида келтирилади. 4-устун ҳақиқий қилинган харажат қийматида ва 5-устун эса йиллик амортизацияси суммаси миқдорида ифодаланади. 1,2,3 ва 4 – устунлар суммаси 5,6,7 ва 8-устунлар суммасига тенг. Асосий фондларнинг йил давомидаги қўшимча ўсиши (қолдиқ баҳода) 8-устундан 1-устунни ёки 2,3 ва 4-устунлар йиғиндисидан 5,6 ва 7-устунлар йиғиндисини айтириш йўли билан аниқланиши мумкин.

Савол ва топшириқлар

1. Янгиланиш ва ишлаб чиқаришдан чиқариб ташланган фондлар коэффициентлари қандай ҳисобланади?
2. Маҳсулотнинг фондга бўлган талаблик даражаси нима?
3. Тўла бошланғич ва қолдиқ баҳода асосий фондлар баланси қайси кўрсаткичлардан ташкил топади.

III- Боб. Ижтимоий маҳсулот статистикаси.

1-§. Ижтимоий маҳсулот тўғрисида тушунча ва уни ҳисоблашнинг назарий асослари

Режа

1. Ижтимоий маҳсулот статистикасининг вазифалари.
2. Жами ижтимоий маҳсулотни ҳисоблаш усуллари.
3. Ижтимоий маҳсулотнинг муҳим қиймат кўрсаткичлари ҳақида тушунча.

Жами ижтимоий маҳсулот бу, маълум давр мобайнида моддий неъматлар яратадиган тармоқларда ишлаб чиқарилган, истеъмол қийматига эга бўлган моддий неъматлар йиғиндисидан иборатдир. Ижтимоий маҳсулотнинг ҳажми унинг структураси ва динамикаси кўрсаткичлари халқ хўжалиги, унинг айрим тармоқларининг ривожланиши даражасига ва ҳолатига тавсиф беради. Шу муносабат билан ижтимоий маҳсулот статистикасининг муҳим вазифалари қуйидагилардир:

- 1) яратилган, реализация қилинган ва фойдаланилган ижтимоий маҳсулот ҳажмини аниқлаш;
- 2) ҳар хил кўрсаткичлар бўйича ижтимоий маҳсулот ишлаб чиқаришни ва муомала динамикасини ўрганиш;
- 3) ижтимоий маҳсулотни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, муомала ва фойдаланиш жараёнида юз берадиган муҳим халқ хўжалиги пропорциялари ва қонуниятларини ўрганиш.

Бу вазифаларни ҳал этишда статистика олдида қатор умумий назарий ва методик масалалар юзага келади. Бу ерда жами ижтимоий маҳсулот иқтисодий категориясига, моддий неъматлар ишлаб чиқарадиган ва ишлаб чиқармайдиган соҳа тармоқларининг ажратилишига, ижтимоий маҳсулот ҳажмини ҳисоблашда статистик кузатиш бирлигини аниқлашга, яъни қайси даврга ҳисобланишга, ҳудудлар бўйича аниқланишига ва бошқаларга илмий асосланган тушунча бериш лозим.

Шартли натурал ўлчов бирлиги бир турдаги маҳсулотларга қўлланилади. Саноат корхоналари ҳисоботларида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар натурал ҳолида ҳисобга олинганда, улар ялпи ишлаб чиқариш ҳажмида, яъни шу корхона ичида саноат ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун ишлатилган қисми ҳам қўшиб кўрсатилади.

Маҳсулотларнинг натурал шунингдек, шартли натурал ҳолидаги кўрсаткичлари орқали корхоналар, тармоқлар ва бутун халқ хўжалигида

ишлаб чиқарилган ҳар хил турдаги маҳсулотларнинг умумий ҳажмига тавсиф бериб бўлмайди.

Ижтимоий маҳсулот ўзининг натурал буюм таркибига кўра ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол буюмлари йиғиндисидан иборатдир. Моддий неъматлар ишлаб чиқарадиган соҳа тармоқларининг маҳсулотлари натурал, шартли-натурал ва қиймат ҳолатида ҳисобга олинади.

Маҳсулотнинг натурал ҳолда ҳисобга олиниши шу маҳсулотнинг истеъмол қиймати томонини ифодалаб, унинг физик хусусиятига боғлиқ бўлган ўлчов бирлиги билан ўлчанади. Маҳсулотларни натурал ҳолда ҳисобга олганда қуйидагилар ўлчов бирликлари бўлиб хизмат қилиши мумкин. Маҳсулотларнинг сони; вазни; узунлиги, майдони, ҳажми ва ҳк. Маҳсулотларни натурал ҳолида ҳисобга олиш муҳим аҳамиятга эга. Маҳсулотларни натурал ҳолида тўғри ва аниқ ҳисобга олиш учун қуйидаги иккита шартни олдиндан ҳал этиш лозим.

- 1) Натурал ҳолда ҳисобга олинadиган маҳсулотларнинг рўйхатини тузиб олиш;
- 2) Шу турдаги маҳсулотнинг ўлчов бирлигини қатъий белгилаб қўйиш зарур.

Бу шартларга риоя қилиш тармоқлар ва бутун халқ хўжалиги бўйича бир турдаги маҳсулотлар тўғрисидаги маълумотларни ўзаро таққослаш ва уларни жамлаш имконини беради.

Маҳсулотлар ҳажмини натурал ҳолида ҳисобга олиш бир турдаги маҳсулотлар бўйича қўлланилади. Айрим ҳолларда бир турдаги маҳсулотлар бир-биридан сифат томондан фарқ қилади. Аммо маҳсулотлар натурал ҳолида ҳисобга олинганда, уларнинг сифат томонлари ўз ифодасини топмайди.

Маҳсулотлар шартли натурал ўлчов бирлигида ҳисобга олинганда уларнинг истеъмол қийматлари эътиборга олинади. Ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг умумий ҳажмига тавсифистика бериш учун бир корхона доирасида ҳам, тармоқ ва халқ хўжалиги бўйича ҳам ҳар хил турдаги маҳсулотларни ўзаро қўшиб ҳисоблаш лозим. Бунинг учун маҳсулотларнинг натурал, шартли натурал ўлчов кўрсаткичидан маҳсулотларни қиймати билан ўлчашга ўтилади. Маҳсулотларни қиймат билан ўлчаш усулигина, уларни корхона ва бутун халқ хўжалиги бўйича қўшиб ҳисоблаш ва йиғиндисини аниқлаш имконини беради. Бинобарин, бунда маҳсулот сифати ҳам ҳисобга олинади, чунки юқори навли маҳсулотлар паст навли маҳсулотларга нисбатан юқори баҳоларда баҳоланади. Шунингдек, бу усулда тугалланмаган ишлаб чиқариш ва саноат тавсифидаги ишлар қиймати ҳам ҳисобга олинади.

Иқтисодий статистикада ижтимоий маҳсулотнинг қуйидаги муҳим қиймат кўрсаткичлари бор: ялпи айланма, ялпи маҳсулот, товар маҳсулоти, реализация маҳсулоти ва соф маҳсулот ижтимоий маҳсулотнинг турли қиймат кўрсаткичлари турлича моддий мазмунга, мустақил иқтисодий аҳамиятга эга бўлиб, ҳисобланиш усули бўйича бир-биридан фарқ қилади.

Ялпи айланма ёки ялпи ишлаб чиқариш деб корхона доирасида ижтимоий ишлаб чиқаришнинг айрим босқичларидаги маҳсулотлар қиймати йиғиндисига айтилади. Ялпи айланма кўрсаткичи корхона ички ишлаб чиқаришни режалаштириш, цехлар бўйича режа топшириғининг бажарилиши ва меҳнат унумдорлиги масалаларини ўрганишда фойдаланилади.

Ялпи айланма кўрсаткичи ҳисобланганда саноат корхоналарида саноат ишлаб чиқариш цехлари маҳсулотлари қийматининг йиғиндисидан улардан кейин қаерда фойдаланишдан қатъий назар олинади. Қишлоқ хўжалигида ялпи айланма айрим тармоқлар маҳсулотлари қийматининг йиғиндисидан сифатида ҳисобланади.

Бундай ҳисоблаш жараёнида маҳсулот ҳажми таркибида маълум миқдорда такрорий ҳисоблашларга йўл қўйилади. Масалан: ҳисобот даврида қазиб олинган темир рудаси қиймати рудадан тайёрланган металл қийматига киради. Ишлаб чиқарилган металл қиймати эса шу даврда тайёрланган машина деталлари қийматига қўшилади. Тайёрланган машина деталлари қиймати ўз навбатида, ҳисобот даврида ишлаб чиқарилган машина қийматининг бир қисмини ташкил этади. Бу ҳисобни қуйидаги жадвалда кўриш мумкин.

3-жадвал

<i>Ишлаб чиқариш босқичлари</i>	<i>Материал харажатлари (ўтказилган қиймат)</i>	<i>Қазиш ёки ишлаш бўйича меҳнат сарфлаш</i>	<i>Маҳсулот қиймати</i>
1. (Бошланғич хом ашё)	А	Б	АҚБ
2. (Ярим фабрикатлар)	АҚБ	В	(АҚБҚВ)
3. (Тайёр буюм)	(АҚБҚВ)	Г	(АҚБҚВ)ҚГ
Жами	3АҚ2БҚВ	БҚВҚГ	3АҚ3БҚ2ВҚГ

Бу жадвалда маҳсулот қийматининг умумий йиғиндисидан (3АҚ3БҚ2ВҚГ) ҳамма алоҳида маҳсулотлар қийматининг йиғиндисидан

иборат бўлиб, бу ялпи айланма маҳсулотидир. Ялпи айланма ишлаб чиқаришнинг барча босқичларида ўтказилган қийматни 3АҚ2БҚВ ва шу йилнинг меҳнати билан қуйилган ялпи қийматни (БҚВҚГ) ўз ичига олади.

Келтирилган жадвалдан кўринадики, ўтказилган қиймат йиғиндиси такрорий ҳисобга эга, чунки ҳар бир ўтган босқичдаги ишлаб чиқариш натижаси навбатдаги босқич маҳсулотлари қийматида баҳо ташкил этувчи элемент сифатида яна иштирок этади. Ўтказилган қийматда такрорий ҳисоб умумий маҳсулот учун (АҚБ)Қ(АҚБҚВ) ёки 2АҚ2БҚВдан иборат. Бу корхона доирасида маҳсулотнинг ички айланмасидир. Агарда ялпи айланма жамидан шу такрорий ҳисоб чиқарилса, унда янги кўрсаткич – ялпи маҳсулот ҳосил бўлади. Ялпи маҳсулот АҚБҚВҚГ га тенг. Бу ерда А-ўтган йил (давр) маҳсулотининг элементи бўлиб, ўтказилган қийматидир, БҚВҚГ-шу йил (давр) меҳнати билан яратилган янги қийматдир.

Ялпи маҳсулот кўрсаткичи иқтисодий статистикада завод, тармоқ ва халқ хўжалик усулларида ҳисобланади. Саноат корхонларида ялпи маҳсулот ҳажмини аниқлашнинг асосий усули завод усули ҳисобланади. Ялпи маҳсулот бу усулда аниқланганда, маҳсулотнинг ялпи айланма кўрсаткичидан такрорий ҳисобни яъни корхона маҳсулотининг ички айланмасини чиқариш керак. Завод усулида ҳисобланган ялпи маҳсулот ҳар бир саноат корхонасининг ишлаб чиқарилган маҳсулоти умумий ҳажмига тавсиф беради.

Товар маҳсулоти, бу шу йилда ишлаб чиқарилган ва реализация учун тайёрланган, яъни тайёр маҳсулотлар омборига ўтган маҳсулотлардир. Товар маҳсулоти ишлаб чиқариш ва шахсий истеъмол учун сотилган ёки сотиш учун ажратилган маҳсулотлар қийматининг йиғиндисидир. Реализация маҳсулоти корхона томонидан ҳақиқатда реализация қилинган маҳсулотдир. Реализация маҳсулоти бу ишлаб чиқариш вақтидан қатъий назар, истеъмолчи томонидан шу йилда пули тўланган маҳсулотдир. Халқ хўжалиги учун аввало товар маҳсулотининг реализация қисми бўйича режа бажарилиши муҳим аҳамиятга эга. Товар маҳсулоти ва унинг реализация қисми кўрсаткичлари завод усулида ҳисобланади. Соф маҳсулот бу ишлаб чиқариш жараёнида ҳисобот даври ичида янгидан яратилган қийматдир. Соф маҳсулот корхона ва тармоқларда яратилган миллий даромаддир. Соф маҳсулот ҳажми бу ҳисобот даврида яратилган ялпи маҳсулот ҳажми билан шу ишлаб чиқаришга сарфланган ишлаб чиқариш воситалари ҳажми қийматлари орасидаги фарқдир.

Савол ва топшириқлар

1. Жами ижтимоий маҳсулот ҳақида нимани биласиз?
2. Ижтимоий маҳсулот қандай ҳисобланади?

3. Қиймат кўрсаткичларига нималар киради?

2-§. Саноат маҳсулоти статистикаси

Режа

1. Саноат маҳсулоти ҳақида тушунча.
2. Саноат маҳсулотининг элементлари.
3. Саноат ялпи айланмаси.
4. Саноатнинг ялпи, товар, реализация ва соф маҳсулотлари.

Моддий неъматлар ишлаб чиқарадиган соҳа тармоқлари орасида энг салмоқли ўрин эгаллагани саноат тармоғидир. Чунки, саноат халқ хўжалигининг барча тармоқлари учун моддий техника воситаларининг тўхтовсиз такрор ишлаб чиқариш манбаи сифатида ҳар қандай ҳудуднинг иқтисодий имкониятини, бутун ижтимоий ишлаб чиқаришнинг техникавий даражасини, табиий, моддий ва меҳнат ресурсларидан фойдаланишнинг ҳолатини белгилаб беради.

Ҳозирги кунда республикаимиз саноатида 100 дан ортиқ тармоқлар бўлиб улардан 6 таси базавий ҳисобланади. Асосий фондларнинг 40% саноат ҳиссасига тўғри келади, ялпи ички маҳсулотнинг 16%дан ортиқроғи саноатда яратилади (Н.Тўхлиев-1998 й).

Республика саноат тармоқлари иқтисодий аҳамиятига кўра 2 гуруҳга бўлинади:

- 1) ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқарувчи тармоқлар (саноатнинг «А» гуруҳи ёки оғир саноат тармоқлари);
- 2) истеъмол маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи тармоқлар (саноатнинг «Б» гуруҳи ёки енгил саноат тармоқлари).

Ушбу саноат тармоқларида электр энергияси газ, нефть, кўмир, бензин, пўлат, автомобиллар, тракторлар, пахта териш машиналари, аккумуляторлар, кабеллар, самолётлар, минерал ўғитлар, сунъий толалар, қурилиш материаллари, хилма-хил озиқ-овқат маҳсулотлари ва ҳоказолар ишлаб чиқарилади.

Саноат маҳсулоти деб корхонада ишлаб чиқариш жараёнида тайёрланган, истеъмол қийматига эга бўлган буюмлар йиғиндисига айтилади. Саноат маҳсулоти корхона ишлаб чиқариш фаолиятининг фойдали натижасидир. Ишлаб чиқариш жараёнида чиқадиган чиқиндилар (масалан, қирқинди, қипиқ ва бошқалар) сотилган тақдирда ҳам ишлаб чиқариш фаолиятининг натижаси ҳисобланмайди. Шунинг учун чиқиндилар корхона маҳсулоти таркибига кирмайди.

Саноат маҳсулоти таркибига фақатгина саноат ишлаб чиқариш фаолиятининг натижаси киради. Асосий, ёрдамчи, кўмакчи ва қўшимча

цеҳлар томонидан меҳнат сарф қилиш натижасида яратилган маҳсулотлар корхоналарнинг саноат ишлаб чиқариш фаолияти натижалари ҳисобланади.

4-жадвал

**Ўзбекистон саноат маҳсулотининг тармоқлар бўйича таркиби,
фоиз ҳисобида**

<i>Тармоқлар</i>	<i>1994</i>	<i>1995</i>	<i>1997</i>	<i>1999</i>
Жами саноат	100	100	100	100
Шундан:				
Ёқилғи-энергетика	18,3	18,3	26,8	25,4
Металлургия	14,1	13,9	10,7	11,0
Кимё ва нефть саноати	4,6	5,2	4,2	5,5
Машинасозлик ва металлни қайта ишлаш	7,3	8,8	12,0	11,3
Ёғочсозлик саноати	0,9	1,0	0,8	0,9
Қурилиш материаллари	5,0	4,5	4,2	4,2
Енгил саноат	19,0	18,6	17,6	17,9
Озиқ-овқат саноати	9,7	9,8	9,8	12,7

Саноат корхоналарининг маҳсулотлари 2 шаклда ифодаланади:

- 1) Буюм шаклида, яъни у ёки бу маҳсулот шаклида ифодаланиб, ўзига хос натурал ўлчов бирликлари билан ўлчанади (дона, кг, м ва ҳ.к.).
- 2) Бажарилган иш шаклида.

Буюм шаклидаги маҳсулотлар ўзининг тайёрлик даражасига кўра тайёр буюмларга, ярим фабрикатларга ва тугалланмаган ишлаб чиқаришга бўлинади.

Тайёр буюм ёки маҳсулот – бу мавжуд корхона доирасида қайта ишлашни талаб этмайди ва четга ёки шу корхонадаги саноатга оид бўлмаган бўлим ва хўжаликларга жўнатиш учун тайёрланган маҳсулотдир. Маҳсулотлар тўлиқ ва аниқ белгиланган техник талабларга ёки давлат стандартига мос келиб, техник контрол бўлими томонидан қабул қилинган тақдирдагина тайёр ҳисобланади.

Тайёр маҳсулотлар корхонанинг четга чиқарадиган маҳсулотларининг асосий қисмини ташкил этади.

Ярим фабрикатлар бу корхонанинг тайёрлаш цехларида тўлиқ ишлаб чиқариш жараёнидан ўтган маҳсулотдир. Бундай маҳсулотни шу корхонанинг бошқа бир цехида яна ишлатса ҳам бўлади ёки четга реализация қилиш ҳам мумкин. Масалан, металлургия заводида эритилган чўян, шу завод учун ярим фабрикатдир, чунки уни яна ишлаб, пўлат тайёрлаш мумкин.

Тугалланмаган ишлаб чиқариш – бу цехларда ишланаётган маҳсулотлар бўлиб, уларга хом ашё ва ярим фабрикатлар ёки ярим фабрикатлар билан тайёр маҳсулот оралиғидаги ишланаётган маҳсулотлар киради. Масалан, станокда тайёрланаётган буюм ёки цехда йиғилаётган машина ва шу кабилар.

Саноатнинг ялпи айланмаси (ёки ялпи ишлаб чиқариш айланмаси). Саноат корхоналарининг ялпи ишлаб чиқариш айланмаси-бу ҳисобот даври ичида корхонанинг барча саноат ишлаб чиқариш цехлари томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотлар қиймати йиғиндисидан иборатдир.

Бу тўлиқ ишлаб чиқариш жараёнига эга бўлган металлургия заводи мисолида кўрамиз.

5-жадвал

Цехлар	Маҳсулотлар номи	Ҳисобот даврида ишлаб чиқарилган	Ҳисобот даврида ишлаб чиқарилган маҳсулотдан истеъмол қилинган	Қайта ишлашга тушмаган маҳсулот
Чўян эритиш	Чўян	200	190	10
Пўлат эритиш	Пўлат	250	230	20
Прокат тайёрлаш	Прокат	320	-	320
Завод бўйича жами	-	770	420	350

Бу мисолда заводнинг ялпи ишлаб чиқариш айланмаси $200 + 250 + 320 = 770$ минг сўмга тенг.

Ялпи маҳсулот айланмаси таркибига ҳисобот даври мобайнида ишлаб чиқарилган тайёр буюмлар қиймати, ярим фабрикатлар қиймати четга буюртма бўйича бажарилган саноат тавсифидаги ишлар қиймати, ёрдамчи ва кўмакчи цехлар маҳсулотларининг қийматлари киради.

Саноат ялпи маҳсулоти. Саноат корхонаси ялпи маҳсулоти-бу ҳисобот даври ичида корхонанинг саноат ишлаб чиқариш фаолияти натижасида яратилган маҳсулотлар қиймати йиғиндисидир.

Юқорида келтирилган металлургия заводи мисолида ялпи маҳсулот қийматини аниқлаймиз.

1-усулда 10Қ20Қ320қ350 минг сўм

2 –усулда 770-420қ350 минг сўм.

Ялпи маҳсулот ҳажми кўрсаткичи саноат корхоналари ишлаб чиқаришнинг якуний натижаси бўлиши билан бирга, у бутунлай халқ хўжалиги ва аҳоли эҳтиёжи учун четга чиқириладиган маҳсулот кўрсаткичлари эмаслигидир. Шунга кўра иқтисодий статистикада ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш эҳтиёжи ҳамда шахсий истеъмол учун ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳажмини аниқлашда товар маҳсулоти кўрсаткичидан фойдаланилади.

Саноатнинг товар маҳсулоти. Саноат корхоналарининг товар маҳсулоти завод усули бўйича ҳисобга олинади. Бу усулда ҳисобланган товар маҳсулоти таркибига қуйидагилар киради: Ҳисобот даврида корхонанинг асосий ва қўшимча цехларида ишлаб чиқарилган тайёр буюмлар қиймати: ҳисобот даврида ишлаб чиқарилган ярим фабрикатлардан четга жўнатилган қисмининг қиймати; ҳисобот даврида ёрдамчи ва кўмакчи цехларда тайёрланган маҳсулотлардан четга жўнатилганларининг қиймати; ҳисобот даври ичида четга буюртма бўйича бажарилган саноат хусусиятларидаги ишларнинг қиймати; шу корхонанинг ускуналарини капитал ремонт қилиш қиймати.

Товар маҳсулотига, шунингдек, ялпи маҳсулот таркибига саноат тавсифига эга бўлмаган ишларнинг қиймати (масалан, транспорт бўлими, капитал қурилиш бўлими ва шу кабилар), корхона ускуналарининг жорий ремонт харажатлари қиймати ҳамда яроқсиз маҳсулотлар (шу жумладан, улар реализация қилинса ҳам) қийматлари кирмайди.

Саноатнинг реализация қилинадиган маҳсулоти. Реализация қилинадиган маҳсулотга эса ҳақиқатда жўнатилган ва истеъмолчи томонидан қабул қилиб олиниб, пули товар ишлаб чиқарган корхонанинг ҳисоб-китоб счётига ўтказилган маҳсулотлар киради.

Реализация қилинадиган маҳсулот ҳажмига четга буюртма бўйича бажарилган саноат тавсифидаги ишлар қиймати ҳам киради. Шунингдек, реализация қилинадиган маҳсулот таркибига шу корхонанинг саноат ишлаб чиқариш ходимлари кучи билан ўз ускуналарини капитал ремонт қилиш қиймати ҳам қўшилади.

Қуйидагилар реализация қилинадиган маҳсулот ҳажмига кирмайди.

1. Корхона техник контрол бўлими томонидан яроқсиз деб ҳисобланган тайёр буюмлар ярим фабрикатлар ва саноат тавсифидаги ишларнинг қиймати, ҳатто бундай маҳсулотлар сотилганда ҳам унинг таркибига қўшилмайди.

2. Корхона омборида турган тайёр маҳсулотлар қиймати.
3. Шу корхонадаги меҳнат сарф қилинмаган хом ашё, материаллар, ярим фабрикатлар ва буюмларни қайта сотишдан олинган даромадлар.

Саноат соф маҳсулоти. Саноат корхоналарининг соф маҳсулоти ҳажми ҳисобланганда ҳисобот даврида яратилган ялпи маҳсулот ҳажмидан уни ишлаб чиқариш учун истеъмол қилинган ишлаб чиқариш воситалари қиймати чиқариб ташланади. Бинобарин, соф маҳсулот – бу ҳисобот даврида яратилган ялпи маҳсулот билан шу ялпи маҳсулотни ишлаб чиқаришда сарф қилинган ишлаб чиқариш воситаларининг яъни материал харажатлари қийматининг орасидаги фарқдир. Соф маҳсулот ҳисобот даврида киши меҳнати натижасида яратилган қийматдир.

Савол ва топшириқлар

1. Саноат тармоқлари иқтисодий аҳамиятига кўра қандай гуруҳларга ажратилади?
2. Саноат маҳсулоти деганда нимани тушунасиш?
3. Саноатнинг тайёр, ялпи, реализация, соф маҳсулотлари қандай маҳсулотлар?
4. Ўзбекистон саноат маҳсулотининг тармоқлар бўйича таркибини тушунтиринг?

3-§. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари статистикаси.

Режа

1. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ҳақида тушунча.
2. Деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотлари статистикаси.
3. Қишлоқ хўжалиги ялпи ва товар маҳсулоти статистикаси.

Қишлоқ хўжалик маҳсулоти – бу қишлоқ хўжалик корхоналарининг ишлаб чиқариш фаолияти натижасидир. Қишлоқ хўжалик маҳсулоти деҳқончилик ва чорвачилик тармоқларида етиштирилган маҳсулотлар йиғиндисидан иборатдир.

Моддий неъматлар яратадиган тармоқларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эгадир. Қишлоқ хўжалигида маҳсулот ишлаб чиқаришнинг саноат корхоналарида маҳсулот ишлаб чиқаришга нисбатан фарқ қилувчи хусусиятларига куйидагилар киради: қишлоқ хўжалигида иқтисодий такрор ишлаб чиқариш жараёни табиий такрор ишлаб чиқариш жараёни билан қўшилиб кетади. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида ўзи ривожлантирувчи, кўпаювчи тирик биологик организмлар иштирок этади.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида ер асосий ишлаб чиқариш воситаси бўлиб қатнашади (бошқа тармоқларда ер-майдон, фундамент сифатида фойдаланилади).

Қишлоқ хўжалигида ер алоҳида ишлаб чиқариш воситаси бўлиб, у қатор хусусиятларга эга. Ердан ташқари барча ишлаб чиқариш воситалари фойдаланиш жараёнида эскиради, ер эса агротехника қоидаларига риоя қилиб фойдаланилса эскирмайди, балки ҳосилдорлиги ошиб боради. Ердан у жойлашган ердагина фойдаланилади. Бошқа кўпгина ишлаб чиқариш воситалари доимий жой билан боғлиқ эмас. Масалан, трактор, комбайн, автомашина ва шу кабиларни турли масофаларга кўчириб, улардан керакли жойда фойдаланиш мумкин. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши учун қишлоқ хўжалик ерлари муҳим аҳамиятга эга. қишлоқ хўжалик ерларига ҳайдаладиган ерлар, кўп йиллик мевали дарахтлар билан банд бўлган ерлар, пичанзорлар, яйлов ва ўтлоқ ерлар киради.

Қишлоқ хўжалигига хос бўлган хусусиятлар маҳсулот ишлаб чиқаришининг мавсумий бўлимига олиб келади. Агарда саноатда бутун йил давомида бир текис, тўхтовсиз равишда маҳсулот ишлаб чиқарилса, қишлоқ хўжалигида етиштирилган маҳсулот халқ хўжалигига мавсумий равишда тушади (кўпинчи йилда бир марта).

Дехқончилик ва чорвачилик маҳсулотлари статистикаси. Дехқончилик тармоғи маҳсулотларини натурал ҳолида ифодалашда ҳар бир қишлоқ хўжалик экинидан шу йилда олинган ялпи ҳосилдан фойдаланилади. *Ялпи ҳосил* деб, экин майдонига экилган экиндан олинган ҳосилнинг умумий ҳажмига айтилади. Ҳар бир экин бўйича ялпи ҳосилнинг ҳажми асосан 2 та элементга боғлиқдир, яъни шу экин билан банд бўлган экин майдонининг миқдорига ва бир гектар ердан олинган ўртача ҳосилга боғлиқ.

Қишлоқ хўжалиги статистикасида экин майдонлари қуйидаги ҳисоб категорияларига бўлинади: уруғ экилган майдон, баҳорги ҳосилдор экин майдони, ҳосили ўриб-йиғиб олинадиган майдон ва ҳақиқатда ҳосили йиғиштириб олинган экин майдони. Уруғ экилган майдон – бу ҳақиқатда қишлоқ хўжалиги экинларининг уруғи экилган майдонлар йиғиндисидан иборат. Баҳорги ҳосилдор экин майдони – бу баҳорги экин экиш муддати тугагунча экинлар билан банд бўлган майдондир. Бу майдон таркибида шу йил ҳосили учун ўтган йил кузда экилган кузги экинлардан баҳоргача сақланиб қолганлар майдони, шу йил баҳорида экилган баҳорги экинлар майдони ва илгариги йиллардаги кўп йиллик ўтларнинг ўрим майдони киради. Ҳосили йиғиб олинадиган майдон-бу ҳосил пишиб етилганда, уни йиғиб олиш олдидан аниқланган майдондир.

Бу экин майдонлари категориялари орасида баҳорги ҳосилдор майдон алоҳида иқтисодий аҳамиятга эга, чунки шу экин майдони бўйича қишлоқ хўжалиги экинларининг ҳосилдорлиги кўрсаткичи аниқланади.

Дехқончилик статистикасида экин майдонлари экинларнинг турлари бўйича гуруҳларга бўлиб ўрганилади. Масалан, ғалла ва бошоқли экинлар, техника экинлари ва бошқалар.

Иқтисодий статистикада деҳқончилик экинлари бўйича ялпи ҳосил ва ҳосилдорлик кўрсаткичлари тадрижий ўзгариши таҳлил қилинганда индекс усулидан фойдаланилади. Ҳосилдорлик ва ялпи ҳосил индекслари индивидуал ва умумий индексларга бўлинади.

Ҳосилдорликнинг индивидуал индекси алоҳида экин бўйича ҳосилдорликнинг ўзгаришини нисбий миқдорда ифодалайди ва қуйидаги формулада ҳисобланади:

$$i_y = \frac{y_1}{y_0}$$

бу ерда i_y - экин ҳосилдорлигининг индивидуал индекси;

y_1 ва y_2 - ҳисобот ва базис йиллари бўйича алоҳида экин ҳосилдорлиги.

Бир турдаги экинлар гуруҳи бўйича ҳосилдорликнинг ўртача ўзгаришини ўрганиш учун ҳосилдорликнинг ўзгарувчан таркибидаги умумий индекси қўлланилади. У қуйидаги кўринишда бўлади.

$$h = \frac{\sum y_1 P_1}{\sum P_1} : \frac{\sum y_0 P_0}{\sum P_0}$$

бу ерда P_1 ва P_0 - ҳисобот ва жорий йиллари бўйича экин майдонлари.

Бу ўзгарувчан таркибидаги ҳосилдорлик умумий индексининг натижасига 2 та омил таъсир этади: биринчидан, шу турдаги алоҳида экинларнинг бевосита ҳосилдорлигининг ўзгариши ва иккинчидан, шу турдаги алоҳида экинлар майдони ва структурасининг ўзгариши. Агарда бу индекс натижасига таъсир этувчи иккинчи омил яъни экин майдонлари ва унинг структура ўзгариши таъсири четлатилса, у ҳолда ҳосилдорликнинг доимий таркибидаги умумий индекси ҳосил бўлади, унинг формуласи қуйидагича:

$$h_y = \frac{\sum y_1 P_1}{\sum y_0 P_1}$$

Бу индекснинг сурати билан махражи орасидаги фарқ $(\sum y_1 P_1 - \sum y_0 P_1)$ ҳисобот йилида базис йилига нисбатан ҳосилдорлик ўзгариши ҳисобга олинган ялпи ҳосилнинг кўпайиши (ёки камайиши) ни кўрсатади.

Агарда ўзгарувчан таркибдаги ҳосилдорликнинг умумий индекси таъсир этувчи иккинчи омилнинг, яъни экин майдони ва унинг структура ўзгаришининг таъсирини аниқлаш лозим бўлса, у ҳолда ўзгарувчан таркибдаги ҳосилдорлик умумий индекси доимий таркибдаги ҳосилдорлик умумий индексига бўлинади, яъни

$$h_y = h_y \text{ ўзгарувчан таркибда} : h_y \text{ доимий таркида}$$

Қишлоқ хўжалик экинларининг ҳосилдорлик индексларидан ташқари экинларининг умумий ҳосили бўйича ялпи ҳосилнинг умумий индекси ҳам ҳисобланади, унинг формуласи қуйидагича:

$$h_{\text{ялпи ҳосил}} = \frac{\sum y_1 P_1}{\sum y_0 P_0}$$

Дехқончиликдаги сингари, чорвачилик маҳсулотининг ҳажми ҳам иккита омилга, яъни маҳсулдор ҳайвонлар ва паррандаларнинг бош сони ўзгаришига ва уларнинг маҳсулдорлиги даражасининг ўзгаришига боғлиқдир. Шунга кўра статистика ҳайвонларнинг турлари бўйича бош сонини, жинс ва ёши бўйича бўлинишини, уларнинг ҳаракатини ва бошқа масалаларни ўрганади.

Чорвачилик маҳсулотларининг натурал ҳолидаги ҳажми кўрсаткичлари - бу ялпи соғилган сут, ялпи қирқилган жун, жами олинган тухум, етиштирилган мол ва паррандалар (тирик вазндаги гўшт) маҳсулоти кабилардир.

Ялпи маҳсулоти у ёки бу давр (вақт) ичида сут олиш учун ажратилган сигир, қўй ва эчкилардан ҳақиқатда соғилган сутларнинг миқдоридир. Сигирлардан соғиб олинган сут миқдори аниқланганда ҳақиқатда соғиб олинган сутга бузоқлар эмган сут қўшилмаслиги керак.

Ялпи жун маҳсулоти хўжаликдаги қўй, эчки ва туялардан ҳисобот даври ичида ҳақиқатда қирқиб олинган, ювилмаган жун ҳисобида аниқланади.

Чорвачиликда ҳар бир сигирдан ўртача соғиб олинган сут, ҳар бир бош қўйдан ўртача қирқилган жун, ҳар бир бош товукдан ўртача олинган тухум, боқувдаги молларнинг суткалик ўртача семириш ва шу кабилар маҳсулдорлик кўрсаткичлари ҳисобланади.

Ҳар бир сигирдан у ёки бу даврда ўртача соғилган сут тегишли даврда сигирлардан соғиб олинган ялпи сутни шу даврдаги сигирларнинг ўртача бош сонига бўлиш билан аниқланади.

Ҳар бир қўйдан ўртача қирқиб олинган жун йил давомида қирқиб олинган жами қўйлар жунини йил бошида мавжуд бўлган жами қўйлар сонига бўлиш йўли билан аниқланади.

Мол ва паррандаларнинг суткалик ўртача семириш вазни молхонада ёки яйловда боқиб семиртиришда қўйилган вазни мол боқилган кунлар сонига бўлиш йўли билан аниқланади.

6-жадвал

**Ўзбекистонда чорвачилик маҳсулотларини етиштириш
(минг т.).**

Маҳсулот турлари	1998	1999	1998 йилга нисбатан 1999 йилда % ҳисобида.
Гўшт (тирик вазнда)	808,7	819,9	101,4
Шу жумладан деҳқон хўжаликларида:	726,6	742,8	102,2
Сут	3994,9	3541,9	101,3
Шу жумладан деҳқон хўжаликларида:	3206,9	3279,6	102,3
Тухум, млн. дона	1164,6	1242,5	106,7
Шу жумладан деҳқон хўжаликларида:	751,1	718,8	95,7
Жун, тонна	15531	15572	100,3
Шу жумладан деҳқон хўжаликларида:	11179	11158	99,8
Қоракўл тери	800,1	704,4	87
Шу жумладан деҳқон хўжаликларида:	736,7	192,7	81,4

Қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулоти, деҳқончилик ва чорвачилик тармоқлари бўйича алоҳида ҳисобланган ялпи маҳсулот йиғиндисидан иборатдир.

Деҳқончилик ялпи маҳсулотига календарь йилда қишлоқ хўжалик экинларидан, мева ва бошқа кўп йиллик мевали дарахтлардан олинган ялпи ҳосилнинг қиймати, шу йилда кўп йиллик ёш дарахтларни ўтказиш ва ўстириш харажатлари қиймати ва тугулланмаган ишлаб чиқаришнинг йил охиридаги қолдиқ қиймати билан йил бошидаги қолдиқ қиймат ўртасидаги фарқи (Қ,-) киради.

Деҳқончилик экинлари ялпи ҳосили экинларнинг гуруҳи бўйича: ғалла экинлари, техникавий экинлар, картошка, сабзавот, полиз экинлари, озуқабоп экинлар ва мева-резавор кабилар қийматда аниқланади.

Чорвачилик ялпи маҳсулотига маҳсулдор ҳайвонлар ва паррандалардан хўжаликда фойдаланиш жараёнида йил давомида олинган сут, жун, тухум, асал ва бошқа маҳсулотларнинг қиймати ва мол ҳамда паррандаларни йил давомида етиштириш маҳсулоти қийматлари киради.

Чорвачилик ялпи маҳсулоти унинг айрим тармоқлари: қорамолчилик, паррандачилик, асаларичилик, ипакчилик кабилар бўйича аниқланади.

Қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулоти корхоналар ва ҳудудлар бўйича ҳамда хўжаликлар категорияси бўйича ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалигининг товар маҳсулоти давлатга топширилган, савдо ва бошқа ташкилотларга сотилган, ишчи ва хизматчиларга сотилган, умумий овқатланишга сарфланган маҳсулотлардир.

Қишлоқ хўжалигининг соф маҳсулоти- бу йил давомида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши жараёнида янгидан яратилган қийматдир. Соф маҳсулот ҳажми қишлоқ хўжалигининг ялпи маҳсулоти қийматидан шу маҳсулотни яратиш учун сарфланган материаллар қийматини чиқариш йўли билан аниқланади.

Савол ва топшириқлар

1. Қишлоқ хўжалиги ялпи ҳосили деб нимага айтилади?
2. Ҳосилдорлик ва ялпи ҳосил индекслари индивидуал ва умумий индекслари қандай аниқланади?
3. Қишлоқ хўжалиги ялпи, товар ва соф маҳсулотлари қандай маҳсулотлар?

IV-боб. Меҳнат унумдорлиги статистикаси

1-§. Меҳнат унумдорлиги ва унинг ўсишининг аҳамияти.

Режа

1. Меҳнат унумдорлиги тўғрисида тушунча.
2. Меҳнат унумдорлигини ўстириш омиллари.
3. Меҳнат унумдорлигини ҳисоблаш усуллари.
4. Меҳнат унумдорлиги даражасини ҳисоблашда баҳолаш усули.

Меҳнат унумдорлиги аниқ бир меҳнатнинг унумини ифодаловчи кўрсаткичдир. Меҳнат унумдорлиги икки усулда, яъни сарф қилинган иш вақти бирлиги давомида ишлаб чиқарилган маҳсулот ёки ҳар бир маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш учун сарф қилинган иш вақти ёрдамида аниқланади. Демак, меҳнат унумдорлигини ошириш иш вақтини тежайди. Иш вақтини тежаш ижтимоий ишлаб чиқариш, унинг тармоқлари, корхоналарнинг асосий вазифаларидан бири бўлиб, бу вазифа жамият қурилишининг ҳамма босқичларида амалга оширилади.

Маълумки, ишлаб чиқариладиган маҳсулот ҳажмига иккита омил таъсир қилади. Биринчи омил-бу ижтимоий ишлаб чиқариш, унинг алоҳида тармоқларида, корхоналарида банд бўлган меҳнат ресурслари сонининг ўзгаришидир. Иккинчи омил- меҳнат унумдорлигининг ўзгаришидир. Маълумки, меҳнат унумдорлигини ўрганганда унинг даражаси ўзгаришини аниқлаймиз. Меҳнат унумдорлигининг даражаси ишлаб чиқарилган маҳсулот билан шу маҳсулотни ишлаб чиқариш учун сарф қилинган иш вақтини бир-бири билан солиштириш натижасида ҳисобланади. Ишлаб чиқарилган маҳсулот қайси бирликда олинганлигига қараб меҳнат унумдорлиги ҳам ҳар хил усулларда ҳисобланади. Меҳнат унумдорлиги назариясида ва амалда меҳнат унумдорлиги даражасини ҳисоблашда қуйидаги тўртта усулдан фойдаланилади:

1. Бевосита натурал усул;
2. Шартли натурал усул;
3. Меҳнат талабчанлик усули;
4. Баҳолаш усули.

Бу усулларнинг ҳар бири ўз мазмуни ва қўлланиш мақсадига эга. Мавжуд усулларнинг қайси биридан фойдаланиш:

- меҳнат унумдорлиги ишлаб чиқарилган маҳсулотлар бўйича аниқланиши;
- меҳнат унумдорлигини ҳисоблашда фақат тайёр маҳсулот ёки ярим фабрикат, ишлаб чиқаришда тугалланмаган маҳсулот, кўрсатилган ишлаб чиқариш хизматлари ва бошқа маҳсулотлар ҳисобга олиниши;
- меҳнат унумдорлигини ҳисоблашда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг сифати эътиборга олиниши ёки олинмаслиги;

- меҳнат унумдорлиги моддий ишлаб чиқариш ёки унинг тармоқлари, бирлашмалари, корхоналари бўйича ҳисобга олинishi;
- ниҳоят ишлаб чиқаришда сарф қилинаётган иш вақтини ҳисоблаш, умумлаштириш йўлга қўйилган ёки қўйилмаганлиги кабиларга боғлиқ.

Меҳнат унумдорлигида ишлаб чиқарилган ҳар бир маҳсулот тури, ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотларнинг сифати эътиборга олинмаса, у вақтда меҳнат унумдорлигининг даражаси бевосита натурал усул ёрдами билан аниқланиши мумкин. Бунинг учун ишлаб чиқарилган маҳсулот бевосита натурал бирликда, яъни тонна, метр, кубометр ва бошқа бирликларда олиниб, у сарф қилинган иш вақтига ёки ишчиларнинг ўртача сонига бўлинади.

Масалан, терилган пахтани, пахта терувчиларнинг сонига, қазилган кўмирни шахтёрларнинг сонига, тўқилган газламаларни тўқувчиларнинг сонига бўлиш ва ҳ.к.

Ишлаб чиқарилган маҳсулот сифатининг ўсиши катта аҳамиятга эга. Маҳсулот сифатининг яхшиланиши, бу ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг ҳажми кўпайиши, унинг таннархи камайиши ва ишлаб чиқаришдан олиннадиган фойданинг кўпайиши демакдир.

Шунинг учун ҳам меҳнат унумдорлигини ҳисоблашда ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг сифатини эътиборга олиш катта аҳамиятга эга. Бу мақсадда меҳнат унумдорлигининг даражасини аниқлашда шартли-натурал усулдан фойдаланиш лозим. Масалан, шартли-натурал усул ёрдами билан қазилган кўмирнинг калорияси ишлаб чиқарилган тракторларнинг кучи, автомобилларнинг юк ташиш қобилияти, тайёрланган сутнинг ёғлилик даражаси аниқланиши мумкин. Агарда маҳсулотларни ишлаб чиқариш учун сарф қилинган иш вақти, бутун ишлаб чиқариш жараёнлари бўйича киши-соат бирлигида ҳисобга олинган бўлса, у пайтда меҳнат унумдорлигининг даражаси меҳнат талабчанлик усули билан аниқланиши лозим.

Ишлаб чиқаришда сарф бўлинган иш вақти икки хил йўл билан ҳисобга олинishi мумкин: норма – соат усули. Корхоналарда ишлаб чиқаришнинг бутун жараёнлари бўйича ҳар бир қилинган иш, ишлаб чиқарилган ҳар бир детал, маҳсулот учун сарф қилинадиган иш вақти норма-соат ҳисобида аниқланиши керак. Масалан, корхонада беш мингта маҳсулот ишлаб чиқарилган. Ҳар бир маҳсулот учун 5 норма –соатдан иш вақти сарф қилиниши керак. Демак, корхонада 25 000 норма-соат ҳажмида маҳсулот ишлаб чиқарилган. Шу йўл билан ишлаб чиқарилган барча маҳсулотларнинг ҳажми аниқланади ва норма – соат ҳисобида аниқланган маҳсулотларнинг ҳажми ишчиларнинг ўртача сонига ёки сарф қилинган

иш вақтига бўлиниб, меҳнат унумдорлигининг даражаси аниқланади. Бу усул меҳнат унумдорлигини норма-соат усули билан аниқлаш деб аталади. Меҳнат унумдорлигининг меҳнат талабчанлик усулини иккинчи усул билан аниқлаш, бу ҳар бир ишлаб чиқарилган маҳсулотга сарф қилинган жисмоний иш вақти демакдир. Масалан, 10 000 дона маҳсулот ишлаб чиқарилди. Бу маҳсулотни ишлаб чиқариши учун 5 000 киши соат иш вақти сарф қилинди. Демак, ҳар бир маҳсулотни ишлаб чиқариш учун ярим киши соат иш вақти сарф қилинган (10 000:5000).

Бу усул меҳнат унумдорлиги ҳисоблаш усуллари орасида энг тўғри асосли усулдир. Чунки бу усул бўйича ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг физик ҳажми жисмоний сарф қилинган иш вақти билан солиштирилади. Лекин, бу усулдан фақатгина алоҳида ишлаб чиқариш тармоқларида, корхоналарида ва конкрет маҳсулотлар бўйича фойдаланишимиз мумкин. Чунки бу усулдан фойдаланиш учун ишлаб чиқаришнинг бутун процесслар бўйича сарф қилинаётган иш вақти ҳисобга олиниши керак. Бу ишни бажариш учун кўп меҳнат талаб қилинади. Сарф қилинган иш вақтини ҳамма ишлаб чиқариш процесслари бўйича ҳисобга олиш мураккаб иш ва уни амалга ошириш учун ҳамма вақт ҳам имконият бўлавермайди. Амалда керакли шарт-шароитлар мавжуд бўлса, бу усулдан фойдаланилади. Меҳнат унумдорлиги даражасини ҳисоблаш учун фойдаланиладиган усуллар орасида энг кенг тарқалган, чегарасиз қўлланадиган усул бу баҳолаш усули., яъни, маҳсулотларни баҳолаш орқали ифодалаш усулидир.

Баҳолаш усулининг хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

1. Бу усул ишлаб чиқариш корхоналарида барпо этилган маҳсулотларнинг ҳаммаси бўйича меҳнат унумдорлигини аниқлаш имконини беради. Чунки меҳнат унумдорлиги ялпи маҳсулот асосида аниқланади. Ялпи маҳсулот юқорида айтиб ўтилганидек, корхоналарнинг умумий ишлаб чиқариш натижасидир.
2. Баҳолаш усулидан халқ хўжалигининг ҳоҳлаган тармоғи, босқичи бўйича меҳнат унумдорлиги аниқланиши мумкин. Масалан, саноатни олсак, ҳар бир иш жойи, ишлаб чиқариш участкаси, цех корхона, саноат тармоқлари ва саноат бўйича меҳнат унумдорлигини аниқлаш мумкин. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида эса ҳар бир звено, бригада, бўлимлар, деҳқончилик, чорвачилик, умуман қишлоқ хўжалиги тармоғи бўйича ёки умуман ишлаб чиқариш бўйича меҳнат унумдорлигини аниқлаш мумкин.
3. Меҳнат унумдорлигини баҳолаш усули билан ҳисоблаш учун олдин барпо этилган маҳсулотлар керакли баҳоларда ифодаланиши керак. Бунинг учун ўзгармас баҳолардан фойдаланилади.

Шундай қилиб, мавжуд бўлган маълумотларга, тадқиқотнинг олдида қўйилган вазифаларга қараб меҳнат унумдорлигининг даражасини ўлчашда ҳар-хил усуллардан фойдаланиш мумкин.

Ҳар бир усул ўз мазмунига эга бўлиб, у аниқ бир вазифани бажаради. Шунинг учун ҳам, меҳнат унумдорлигини ўлчашда керакли усулни аниқлаб олиш катта аҳамиятга эга. Меҳнат унумдорлигининг даражаси сарф қилинган киши – соатлар, киши-кунлар ёки ишчиларнинг ўртача сонига нисбатан олиниши мумкин.

Шундай экан, меҳнат унумдорлиги қайси меҳнат сарфи бирлигига нисбатан ҳисобланиши керак деган савол туғилади.

Бир гуруҳ олимлар, жумладан, В.И.Соболь, Е.Антоненков ва бошқалар меҳнат унумдорлигининг бирдан-бир кўрсаткичи деб, ҳар бир сарф қилинган киши-соатга нисбатан олинган маълумотни тавсия этадилар. Бу кўрсаткич бўйича меҳнат унумдорлиги ишлаб чиқарилган маҳсулотни сарф қилинган киши-соатлар сонига бўлиш йўли билан топилади.

Бошқа бир олимлари, жумладан, С.Т.Струмилин ва бошқалар меҳнат унумдорлигининг бирдан-бир кўрсаткичи деб, ҳар бир ишчи-ходимнинг бир йилда ишлаб чиқарган маҳсулотини тавсия этадилар. Бу кўрсаткич бўйича меҳнат унумдорлигини аниқлаш учун ишлаб чиқарилган маҳсулотни ишчи-ходимларнинг йиллик ўртача сонига бўлиш керак.

Олимларимиздан А.И.Родштейн, Л.М.Сотуновский меҳнат унумдорлигини биргина меҳнат сарф бирлиги бўйича ўлчаш билан чегараланмасдан, уни бир қанча меҳнат сарфи бирликларига нисбатан аниқланишни тавсия этдилар. Меҳнат унумдорлиги бир қанча меҳнат сарфи бирликларига нисбатан ҳисобланса, меҳнат унумдорлигини ўрганиш процесси бойийди ва меҳнат унумдорлигининг ўзгаришига, иш вақтидан фойдаланиш даражасининг таъсири кўрсатиб берилади. Шунинг учун ҳам, давлат статистика органларининг фаолиятида меҳнат унумдорлиги кўрсаткичлари сифатида иккита кўрсаткичдан фойдаланиляпти. Бу ҳар бир сарф қилинган киши-соатга тўғри келувчи ва ишлаб чиқаришда меҳнат қилаётган ҳар бир ишчи, ходимга нисбатан ҳисобланган меҳнат унумдорлигининг даражасидир.

Юқорида кўрилган меҳнат унумдорлигининг кўрсаткичлари ўртасидаги нисбатни миқдорий ифодалаш учун қўйидаги формулалардан фойдаланиш мумкин.

1. Бир ишчининг бир ойлик меҳнат унумдорлиги динамика индекси:

$$I_1 = \frac{\sum X_1 Y_1 T_1}{\sum X_0 Y_0 T_0}$$

X_0 ва X_1 қ бир ишчининг ўтган ва ҳисобот даврида бир соат мобайнида ишлаб чиқарган маҳсулоти;

Y_0 ва Y_1 қ бир ишчининг ўтган ва ҳисобот даврида иш куни мобайнида сарф қилинган иш вақти; (киши-соат)

T_0 ва T_1 қ бир ишчининг ўтган ва ҳисобот даврида бир ой мобайнида сарф қилинган иш вақти. (киши-кунлар)

Кўриниб турибдики, ишчининг ойлик меҳнат унумдорлиги динамика индексига, соатлик меҳнат унумдорлиги даражасининг ўзгариши, иш кунининг узунлиги ўзгариши ва ундан ташқари ҳар бир ой мобайнида сарф қилинган иш вақти таъсир қилади. Бу уч омилларнинг таъсири қўйидаги учта омил индексларининг ёрдами билан аниқланиши мумкин:

1. Иш куни узунлигининг таъсири индекси:

$$I_x = \frac{\sum X_1 Y_0 T_0}{\sum X_0 Y_0 T_0}$$

2. Иш оyi ўзгаришининг таъсири индекси:

$$I_y = \frac{\sum X_1 Y_1 T_0}{\sum X_1 Y_0 T_0}$$

3. Ишчининг соатлик меҳнат унумдорлигининг ўзгариш таъсири индекси:

$$I_t = \frac{\sum X_1 Y_1 T_1}{\sum X_1 Y_1 T_0}$$

Бу индекслар бир-бири билан боғланган бўлиб, уларнинг кўпайтмаси юқорида келтирилган ҳар бир ишчининг ойлик меҳнат унумдорлиги динамикасининг индексини кўрсатади.

Маълумки, ишлаб чиқариш ходимлари таркибига ишчилардан ташқари яна инженер-техниклар, хизматчилар, шогирдлар, хизмат қилувчи кичик ходимлар, қоровуллар киради.

Ҳозирги фан-техника тараққиёти даврида меҳнат унумдорлигини оширишда ишчилардан ташқари бошқа ишлаб чиқариш ходимларининг ҳам роли йилдан-йилга ўсиб бормоқда. Шунинг учун, 1958 йилдан бошлаб меҳнат унумдорлиги ишлаб чиқаришда банд бўлган ҳар бир ходимга нисбатан аниқлана бошлади.

Меҳнат унумдорлиги, жонли меҳнат унумдорлиги ва умуман ижтимоий меҳнат унумдорлиги шаклида бўлиши мумкин.

Шу пайтгача кўрилган меҳнат унумдорлиги кўрсаткичлари жонли меҳнат унумдорлигини ифодалайди.

Маълумки, меҳнат унумдорлигининг ўзгаришига биринчидан, жонли меҳнатнинг тежалиши таъсир қилса, иккинчидан, ишлаб чиқаришда фойдаланилаётган асосий ва айланма фондлар учун сарф қилинган меҳнатнинг тежалиши таъсир қилади.

Шунинг учун меҳнат унумдорлигини ўрганишда фақатгина жонли меҳнатнинг тежалишини аниқлаш билан чекланмасдан, ишлаб чиқаришда фойдаланилаётган асосий ва айланма фондлардан моддийлаштирилган меҳнатни тежашни аниқлаш ҳам катта аҳамиятга эга. Шундай қилиб, ҳозирги даврда давлат статистика органларининг фаолиятида меҳнат унумдорлиги қуйидаги учта кўрсаткичлар билан аниқланади.

1. Моддий ишлаб чиқариш тармоқларида банд бўлган ҳар бир ходимга тўғри келувчи ялпи маҳсулот.
2. Моддий ишлаб чиқариш тармоқларида сарф қилинган ҳар бир киши –соатга тўғри келувчи ялпи маҳсулот .
3. Моддий ишлаб чиқариш тармоқларида банд бўлган ҳар бир ходимга тўғри келувчи миллий даромад.

Алоҳида ишлаб чиқариш тармоқларида, корхоналар, хўжаликларда бу кўрсаткичлардан ташқари юқорида кўрилган барча кўрсаткичлардан ҳам фойдаланиш, меҳнат унумдорлигини ҳар томонлама ўрганиш ва унинг ўзгаришини кузатиш учун катта ёрдам беради.

Савол ва топшириқлар

1. Ишлаб чиқаришда сарф қилинган иш вақти қандай аниқланади?
2. Баҳолаш усулининг хусусиятлари нималардан иборат?
3. Меҳнат унумдорлигининг ўзгаришига нималар таъсир қилади?

2-§. Халқ хўжалигининг баъзи тармоқларида меҳнат унумдорлигини ҳисоблаш

Режа

1. Саноат ва қурилишда меҳнат унумдорлиги кўрсаткичи.

2. Транспорт ва қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлигини аниқлаш.
3. Меҳнат унумдорлиги индекслари.
4. Меҳнат унумдорлиги ва ўртача иш ҳақи ўртасидаги нисбат.

Саноат корхоналари ва тармоқларида меҳнат унумдорлигини ўлчаш учун юқорида кўрилган усуллардан фойдаланилади. Лекин саноатда ҳар бир ходимнинг ишлаб чиқарган маҳсулоти меҳнат унумдорлигининг асосий кўрсаткичи ҳисобланади. Бу кўрсаткич ўзгармас баҳоларда аниқланган ялпи маҳсулот бўйича ҳисобланади.

Капитал қурилишда меҳнат унумдорлиги баҳолаш ва натурал усуллар асосида аниқланади. Масалан, ҳар бир иш вақти бирлиги ҳисобидан терилган ғиштлар минг дона ва сувоқ ишлари метр² ҳисобидан ҳисобланади ва ҳк.

Қурилиш корхоналари ва тармоқлари бўйича меҳнат унумдорлиги ўзгармас смета баҳоларида олинган қурилиш-монтаж ишларини қурилишда банд бўлган ходимлар сонига ёки сарф қилинган иш вақтига бўлиш йўли билан топилади. Бу кўрсаткич қурилишда меҳнат унумдорлигининг асосий кўрсаткичи ҳисобланади.

Темир йўл, денгиз, дарё транспортларида меҳнат унумдорлигининг асосий кўрсаткичлари ҳар бир ходимга тўғри келган ташилган юкнинг тонна – км ҳисобида олинган ҳажмидан иборат. Бу кўрсаткични топиш учун тонна км ҳисобида олинган, ташилган юк, шу юкни ташишда қатнашган ходимларнинг ўртача сонига бўлинади.

Меҳнат унумдорлигини ҳисоблашда қишлоқ хўжалигида ҳам бир қанча хусусиятлар бор. Бу хусусиятлар шундан келиб чиқадики, қишлоқ хўжалигида кўп маҳсулотлар бир йилда бир марта етиштирилади ёки етиштирилаётган маҳсулотлар бутун йил давомида эмас, балки йилнинг аниқ бир вақтида олинади. Ундан ташқари қишлоқ хўжалигида меҳнат сарфи вақти билан маҳсулот ишлаб чиқариш вақти бир бирига тўғри келмаслиги мумкин.

Қишлоқ хўжалигидаги бу хусусиятлар шунга олиб келадики, халқ хўжалигининг бу тармоғида меҳнат унумдорлиги тўғри ва эгри кўрсаткичлар билан ифодаланади.

Меҳнат унумдорлигининг тўғри кўрсаткичлари – бу сарф қилинган иш вақти бирлигига тўғри келувчи ишлаб чиқарилган маҳсулотлардир. Ишлаб чиқарилган маҳсулот натурал бирликда ёки ўзгармас баҳоларда ифодаланиши мумкин. Меҳнат унумдорлигининг тўғри кўрсаткичи хўжаликларда банд бўлган ишчилар, чорвачиликда банд бўлган чорвадорларга нисбатан ёки улар сарф қилган иш вақтига нисбатан олинishi мумкин.

Қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлигининг эгри кўрсаткичлари сифатида, масалан, деҳқончиликда сарф қилинган иш вақти бирлигига тўғри келадиган чопилган, экилган ҳосили йиғиб олинган ерлар ва бошқалардан фойдаланилади.

Эгри кўрсаткичлар меҳнат унумдорлигининг тўғри кўрсаткичлари ўрнини боса олмаса ҳам, улардан амалда кенг фойдаланилмоқда. Эгри кўрсаткичлар ҳамма вақт натурал усул асосида аниқланади.

Қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлигининг энг тўлиқ, тўғри кўрсаткичи – бу қишлоқ хўжалигида банд бўлган ҳар бир ходимга тўғри келадиган қишлоқ хўжалик ялпи маҳсулотидир.

Умуман олганда моддий ишлаб чиқаришнинг ҳамма тармоқларида меҳнат унумдорлигини ҳисоблашда шу тармоқларга оид бўлган хусусиятларини эътиборга олиш зарур. Чунки, бу хусусиятларни эътиборга олиш меҳнат унумдорлигини ҳисоблашни аниқлаштиради. Натижада мавжуд омиллардан фойдаланишни яхшилаш ва шу тармоқларда меҳнат унумдорлигини янада ошириш имконияти бўлади.

Иқтисодий статистика меҳнат унумдорлигининг фақат даражасини ўрганиш билан чегараланмайди. У меҳнат унумдорлигининг ўзгаришини ҳам ўрганади. Бу вазифани бажариш учун иқтисодий статистика индекс усулидан кенг фойдаланади.

Меҳнат унумдорлигининг индекси, бу нисбат кўрсаткичи бўлиб, у меҳнат унумдорлиги даражасининг ўзгаришини ифодалайди. Меҳнат унумдорлигининг индекси ҳамма вақт меҳнат унумдорлигининг икки даражасини бир-бири билан таққослаш орқали аниқланади.

Меҳнат унумдорлиги индекси қуйидаги вазифаларни бажаради:

1. Меҳнат унумдорлиги бўйича режалаштирилган топшириқ ифодаланади.
2. Меҳнат унумдорлиги бўйича режалаштирилган топшириқнинг бажарилиши ифодаланади.
3. Меҳнат унумдорлигининг динамикасини, яъни меҳнат унумдорлигининг жорий даврда ўтган даврга нисбатан ўзгаришини ифодалайди.
4. Меҳнат унумдорлигининг ўзгаришига таъсир қилувчи омилларни ифодалайди.

Шу вазифаларни бажариш учун фойдаланиладиган индекслар тегишли режа топшириғи, режани бажариш, динамика ва омиллар таъсири индекслари бўлиши мумкин.

Меҳнат унумдорлигини ҳисоблаш усулларига биноан меҳнат унумдорлигининг индекслари ҳам натурал, шартли натурал, меҳнат талабчанлик ва баҳолаш индекслари бўлиши мумкин.

Меҳнат унумдорлиги индексларининг асосий шакллари қуйидагилардан иборат:

1. Меҳнат унумдорлигининг ўзгарувчан таркибли индекси (баҳолаш усули асосида);

$$I = \frac{\sum q_1 P_0}{\sum T_1} : \frac{\sum q_0 P_0}{\sum T_0}$$

q_1 ва q_0 – жорий ва ўтган даврларда ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг миқдори;

P_0 – маҳсулот ўзгармас баҳода;

T_1 ва T_0 – жорий ва ўтган даврларда маҳсулотларни барпо этишда қатнашган ходимларнинг ўртача сони ёки шу маҳсулотларни барпо этиш учун сарф қилинган иш вақти (киши-кун, киши-соат).

Ушбу меҳнат унумдорлиги индексининг мазмуни унинг қуйидаги хусусиятлари билан белгиланади. Индекс меҳнат унумдорлигининг бевосита икки даражасини таққослаш билан аниқланади: индекс фақатгина баҳолаш усули асосида эмас, балки натурал ва шартли натурал усуллар асосида ҳам ҳисобланиши мумкин.

Бунинг учун маҳсулотларнинг ҳажми натурал ёки шартли натурал ўлчов бирликларида олинади.

2. Меҳнат унумдорлигининг ўзгармас таркибли индекси (бу индекс ўз вақтида академик С.Г.Струмилини томонидан тавсия этилган):

$$I = \frac{\left(\frac{\sum q_1 P_0}{\sum T_1} : \frac{\sum q_0 P_0}{\sum T_0} \right) \cdot T_1}{\sum T_1} = \frac{\sum i_v T_1}{\sum T_1}$$

i_v – ишлаб чиқаришнинг айрим участкалари бўйича меҳнат унумдорлигининг ўзгарувчан таркибли индивидуал динамика индекслари.

Кўриниб турибдики, бу индекс юқорида кўрилган икки омилдан бирининг таъсирини, яъни ишлаб чиқариш участкалари бўйича меҳнат унумдорлигининг ўзгаришни ишлаб чиқариш бўйича меҳнат унумдорлиги умумий ўзгаришига таъсирини ифодалайди.

3. Меҳнат унумдорлигининг динамикасига структура ўзгаришлар индексининг таъсири.

$$I_1 = \left(\frac{\sum q_1 P_0}{\sum T_1} : \frac{\sum q_0 P_0}{\sum T_0} \right) : \left(\frac{\sum i_v T_1}{\sum T_1} \right);$$

Демак, бу индексни ҳисоблаш учун юқорида кўрилган биринчи индексни иккинчи индексга бўлиш керак.

4. Меҳнат унумдорлиги меҳнат талабчанлик усули асосида ҳисобланадиган ўзгармас таркибли динамика индекси:

$$I = \frac{\sum q_1 t_0}{\sum q_1 t_1};$$

q_1 -жорий даврда ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг миқдори;

t_0 - t_1 -ўтган ва жорий даврларда ишлаб чиқарилган ҳар бир дона маҳсулот учун сарф қилинган иш вақти.

Бу индексдан фойдаланиш учун корхонанинг бутун цехларида, участкаларида ҳар бир маҳсулотни ишлаб чиқариш учун сарф қилинган иш вақти ҳисобга олиниши керак. Бу индекс меҳнат унумдорлигининг ҳақиқий ўзгаришини кўрсатиб беради. Шунинг учун ҳам олимларимизнинг фикрича, бу индексдан кенг фойдаланиш учун шарт-шароит яратиш зарурдир.

Меҳнат унумдорлиги билан тўлов ўртасида диалектик алоқа ва аниқ қонуний нисбат бор. Бунинг сабаби шундаки, ишлаб чиқариш қатнашчилари, маҳсулот ишлаб чиқарганликлари учун меҳнат ҳақи оладилар. Шу билан бирга улар маҳсулот ишлаб чиқариш даврида меҳнат унумдорлигини оширадилар. Демак, меҳнат унумдорлиги ошиши билан иш ҳақи ҳам кўпайиб бориши керак.

Меҳнат унумдорлиги ва иш ҳақи даражасининг ўзгариш умумий қонуниятини шуни тақозо этадики, меҳнат унумдорлигининг ўсиш суръати иш ҳақининг ўсиш суръатидан юқори бўлиши керак. Бу талаб бутун моддий ишлаб чиқариш, унинг тармоқлари корхоналари олдига қўйилган талабдир.

Хўш, нима учун шундай бўлиши керак? Бунинг сабаби шундаки, меҳнат унумдорлигининг ошишига икки гуруҳ омиллар таъсир қилади. Биринчи гуруҳ омиллар – объектив ва иккинчи гуруҳ омиллар-субъектив омиллардир.

Объектив омиллар- бу жамият сарфлари натижасида пайдо бўлган омиллар. Масалан, бу техника тараққиётининг йўналишлари ва табиий шароитлардир.

Субъектив омиллар – бу ишлаб чиқариш қатнашчиларининг маҳорати, уларнинг маълумоти, илми, тажрибаси ва интизомдир.

Маълумки, меҳнат унумдорлиги ўсишининг натижаси бу ижтимоий меҳнатни тежашдир. Ижтимоий меҳнатни тежашга объектив ва субъектив омиллар таъсир этар экан, демак, тежалган ижтимоий – меҳнат икки

қисмга бўлиниши керак. Унинг бир қисми объектив омилларнинг таъсири натижаси бўлганлиги учун ишлаб чиқаришнинг соф даромади кўпайиши учун сафарбар қилиниши керак.

Тежалган ижтимоий меҳнатнинг иккинчи қисми субъектив омилларнинг таъсири натижаси бўлганлиги учун у ишлаб чиқариш қатнашчиларининг иш ҳақи даражасини ошириш учун сафарбар қилиниши лозим.

Лекин амалда моддий ишлаб чиқариш, унинг тармоқларининг ривожланиш жараёнида меҳнат унумдорлиги ва иш ҳақи даражасининг ўзгариш суръатлари ҳар хил нисбатда бўлиши мумкин яъни

Меҳнат унумдорлигининг ўсиш суръатлари	$\geq$	Ўртача иш ҳақининг ўсиш суръатлари
	$<$	

Демак, меҳнат унумдорлигининг ўсиш суръатлари ўртача иш ҳақи даражасининг ўсиш суръатларидан юқори, уларга баробар, ва ҳатто, улардан паст бўлиши ҳам мумкин.

Меҳнат унумдорлигининг ўсиш суръатлари ўртача иш ҳақи даражасининг ўсиш суръатларига нисбатан юқори бўлиши юқорида айтилгандек, умумий қонуниятдир.

Агарда меҳнат унумдорлиги ва ўртача иш ҳақи даражасининг ўсиш суръатлари баробар бўлса, демак, меҳнат унумдорлигининг ўсиши натижасида тежалган ижтимоий меҳнат бутунлай ишлаб чиқариш қатнашчилари иш ҳақининг даражасини ошириш учун сафарбар қилинган бўлса, у вақтда жамият, давлатга тежалган ижтимоий меҳнатнинг ҳеч қандай қисми қолдирилмаган.

Агарда меҳнат унумдорлигининг ўсиш суръати ўртача иш ҳақи даражасининг ўсиш суръатларидан паст бўлса, у пайтда меҳнат унумдорлигининг ошиши натижасида тежалган ижтимоий меҳнат ҳам шунингдек, жамиятнинг жамғариш фондининг бир қисми ҳам меҳнаткашларнинг ўртача иш ҳақи даражасини кўпайтириш учун сарф қилинган бўлади. Амалда шундай ҳоллар ҳам бўлиши мумкин.

Моддий ишлаб чиқариш ва унинг тармоқларининг узлуксиз равишда ривожланиши, унинг самарадорлиги доимо ошиб бориши учун меҳнат унумдорлигининг ўсиш суръатлари ўртача иш ҳақи даражасининг ўсиш суръатларидан юқори бўлиши керак.

Лекин бу нисбат миқдорий экан, демак, меҳнат унумдорлигининг ўсиши суръати меҳнатга тўлов даражасининг ўсиш суръатига нисбатан қанча юқори бўлиши керак?-деган савол туғилиши мумкин. Бу жуда мураккаб масала. Шунинг учун ҳам бу масала устида кўп йиллардан буён илмий тадқиқот ишлари олиб борилмоқда ва бу соҳада кўп фикрлар тавсия

қилинган. Жумладан, меҳнат унумдорлигининг ўсиш суръатлари билан меҳнатга тўлов даражасининг ўсиш суръатлари ўртасидаги нисбат 1.1 дан 1.5 гача бўлиши мумкин, деган эҳтимол илгари сурилмоқда.

Лекин олдиндан, узоқ даврлар учун, ижтимоий ишлаб чиқаришни ривожлантириш шарт-шароитларини эътиборга олмасдан туриб, меҳнат унумдорлиги ва меҳнат тўлов ўртасидаги нисбатга аниқ миқдорий коэффициент тавсия қилиш мумкин эмас.

Чунки бу нисбатнинг миқдорий даражаси меҳнат унумдорлигига таъсир этаётган объектив ва субъектив омилларнинг ўртасидаги нисбатга боғлиқ.

Савол ва топшириқлар

1. Халқ хўжалиги тармоқларида меҳнат унумдорлиги қандай ифодаланади?
2. Меҳнат унумдорлиги индекси қандай вазифаларни бажаради?
3. Меҳнат унумдорлиги индексининг шакллари.
4. Меҳнат унумдорлиги ва ўртача иш ҳақи ўртасидаги нисбатнинг ифодаланади?

V-боб. Маҳсулот таннархи статистикаси

1-§. Маҳсулот таннархи ва уни пасайтиришнинг аҳамияти

Режа

1. Маҳсулот таннархи тўғрисида тушунча.
2. Маҳсулот таннархини таҳлил қилиш усуллари.
3. Саноат маҳсулотининг таннархи.

Маҳсулот таннархи – корхоналарнинг (фабрика, завод, шахта, электрстанция, қурилиш, фермер хўжаликлари) маҳсулотини ишлаб чиқариш ва сотиш билан боғлиқ бўлган пул билан ифодаланган харажатларнинг йиғиндисидир. Бу статистика ва режалаштиришнинг муҳим сифат кўрсаткичларидан бири бўлиб моддий харажатлар (с) ҳамда ишлаб чиқаришни банд бўлган ходимларнинг иш ҳақи (V) йиғиндисидан (С Қ V) ташкил топади. Маҳсулот таннархининг маълум даражаси жуда кўп ишлаб чиқариш омилларининг ўзаро таъсир натижасидир. Масалан, таннархнинг пасайишига меҳнат унумдорлигининг ошиши, хом ашё, электроэнергия, ёқилғи материалларининг тежаб-тергаб сарф қилиниши, маъмурий-бошқариш харажатларининг қисқартирилиши, асбоб-ускуналардан фойдаланиш даражасининг оширилиши, яроқсиз, бекор туришларнинг камайтирилиши ва х.к. таъсир кўрсатади. Маҳсулот таннархини пасайтириш омиллари ичида ишлаб чиқаришга янги техникани жорий қилиш ва ишлаб чиқариш технологиясини такомиллаштириш айниқса муҳим аҳамият касб этадиган бўлиб қолди. Таннархнинг пасайтирилиши билан корхоналарнинг пул жамғармалари ошади, ижтимоий ишлаб чиқариш янада кенгайтириш ва такомиллаштириш учун кўшимча маблағ беради, маҳсулотлар чакана нархини пасайтириб, бу билан аҳолининг турмуш даражасини юксалтиришга, корхонанинг моддий манфаатдорлик фондини кенгайтириб корхонанинг сон ва сифат кўрсаткичларини яхшилашдан ходимларнинг манфаатдорлигини оширишга имкон берилади.

Таннарх кўрсаткичларини аниқлашнинг методологик асоси халқ хўжалигининг барча тармоқлари учун битта бўлса-да, аммо ҳар бир тармоқнинг ўзига хос хусусиятлари ҳам мавжуддир. Масалан, саноатда маҳсулот бирлигининг таннарх даражасини ҳар бир ишлаб чиқариш жараёни тугалланиши билан аниқлаш мумкин бўлса, қурилишда объект қурилиб битгач, қишлоқ хўжалигида эса фақатгина йил охирида ҳосил йиғиштириб олингач аниқланади.

Саноат маҳсулотларини ишлаб чиқаришда жуда кўп ҳар хил харажатлар қилинади, хилма хил материаллар сотиб олиб ишлатилади, иморат-иншоатлардан, машина ва механизмлардан, ишлаб чиқариш ва

хўжалик ашёларидан, энергия ва ёқилғининг ҳар хил турларидан ҳамда киши меҳнатидан фойдаланилади.

Ишлаб чиқариш харажатлари жуда кўп бўлганлиги сабабли статистика уларни классификация қилиб ва гуруҳларга ажратиб ўрганади. Харажатлар дастлаб иқтисодий элементлари бўйича классификация қилинади.

Ишлаб чиқариш жараёнини амалга оширишда 3 элемент, яъни меҳнат воситалари, меҳнат предметлари ва киши меҳнати иштирок этади. Харажатлар иқтисодий элементлари бўйича ана шу элементлар асосида гуруҳларга ажратилади. Меҳнат предметлари жуда кўп хил бўлганлигидан улар яна гуруҳларга бўлинади. Бундай гуруҳлашда харажатларнинг иқтисодий вазифаси ва моҳияти асос қилиб олинади.

Харажатларнинг иқтисодий элементлари:

- 1) хом ашё ва асосий материаллар;
- 2) ёрдамчи ва бошқа материаллар;
- 3) ёқилғи;
- 4) энергия;
- 5) асосий ва қўшимча иш ҳақи;
- 6) социал суғурта ажратмалари;
- 7) асосий фондлар амортизацияси;
- 8) бошқа пул харажатларидан ташкил топади.

Бундаги 1-4 элементлар меҳнат предметлари учун, 5-6 элементлар, киши меҳнати учун, 7 элемент меҳнат воситалари учун сарфланган пул харажатларини ифодалайди, 8 элемент эса ишлаб чиқаришни меъерда амалга ошириш учун зарур пул харажатларидир.

Ишлаб чиқариш харажатларининг мазкур иқтисодий элементлари бўйича классификация қилиш таннархнинг тузилишини ўрганиш имконини беради.

Таннархнинг тузилиши умумий харажатда айрим элементларнинг салмоғини кўрсатади.

Ишлаб чиқариш харажатларини иқтисодий элементлари бўйича бундай гуруҳлаш маҳсулотларни ишлаб чиқариш жараёнида нималар сарфланади, деган сўроққа жавоб берса ҳам, лекин у нима ишлаб чиқаришга ва қаерда сарфланади, деган сўроққа жавоб бермайди, шунингдек, бу билан айрим олинган аниқ маҳсулотлар таннархини аниқлаб ҳам бўлмайди. Бунинг учун харажатларни калькуляция моддалари бўйича гуруҳлаш зарур бўлади. Бу иш айрим тармоқлар, корхоналар ва айрим бўлимларнинг (цех ишлаб чиқариш участкалари ва ҳоказо) ишлаб чиқариш фаолияти устидан назорат қилиб туриш харажатларнинг қаерда, қандай қилиб, нима учун сарфланганлигини билиш учун ҳам зарурдир.

Харажатлар калькуляция моддалари бўйича қуйидаги гуруҳларни ташкил этади:

1. Хом-ашё ва материаллар;
2. Чиқиндилар (чегириб ташланади);
3. Ярим фабрикатлар ва сотиб олинган маҳсулотлар;
4. Энергия ва ёқилғининг ҳамма турлари.
5. Ишчиларнинг асосий иш ҳақи.
6. Ишчиларнинг қўшимча иш ҳақи.
7. Социал-суғурта ажратмалари;
8. Маҳсулотни ўзлаштириш харажатлари;
9. Яроқсиз маҳсулот ишлаб чиқариш натижасида кўрилган зарар (ҳақиқий таннархда);
10. ускуналарни асраш ва фойдаланиш харажатлари;
11. умумцеҳ харажатлари;
12. умумзавод харажатлари;
13. бошқа хилдаги ишлаб чиқариш харажатлари.

Мана шу ўн уч модданинг йиғиндиси маҳсулотнинг фабрика- завод таннархини ташкил қилади. Бунга ишлаб чиқаришдан ташқари харажатлар қўшилса, маҳсулотнинг тўлиқ таннархи келиб чиқади. Маҳсулотнинг фабрика- завод таннархи бевосита ишлаб чиқариш жараёнидаги харажатларини акс эттиради. Маҳсулотнинг тўлиқ таннархига бундан ташқари харажатлар (маҳсулотни жўнатиш пунктига етказиш, транспорт воситаларига ортиш, сотиш идораларини сақлаш ва ҳоказо) ҳам қўшилади.

Таннарх тузилишини калькуляция моддалари бўйича гуруҳлаш ва уни таҳлил қилиш маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларининг айрим элементлари бўйича ҳақиқий даражасини режа (баазис давр) кўрсаткичлари билан солиштириш ва таннарх харажатлари устидан оператив кузатиш олиб бориш имкониятини беради. Демак, таннарх тузилишини бундай ўрганиш: а) харажатларнинг асосий йўналишини, яъни қаерда ва нима учун харажат қилинганлигини; б) таннарх бўйича белгиланган режа кўрсаткичларининг бажарилиши устидан назорат қилиб бориш ва оқибат натижада ҳақиқий таннарх даражасини арзонлаштириш имконини;

в) умумий таннарх харажатлари тузилишида ҳар бир элементнинг салмоғини аниқлаш каби муҳим вазифаларни ечиш имконини беради.

Ишлаб чиқариш харажатлари тузилишини юқоридаги икки усул асосида ўрганиш билан бирга уларнинг ишлаб чиқариш жараёнида тутган ўрнига, маҳсулот ҳажмига боғлиқлиги ва айрим маҳсулот турлари бўйича тақсимланишига қараб ҳам ўрганиш мумкин: таннарх даражаси ва унинг динамикасини ўрганишда бу усулларнинг аҳамияти каттадир.

Ишлаб чиқариш харажатлари ишлаб чиқариш жараёнида тутган ўрнига қараб асосий ва қўшимча харажатларга ажратилади.

Асосий харажатлар бевосита маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлади; қўшимча харажатлар корхонани хўжалик жиҳатдан бошқариш билан боғлиқ бўлиб, унга ортиқча харажат ва нобудгарчиликлар (жарима, камомад, яроқсиз ва бекор туришлар) ҳам қўшилади.

Юқорида кўрилган калькуляция моддаларини 1-10 элементлари асосий ва 11-13 лари эса қўшимча харажатлардир.

Маҳсулот ҳажми билан боғлиқлигига қараб харажатлар ўзгарувчи ва шартли, доимий харажатларга ажратилади.

Ўзгарувчи харажатлар маҳсулот ҳажми ўзгаришига қараб ўзгаради. (хом-ашё, асосий ва ёрдамчи материаллар, ишлаб чиқариш эҳтиёжига ишлатилган энергия, асосий ишчиларнинг иш ҳақи ва ҳакозо.).

Шартли доимий харажатлар, асосан маҳсулот ҳажми ўзгаришига қараб ўзгармайди (масалан, бошқарув харажатлари). Маҳсулот ҳажмининг ортиши шу харажатлар ҳисобига унинг бир донаси таннархининг пасайишига олиб келади.

Маҳсулотларнинг айрим турлари орасида тақсимланишига қараб харажатлар бевосита ва билвосита харажатларга ажратилади.

Билвосита харажатлар, айрим маҳсулотлар турлари бўйича шартли равишда қандайдир тўғри харажат (масалан, иш ҳақи) га нисбатан пропорционал равишда тақсимланади. Уларга умумцех, умумзавод ва ишлаб чиқаришдан ташқари харажатлар киради.

Бевосита харажатлар айрим маҳсулотлар таннархига тўғридан-тўғри қўйилади (масалан хом-ашё ёки асосий материаллар).

Харажатларни бундай гуруҳларга ажратиш бир неча хил маҳсулот ишлаб чиқарадиган корхоналарга хос бўлиб, бир хил маҳсулот ишлаб чиқарадиган корхоналарда ҳамма харажатлар ҳам ўша маҳсулот таннархига киради.

Савол ва топшириқлар

1. Маҳсулот таннархи нима?
2. Саноат маҳсулотини ишлаб чиқаришда маҳсулот таннархи қандай белгиланади?
3. Ишлаб чиқариш жараёнини амалга оширишда қандай элементлар иштирок этади.?
4. Ишлаб чиқариш харажатларининг турлари?

2-§. Солиштирма товар маҳсулоти ва таннарх индекслари

Режа

1. Индекс ва унинг турлари.

2. Корхоналар гуруҳи бўйича умумий таннарх индексини аниқлаш усуллари.
3. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг таннарх статистикаси.

Кўпгина иқтисодий ҳодисаларни таҳлил қилишда қўлланилгани каби, маҳсулот таннархи динамикасини, режа топшириғини ва унинг бажарилишини таҳлил қилишда ҳам статистика индекс усулидан кенг фойдаланади.

Маҳсулот таннархининг динамикасини ўрганишнинг муҳим шартларидан бири эса ўрганилаётган маҳсулотнинг албатта солиштира товар маҳсулот бўлишидир.

Солиштира товар маҳсулотга солиштирилаётган икки давр (базис ва жорий) да ишлаб чиқарилган ва шу билан бирга технологияси, конструкцияси, йиғиш комплектацияси бир оз ўзгарса ҳам лекин истёмол хусусияти ўзгармаган маҳсулотлар киради.

Базис даврда ишлаб чиқарилмаган ёки фақат тажриба учунгина ишлаб чиқарилган маҳсулот солиштира товар маҳсулот деб ҳисобланмайди. Айрим олинган маҳсулотлар таннархини ўрганишда индивидуал, бир неча хил маҳсулот таннархини ўрганишда эса умумий индекслар системаси қўлланилади.

Индивидуал индекслар системаси ёки алоҳида олинган маҳсулотларнинг таннарх индекслари қуйидаги формулаларда ифодаланади:

А) режа топшириғи индекси (int);

$$\text{int к} \frac{Z_{nl}}{Z_o}$$

Б) таннарх динамикаси индекси (ig) $ig = \frac{Z_l}{Z_o}$;

В) режанинг бажарилиш индекси (Iпб)

$$\text{инб к} \frac{Z_1}{Z_{nn}}$$

Бунда Z пл – маҳсулот бирлигининг режадаги таннархи

Zo – маҳсулот бирлигининг бизнес давридаги таннархи

Z1 – маҳсулот бирлигининг жорий даврдаги таннархи

Бир хил маҳсулот ишлаб чиқарадиган корхоналар учун умумий индекс формуласи қуйидагича бўлади:

$$I_z \text{ к} \frac{\bar{Z}_1}{\bar{Z}_0};$$

$\bar{Z}$ - маҳсулот бирлигининг корхоналар гуруҳлари бўйича ўртача таннархи: буни аниқлаш учун харажатлар суммаси маҳсулот миқдорига бўлинади.

Кенгайтирилган ҳолда бу формула қуйидагича бўлади:

$$I_z \text{ қ } \frac{\sum g_1 Z_1}{\sum g_1} \frac{\sum g_0 Z_0}{\sum g_0} \text{ қ } \frac{\bar{Z}_1}{\bar{Z}_0};$$

Бунда Z_1 ва Z_0 – маҳсулот бирлигининг жорий ва базис даврдаги таннархи, g_1 ва g_0 маҳсулотнинг жорий ва базис даврда ишлаб чиқарилган ҳажми. Масалан, иккита заводда ишлаб чиқарилган А маҳсулот ҳажми ва унинг таннарх даражаси қуйидагича бўлган:

7-жадвал

Заводлар	Базис давр		Жорий давр	
	Ишлаб чиқарилди (минг дона)	Бир донанинг таннархи (сўм)	Ишлаб чиқарилди (минг дона)	Бир донанинг таннархи (сўм)
	G0	Z0	G1	Z1
1	600	10.0	2000	9.0
2	1400	12.0	2000	10.5

Иккала заводда ишлаб чиқарилган А маҳсулотнинг ўртача таннархи.

Базис даврда: $\bar{Z}_0 \text{ қ } \frac{600 \cdot 10 + 1400 \cdot 12}{600 + 1400} \text{ қ } \frac{22800}{2000} \text{ қ } 11,4 \text{ сўм}$

Жорий даврда: $\bar{Z}_1 \text{ қ } \frac{2000 \cdot 9 + 2000 \cdot 10,5}{2000 + 2000} = \frac{39000}{4000} = 9,75 \text{ сўм бўлган}$

Иккала заводда ишлаб чиқарилган А маҳсулотнинг индекси $9,75:11,4$ қ $0,85$ ёки $85,0\%$ бўлади, демак, у $14,5\%$ пасайган бундай ўзгарувчан таркибли индексларга 2 омил таъсир кўрсатади:

биринчи омил айрим олинган корхоналардаги маҳсулот таннархининг ўзгариши бўлса, иккинчи омил умумий маҳсулотни ишлаб чиқаришдаги корхоналар салмоғида юз берган структура ўзгаришларидир.

Меҳнат ресурсларининг мутлақ ўсиш кўрсаткичи. ($\sum MP_{куп}$) юқорида қайд этилган 16 ёшга тўлган аҳоли сони (Ў 16ёш), ҳалқ хўжалигига жалб қилинган меҳнат ёшида бўлмаган ўсмирлар (Ў с), пенсионерлар (П с) ва мазкур ҳудудга келганлар (КЕЛ ме) сонининг йиғиндисидан иборат;

$$\sum MP_{куп} \text{ қ } У_{16ёш} \text{ қ } У_{с} \text{ қ } П_{с} \text{ қ } КЕЛ_{ме}$$

Мутлақ ўсиш кўрсаткичи меҳнат ресурслари потенциал сонининг ўзгаришини тавсифлайди.

Қуйдаги кўрсаткичлар меҳнат ресурслари сонининг камайишини тавсифлайди;

- меҳнат ёшидан ўтганлар коэффиценти;
- мазкур йилда меҳнат ёшида ўлганлар коэффиценти;
- пенсияга чиққанлар коэффиценти;
- мазкур ҳудуддан кетган меҳнат ёшидагилар коэффиценти;
- меҳнат ресурслари сафидан чиққанларнинг умумий коэффиценти;
- меҳнат ресурсларининг мутлоқ камайиш кўрсаткичи.

№	Кўрсаткичлар	Ҳисоблаш тартиби	Изоҳ
1	Меҳнат ёшидан ўтганлар коэффиценти ($K_{мёў}$)	$K_{мёў} = \frac{MEY_c}{A_{мё}} \cdot 1000$	MEY_c -меҳнат ёшидан ўтган аҳоли сони $A_{мё}$ -меҳнат ёшидаги аҳоли сони
2	Мазкур йилда меҳнат ёшида ўлганлар коэффиценти ($K_{ўлг}$)	$K_{ўлг}$ -	$ЎЛГ_c$ -меҳнат ёшида ўлганлар сони
3	Пенсияга чиққанлар коэффиценти ($K_{п}$)	$K_{ўлг}$	$ПЧ_c$ -пенсияга чиққанлар сони
4	Мазкур ҳудуддан кетган меҳнат ёшидагилар коэффиценти ($K_{кет}$)	$K_{кет}$ -	$КЕТ_c$ -мазкур ҳудуддан кетган меҳнат ёшидагилар сони
5	Меҳнат ресурслари сафидан чиққанларнинг умумий коэффиценти ($K_{ум}$)		$ЖК_c$ -меҳнат ресурслари сафидан чиқиб кетган жами аҳоли ёки $K_{ум}-K_{мёў}-K_{ўлг}-K_{пч}-K_{кет}$
6	Меҳнат ресурсларининг мутлоқ камайиш кўрсаткичи ($\sum MP_{кам}$)		

Корхоналар гуруҳлари бўйича умумий индексни ишлатишда солиштирма товар маҳсулот чегарасини аниқлаш учун 2 усул қўлланилади.

Унинг бири завод усули, иккинчиси эса тармоқ усулидир.

Завод усулининг моҳияти шундаки, унда солиштирма товар маҳсулот гуруҳдаги айрим корхоналар чегарасида қаралади ва шу корхоналарда бизнес ҳамда жорий даврда ишлаб чиқарилган маҳсулот, *солиштирма товар маҳсулот* деб ҳисобланади; бунинг индекси қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$\text{Завод усули } I_r \text{ қ } \frac{\sum g_1 Z_1}{\sum g_1 Z_0};;$$

Тармоқ усулининг моҳияти шундаки, унда солиштирма товар маҳсулот тармоқ чегарасида қаралади ва шу тармоқдаги корхоналарда базис ҳамда жорий даврда ишлаб чиқарилган маҳсулот солиштирма товар маҳсулот деб ҳисобланади; бунинг индекси қуйидаги формула билан ҳисобланади:

$$\text{Тармоқ усулида } I_{zk} \frac{\sum g_1 \bar{Z}_0}{\sum g_1 \bar{Z}_0};;$$

Шундай қилиб, тармоқдаги корхоналарнинг жорий давр маҳсулоти учун қилган харажатлар йиғиндиси шу маҳсулотнинг базис даврдаги ўртача таннархида ($\bar{Z}_0$) қилиниши мумкин бўлган харажатлар суммасига бўлинади. Ўртача таннарх ($\bar{Z}_0$) қуйидагича ҳисобланади:

$$\bar{Z}_0 \text{ қ } \frac{\sum g_0 Z_0}{\sum g_0};$$

Солиштирма товар маҳсулот ҳажмини шу тарика кўпайтириш корхоналарнинг маҳсулот таннархини пасайтириш учун олиб борган курашлари натижасини тўлароқ ифодалашга имкон беради.

Индексни аниқлашда завод усули қўлланилганида солиштириш мумкин бўлмаган маҳсулот салмоғи юқори ва маҳсулотлари тез-тез янгиланиб турадиган тармоқларда таннархни таҳлил қилиш хатто тармоқ усули қўлланганда ҳам катта қийинчиликларга учрайди. Бундай тамоқларда солиштириш мумкин бўлган ва бўлмаган маҳсулотлар таннархи динамикасини ўргана оладиган жамловчи кўрсаткич, 1 сўмлик товар маҳсулотга сарфланган харажат кўрсаткичи қўлланиладиган бўлади.

$$h = \frac{\sum gZ}{\sum gP}$$

бунда g -ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми.

Z -маҳсулот бирлигининг таннархи.

P -маҳсулот бирлигининг баҳоси.

Бу кўрсаткичнинг иқтисодий моҳияти шундаки, унинг сурати шу маҳсулотларни ишлаб чиқариш учун сарфланган харажатларни, маҳражи эса товар маҳсулотининг корхона улгуржи баҳосида ҳисобланган қийматини билдиради ва у, одатда тийинларда ифодаланади. Унинг режа кўрсаткичи қуйидагича аниқланади:

$$h_{nk} = \frac{\sum g_{nl} Z_{nl}}{\sum g_{nl} P_{nl}};$$

Иш жараёнида режадагидан бошқачароқ маҳсулотлар ҳам ишлаб чиқарилиши мумкин. У ҳолда режа кўрсаткичларини ҳақиқатда ишлаб чиқариладиган маҳсулотларга мослаб қайтадан кўриб чиқиб, тузатиш (коррективлаш) лозим бўлади. Бунинг формуласи

$$h_{nl} = \frac{\sum g_1 Z_{nl}}{\sum g_1 P_{nl}};$$

Саноат корхоналарининг ҳисоботида бир сўмлик товар маҳсулотига ҳақиқатда сарфланган харажати кўрсатилади.

$$h_1 = \frac{\sum g_1 Z_1}{\sum g_1 P_1};$$

Бир сўмлик товар маҳсулотга сарфланган харажатни камайтириш юзасидан режа топшириқларининг бажарилишини аниқлаш учун уларнинг амалдаги кўрсаткичлари, тузатиш киритилган режадаги кўрсаткичлар билан солиштириб кўрилади.

$$1 = \frac{\sum g_1 Z_1}{\sum g_1 P_1} : \frac{\sum g_1 Z_{nl}}{\sum g_1 P_{nl}};$$

Корхоналар фаолиятини таҳлил қилиш ва режалаштиришда базис сифатида бундан аввалги йилдаги бир сўмлик товар маҳсулотга сарфланган харажат кўрсаткичи асос қилиб олинади:

$$h_0 = \frac{\sum g_0 Z_0}{\sum g_0 P_0};$$

Бу кўрсаткич билан амалдаги кўрсаткич солиштирилиб, мавжуд ютуқ ва камчилик аниқланади:

$$1 = \frac{\sum g_1 Z_1}{\sum g_1 P_1} : \frac{\sum g_0 Z_0}{\sum g_0 P_0};$$

Бу кўрсаткичнинг динамикасига ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг ассортименти маҳсулотнинг корхона улгуржи баҳоси ва унинг таннархи сингари омиллар таъсир этади: статистика бу омилларнинг таъсир этиш натижаларини омил индекслари ёрдамида ҳисоблаб чиқаради.

Маҳсулот бирлигининг таннархи маҳсулот таннархининг асосий кўрсаткичидир.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришнинг ўзига хос хусусиятлари маҳсулот таннархини белгилаш ва аниқлашда ҳам махсус усуллар қўлланилишини талаб қилади. Бунда маҳсулот таннархи билан бирга айрим иш жараёнларининг таннархи, масалан, 1 гектар ерни ҳайдаш ёки экиш, 1 бош молни асраш таннархи каби кўрсаткичлар ҳам аниқланади. Бу кўрсаткичларни аниқлаш лозимлиги қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш жараёнинг давомлилигидан келиб чиқади. Деҳқончиликда асосий экинлар бир йилда бир марта етиштирилганлиги сабабли уларнинг таннархи ҳам йил охирида ҳосил тамоман йиғиштирилиб олингандан кейин аниқланади. Шунга яраша харажатлар ҳам йил бўйи сарфланиб боради. Мисол учун пахта етиштиришда кеч кузгача қилинган ишлар (ерни шудгор қилиш, текислаш, ягона, чопик, суғориш, терим) учун меҳнат ҳақи шунингдек, моддий харажатлар (уруғлик, ўғит, ёқилғи ва ҳ.к.) ва бошқа сарфлар йиғиндиси ўша экиннинг танархини ташкил этади.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг таннархини аниқлаш схемаси анча мураккабдир, чунки бунда экинлардан асосий маҳсулот билан бирга, қўшимча маҳсулотлар ва ишга яроқли чиқиндилар ҳам олинади.

Аммо бухгалтерия ҳисоботида умумий харажатлар бу маҳсулот турларига бўлиб кўрсатилмайди. Шунинг учун айрим маҳсулотнинг таннархини аниқлашда аввало умумий харажат суммасидан қўшимча маҳсулотлар ва ишга яроқли чиқиндилар қиймати чегириб ташланиб асосий маҳсулотларнинг харажатлари аниқланади. Бу харажатлар

маҳсулотнинг айрим турлари учун уларнинг шартли маҳсулотидаги салмоғига қараб тақсимланади.

Қишлоқ хўжалигида ҳам маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи билан тўлиқ таннарх аниқланади.

Ишлаб чиқариш таннархи маҳсулотни ишлаб чиқариш учун сарфланган харажатлар йиғиндисидан, тўлиқ таннарх эса бундан ташқари яна маҳсулот реализацияси билан боғлиқ харажатлар йиғиндисидан ташкил топади.

Маҳсулот таннархи ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш натижасида ҳам ҳосилдорликни ошириш натижасида ҳам пасайиши мумкин.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришда киши қўл меҳнатидан кенг фойдаланганлиги туфайли харажатлар ичида иш ҳақи сарфининг салмоғи ҳийла юқоридир. Буни пасайтириш эса ишлаб чиқариш жараёнларини механизациялаштиришга боғлиқдир.

Савол ва топшириқлар

1. Завод ва тармоқ усулида солиштирма товар маҳсулотни аниқлаш.
2. 1 сўмлик товар маҳсулотига сарфланган харажат кўрсаткичлари қандай аниқланади?
3. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг таннархини аниқлашда нималар ҳисобга олинади?

VI-Боб. Ижтимоий маҳсулот муомаласи статистикаси

1-§. Товар айланмаси тўғрисида тушунча ва унинг асосий кўрсаткичлари

Режа

1. Товар айланмаси тушунчаси.
2. Товар айланмасининг турлари.
3. Харидорлар талабини ўрганиш усуллари.

Маълум давр ичида сотилган товар массаси *товар айланмасининг ҳажми* деб аталади, бу масса одатда пул билан ифодаланади.

Товар айланмасининг таркибига фақат товарлар, яъни истеъмолчиларга сотилган моддий неъматларгина киритилади. Аҳолига кўрсатилган турлича хизматлардан, чунончи, пассажир транспорти,

театрлар, кино, коммунал хизматлар ва ҳоказолардан тушган пуллар товар айланмаси таркибига қўшилмайди.

Товар айланмаси улгуржи товар айланмаси ва чакана товар айланмасига бўлинади. Товарларнинг улгуржи тарзда чакана савдо ташкилотларига ҳамда ишлаб чиқарувчи корхоналарига сотилиши улгуржи товар айланмасидир.

Чакана товар айланмаси деганда, товарларни бевосита аҳолига сотилиши тушунилади.

Товар муомаласи доирасида сотилган ҳамма товарларнинг умумий массаси *ялпи товар айланмаси* деб аталади.

Ялпи товар айланмаси улгуржи ва чакана товар айланмаси йиғиндисидан иборат бўлиб, улгуржи товар айланмасидан вужудга келадиган такрорий айланмани ўз ичига олади. Чунки ялпи товар айланмасида бир товар массасининг қиймати бир неча марта ҳисобга олинади. Масалан, тўқимачилик комбинати улгуржи савдо ташкилотига 1 млн. сўмлик газмол сотди, улгуржи савдо ташкилоти бу товарни чакана савдо ташкилотларига, улар эса истеъмолчиларга сотди. Қўлдан қўлга ўтиб жами сотилган газмол суммаси 3 млн сўмни ташкил этди. Улгуржи ва чакана савдодан ҳосил бўлган сумма жами ялпи товар айланмасидир. Бунда бир гуруҳ товар қайта-қайта ҳисобга олинади. Чакана товар айланмасида такрор ҳисоб элементлари бўлмайди, негаки унда товар истеъмолчи қўлига кириб муомала соҳасидан чиқиб кетади. Шунинг учун товар айланмаси *соф товар айланмаси* деб аталади. Шундай қилиб соф товар айланмаси охириги сотилган умумий миқдордир. Соф товар айланмаси халқ хўжалиги миқёсида ҳисобланганда чакана товар айланмасига тенг бўлади, аммо соф товар айланмасига айрим савдо системаси бўйича ҳисобланганда чакана товар айланмасига тенг келмайди. Чунки соф товар айланмаси ҳажмига чакана товар айланмасидан ташқари улгуржи савдо орқали бошқа савдо системасига сотилган товарлар ҳам киради.

Соф товар айланмасининг миқдорини аниқлаш билан товар айланмаси тезлиги, меҳнат унумдорлиги, муомала харажатлари, рентабеллик даражалари каби кўрсаткичларни ҳисоблашга имконият туғилади.

Ялпи ва соф товар айланмаси кўрсаткичларига асосланиб товарлар босиб ўтган босқичлар сонини ифодаловчи коэффициент ҳисоблаб чиқарилади. Бу коэффициент ялпи товар айланмасининг соф товар айланмасига нисбатидир: $K_{зв} \text{ қ } \frac{Я_0}{Со}$.

Бунда $Я_0$ -ялпи товар айланмаси;
 $Со$ -соф товар айланмаси;

$K_{зв}$ -товар ўтадиган савдо звенолари коэффиценти.

Халқ хўжалиги бўйича ҳисобланганда бу коэффициент ялпи товар айланмасининг чакана товар айланмасига нисбатидир: $K_{зв} = \frac{Я_0}{Ч_0}$, бунда $Ч_0$ -чакана товар айланмаси.

Товарларнинг ишлаб чиқаришдан то истеъмолчиларга етгунча қадар ўтадиган босқичларнинг камайиши натижасида товарлар муомаласи тезлашади, муомала ҳаражатлари камаяди ва савдо ташкилотларининг рентабеллиги ошади.

Савол ва топшириқлар

1. Товар айланмасининг ҳажми деганда, нимани тушунаси?
2. Товар айланмаси неча турли бўлади?
3. Соф товар айланмаси нима?

2-§. Улгуржи товар айланмаси кўрсаткичлари

Режа

1. Улгуржи товар айланмаси ҳақида тушунча.
2. Товар ресурслари ва унинг турлари.
3. Бозор товар фонди тадрижий ўзгариши формуласи.

Улгуржи товар айланмаси товарларнинг чаканалаб сотиш учун чакана савдо ташкилотларига ҳамда истеъмол буюмлари ишлаб чиқарувчи корхоналарга сотилишидир. Улгуржи савдо товарларни сотишдан ташқари бошқа функцияларни ҳам бажаради, чунончи товарларни сақлаш, саралаш, қадоқлаш, ўраш ва товар запасларини барпо қилиш ишларини олиб боради, саноат корхоналари томонидан ишлаб чиқарилган халқ истеъмоли товарларини харид қилади ва уларни мамлакатнинг турли районларига режали равишда ташиб келтиришни таъминлайди, харидорлар талабини

доимий ўрганиб боради ва шунга асосан аҳолига зарур бўлган товарларни ишлаб чиқариш учун саноат корхоналарига буюртмалар беради ва ҳ.к.

Улгуржи товар муомаласининг чакана товар муомаласидан фарқи шуки, бунда товарлар савдо ташкилотларига ва корхоналарга улгуржилаб сотилади.

Улгуржи савдога келиб тушадиган товар *ресурслари давлат ресурслари ва маҳаллий ресурсларга* бўлинади.

Давлат ресурсларига давлат саноати товарлари, импорт товарлар ва давлат бошқа йўллар билан харид қилган товарлар киради.

Маҳаллий ресурсларга маҳаллий хом ашёдан ишлаб чиқарилган товарлар, қўшимча хўжаликларда етиштирилган маҳсулотлар ва кооперация савдо ташкилотлари томонидан харид қилинган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари киради.

Товар ресурсларидан фойдаланиш режасида товар фондлари уч категорияга, яъни: 1) бозор товар фонди. 2) бозорга чиқарилмайдиган товар фонди. 3) саноатда қайта ишлаш товар фондига бўлинади.

Бозор товар фонди-бу аҳолига чакана савдо тармоқлари ва умумий овқатланиш корхоналари орқали сотиладиган товар ресурсларидир.

Бозорга чиқарилмайдиган товар фонди-бу улгуржи савдо ташкилотлари томонидан экспортга ва давлат бюджетида бўлган ташкилот ва муассасаларга сотиш учун ажратиладиган ва озиқ-овқат жумласига кирмайдиган товарлар фондидир.

Саноатда қайта ишлаш товар фонди бу аҳоли истеъмоли учун бошқа турдаги товарлар ишлаб чиқариш мақсадида саноат корхоналарига хом ашё сифатида юбориладиган товар ресурсларидан ташкил топади. Масалан тайёр кийим тикиш учун тикувчилик фабрикаларига бериладиган газмол, колбаса маҳсулоти ишлаб чиқариш учун тегишли корхоналарга бериладиган гўшт ва ҳ.к.

Статистика идоралари савдо ташкилотларига берган маълумотларга асосан товарларнинг жўнатиш ва етказиб бериш режасини савдо ташкилотлари ва вилоят, республика бўйича бир текисда бажарилишини ҳисоблаб таҳлил қилади.

Бозор фонди маҳсулотлари етказиб бериш маълумотларига асосан бозор товар фонди тадрижий ўзгариши ўрганилади.

Бозор товар фонди тадрижий ўзгиришини аниқлаш учун жорий даврда етказиб берилган бозор товар фонди базис даврдагисига таққосланиб кўрилади.

Бозор товар фонди тадрижий ўзгариши қуйидаги формула билан ифодаланди:

$$1_{gp} = \frac{\sum g_1 p_1}{\sum g_0 p_0};$$

бунда g_1 ва g_2 – жорий ва базис даврларда етказиб берилган бозор товар фонди массаси.

p_1 ва p_2 – жорий ва базис даврлардаги улгуржи баҳо.

Бу индекс бозор товар фондининг умумий ҳажми ўзгаришини кўрсатади. Мазкур индекс натижасига икки хил омил таъсир кўрсатади: бири етказиб берилган товарлар миқдорининг ўзгариши ва иккинчиси, баҳонинг ўзгаришидир.

Бозор товар фондининг физик ҳажми индексини ҳисоблаб чиқаришда солиштирилаётган икки даврда етказиб берилган товарларнинг ўзгармас баҳолари асос қилиб олинади:

$$1_g = \frac{\sum g_1 p_0}{\sum g_0 p_0};$$

Улгуржи савдо ташкилотлари озиқ-овқат жумласига кирмайдиган товарларнинг сотилишини натурада эмас, балки қийматда яъни пулга чақиб ҳисоблайдилар.

Шунинг учун ҳам озиқ-овқатдан ғайри товарлар тадрижий ўзгаришини ҳисоблашда индивидуал баҳо индекси ёрдамида қуйидаги индекс формуласи қўлланилади:

$$1_g = \frac{\sum \frac{1}{i_g} g_1 p_1}{\sum g_0 p_0};$$

бунда $i_p = \frac{p_1}{p_0}$ – индивидуал баҳо индекс.

Савол ва топшириқлар

1. Қандай товар айланмаси улгуржи товар айланмаси дейилади?
2. Улгуржи савдога келиб тушадиган товар ресурслари нималарга бўлинади?
3. Товар ресурслари нечта категорияга бўлинади?

3-§. Чакана товар айланмаси

Режа

1. Чакана савдо айланмаси ҳақида тушунча.
2. Чакана товар айланмасининг ҳажми.
3. Товарлар ҳаракати ҳақида.

Чакана товар айланмаси товарларнинг бевосита аҳолига сотилишидир.

Чакана товар (m) айланмаси ҳажми ва унинг структураси савдонинг муҳим кўрсаткичларидандир. Бу кўрсаткич аҳоли истеъмол қилган товар маҳсулоти миқдорини, таркибини ҳамда халқнинг моддий фаровонлиги ва маданий даражасини ифодалайди.

Моддий ишлаб чиқариш тармоқларида истеъмол буюмларини ишлаб чиқаришнинг ўсиши ва аҳолининг реал даромадининг кўпайиши чакана товар айланмасини ўстиришнинг асосий омилidir. Чакана товар айланмаси таркибига давлат ва кооперация савдо тармоқлари ҳамда умумий овқатланиш корхоналарининг аҳоли билан бўлган товар айланмаси киради. Яъни:

- 1) газета, журнал ва китоб обуналари, уларни сотиш;
- 2) омборлардан аҳолига ёғоч ва ёнилғи сотиш;
- 3) махсус базалардан ва савдо ташкилотлари омборларидан автомашиналар ва қишлоқ хўжалик инвенторлари сотиш;
- 4) уй ва дачалар сотиш;
- 5) ҳар хил устахоналарда аҳолининг кийимлари, пойабзалларини, маданий-маиший ва хўжалик буюмларини ремонт қилиб беришдан тушган пуллар;
- 6) аҳоли сотиб олган товарларни магазинлардан уйларига етказиб беришдан сотилган газламани бичиб беришидан, истеъмол буюмларини ижарага беришдан тушган пуллар ҳам чакана товар айланмасига киради.

Шунингдек, майда улгуржи савдо йўли билан ҳар хил ташкилот ва муассасаларга озиқ-овқат товарларини сотиш ҳам чакана савдо айланмасига киради. Товарлар истеъмолчиларга нақд пулга ва кредитга сотилади.

Кредитга сотилган товарлар пули қачон келиб тушишидан қатъи назар, истеъмолчи товарни олишдан бошлаб чакана товар айланмасида ҳисобга олинади. Чакана савдонинг моҳияти шундан иборатки, чакана савдо корхоналарида айрим товарларнинг сотилиши ҳисоби бухгалтерияда олиб борилмайди, яъни чакана савдо корхонасида айрим товарларнинг сотилиши ҳужжатлаштирилмайди.

Бундай шароитда статистика олдида айрим товар ва товар гуруҳлари бўйича чакана товар айланмаси ҳажмини аниқлаш вазифаси қўйилади.

8-жадвал

Чакана товар айланмасининг ҳажми
(умумий овқатланишни қўшган ҳолда)

	Миллиард сўм	1998 йилга нисбатан	
		Амалдаги нархларда, марта	қиёсий нархларда, фоиз
Ўзбекистон Республикаси	1148,8	1,6	110,5
Қорақалпоғистон Республикаси	36,2	1,8	115,9
Вилоятлар: Андижон	117,6	1,7	108,7
Бухоро	50,9	1,7	112,8
Жиззах	18,6	1,5	101,4
Қашқадарё	66,1	1,5	100,3
Навоий	29,5	1,6	111,5
Наманган	60,5	1,5	108,5
Самарқанд	105,2	1,6	105,9
Сурхондарё	43,6	1,8	114,0
Сирдарё	21,9	1,5	102,1
Тошкент	99,6	1,7	110,2
Фарғона	161,4	1,7	112,1
Хоразм	43,2	1,7	115,5
Тошкент шаҳри	294,5	1,6	107,6

Савдо корхоналарида инвентаризация усули билан аниқланган товар заҳиралари маълумотида ҳамда ҳисобот даврида келтирилган товарларнинг кирим ҳужжатида асосан ҳар қайси товар гуруҳлари бўйича сарфланган товар миқдори қуйидаги формулада аниқланади.

Z_0KK-Z_1KC

Бунда Z_0 -ҳисобот даври бошидаги товар заҳираси;

З₁-ҳисобот даврининг охиридаги товар заҳираси;
 К-ҳисобот даврида келтирилган товарлар;
 С-ҳисобот даврида сарфланган товарлар.

Бундай усул билан ҳисобланган товар сарфининг суммаси чакана товар айланмаси ҳисобланмайди. Чунки қисман товарлар бошқа мақсадларга сарфланади.

Савол ва топшириқлар

1. Чакана товар айланмаси ҳақида нимани биласиз?
2. Чакана товар айланмаси таркибига нималар киради?
3. Чакана товар айланмаси ҳажми нима?

4-§. Товар заҳиралари статистикаси

Режа

1. Товар заҳиралари ҳақида тушунча.
2. Товар заҳиралари турлари.
3. Товар заҳираларини таҳлил қилиш ва аниқлаш йўллари.

Товар заҳиралари муомала доирасидаги товар маҳсулоти бўлиб, у ишлаб чиқаришдан чиққан, аммо ҳали истеъмол доирасига кирмайдиган товарлардан иборатдир.

Товар муомаласи кундалик савдони товарлар билан таъминлаб туриш учун савдо ташкилотлари ва корхоналарда доим товар заҳиралари бўлишини талаб қилади. Бу заҳиралар муайян меъёردа сақланади, уларнинг меъёрдан кўп ёки кам бўлиши товар айланмаси режасини бажаришга малол келтиради ва умуман товар айланмаси кўрсаткичларига салбий таъсир қилади.

Статистикада товар заҳиралари ўзининг маълум белгиларига кўра гуруҳларга ажратиб ўрганилади.

Товар заҳираларининг савдо звеноларида сақланишига қараб қуйидаги уч гуруҳга, яъни

- 1) саноатдаги (омборлардаги) товар заҳираларига;
- 2) улгуржи савдо ташкилотларидаги товар заҳираларига;
- 3) чакана савдо ташкилотларидаги товар заҳираларига бўлинади.

Товар заҳиралари сақланиш даврига қараб ҳам:

- 1) жорий ёки меъёрий товар заҳираларига;
- 2) мавсумий сақландиган товар заҳираларига;
- 3) муддатидан илгари келтирилган товар заҳираларига бўлинади.

Жорий ёки мавсумий сақланадиган товар заҳиралари кундалик савдони товар билан таъминлаш мақсадига хизмат қилади.

Йилнинг муайян мавсумларида аҳолининг айрим товарларга бўлган талаби анча ортади: масалан, қишда-қишки кийим, ёзда-ёзги кийим ҳамда мева, сабзавот ва шунга ўхшаш товарлар кўпроқ талаб қилинади. Аҳолининг талабини қондириш мақсадида савдо ташкилотлари мавсумий товар заҳираларини сақлайди. Муддатидан илгари ташиб келтириладиган товар заҳиралари мамлакатнинг табиий шароити оғир бўлган районларга ташиб келтирадиган товарлардир.

Бу районларга товарлар муз эриб сув йўлларида қатнов бошланган ва тоғ йўллари очилганда узоқ муддатга мўлжаллаб ташиб келтирилади.

Мавсумий ва муддатидан илгари келтириладиган товар заҳиралари алоҳида ҳисобга олиб борилади ҳамда заҳиралар режада белгиланган нормативларга киритилмайди, бу заҳиралар учун давлат банки имтиёз кредит беради.

Савдо ташкилотлари товар заҳиралари ҳақида ойлик, кварталлик ва йиллик статистик ҳисобот тузади. Статистик ҳисоботда ҳамма товар заҳиралари чакана баҳода олинади.

Савдо корхоналари ва ташкилотлари товар заҳиралари ҳақидаги статистик ҳисоботнинг бир нусхасини ўзларининг юқори ташкилотига ва иккинчи нусхасини марказий статистика бошқармаси органларига беради.

Статистик ҳисобот маълумотлари асосида савдо корхоналари ва ташкилотлари бўйича ҳамда вилоят, ўлка, республикалар бўйича мавжуд товар заҳираларининг мутлоқ суммаси аниқланади.

Товар заҳираларини таҳлил қилишдан асосий муддао уларнинг ҳақиқий миқдори нормативга нисбатан тенг келиш-келмаслигини аниқлашдир.

Бунинг учун ҳақиқий товар заҳиралари миқдори белгиланган нормадаги товар заҳираларига таққосланади. Ҳақиқий товар заҳираларининг нормадан ортиқлиги ёки камлиги сўм ёки кун ҳисобида қуйидаги формулалар ёрдамида ҳисоблаб чиқарилади:

$$\left(Z_T : \frac{P_T}{K_K} \right) - N = \pm \text{кун}$$

$$Z_0 - \left(\frac{P_T}{K_K} \cdot N \right) = \pm \text{сўм}$$

бу ерда Z_0 - давр бошидаги мавжуд товар заҳираси (сўм ҳисобида);

P_T -режалаштирилган товар айланмаси;

K_K -календарь кунлар сони;

N - товар заҳиралари нормаси (кун ҳисобида);

3- давр охиридаги мавжуд товар заҳираси (сўм ҳисобида).

Савдо статистикасида товар заҳираларига доир кўрсаткичлар бу заҳираларнинг ҳолатини, улардан фойдаланишни ҳамда товарларнинг муомалада айланишини ифодалайди: товарларнинг муомалада айланиши: 2 та кўрсаткич ёрдамида, яъни 1) айланмалар сони ва 2) товарларнинг муомала вақти кўрсаткичлари билан ифодаланади.

Мазкур товар айланмаси тезлиги кўрсаткичлари товар айланмаси ва товар заҳиралари маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқарилади. Товар айланмаси тезлиги маълум даврдаги товар айланмаси суммасини шу даврдаги ўртача товар заҳираларига бўлиб аниқланади.

Бунинг учун ҳар қайси ой, квартал, йилдаги ўртача товар заҳираларини олдиндан ҳисоблаб чиқариш лозим. Ўртача товар заҳираларини аниқлашда, ҳар ойнинг бошидаги мавжуд товар заҳиралари маълумотига асосан, ўртача хронологик усулда ўртача кварталлик, ойлик товар заҳиралари аниқланади.

Товар айланмаси тезлиги кўрсаткичи маълум даврда ўртача товар заҳираларининг муомалада неча марта айланганлигини ифодалайди.

Товар айланмаси тезлиги қуйидаги формула билан ҳисобланади.

$$C = \frac{T}{\bar{3}}$$

бунда С-товар айланма тезлиги;

Т- товар айланма ҳажми;

$\bar{3}$ -ўртача товар заҳиралари.

Мисол: 1 кварталда «Н» магазин товар айланмаси 600 минг сўмни, ўртача товар заҳираси эса 100 минг сўмни ташкил қилган. Бунда товар айланмаси тезлиги:

$$C = \frac{T}{\bar{3}} = \frac{600}{100} = 6 \text{ мартадир.}$$

Демак, магазиндаги ўртача товар заҳираси квартал давомида 6 марта муомалада айланган ёки бошқача қилиб айтганда товарларнинг ҳар бир муомалада айланиш вақти 15 кун экан, буни қуйидаги формула орқали изоҳлаш мумкин.

$$B = \frac{\bar{3} \cdot K_{\kappa}}{T} = \frac{100 \cdot 90}{600} = \frac{9000}{600} = 15 \text{ кун ёки } \frac{90}{6} = 15 \text{ кун};$$

Товар заҳиралари статистикасининг муҳим вазифаларидан бири товар айланмаси тезлиги динамикасини аниқлашдир. У жорий даврдаги товар айланмаси тезлигининг базис даврдаги товар айланмаси тезлигига нисбати тарзида аниқланилади.

aaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaa

Савол ва топшириқлар

1. Товар муомаласи нимани талаб этади?
2. Товар заҳираларини сақланиш даврига қараб неча турга бўлинади?
3. Товар заҳираларининг ҳақиқий миқдори қандай аниқланади?
4. Товар айланмаси тезлиги кўрсаткичи нимани ифодалайди?

VII –боб. Миллий даромад статистикаси

1-§. Миллий даромад ҳақида тушунча ва унинг вазифалари

Режа

1. Миллий даромад тушунчаси ва уни ўрганиш масалалари.
2. Унинг вазифалари.
3. Миллий даромадни ҳисоблаш усуллари ва тузилиши.

Миллий даромад жами ижтимоий маҳсулотнинг, яъни йил давомида яратилган моддий неъматларнинг бир қисмидир. У худди жами ижтимоий маҳсулот сингари, халқ хўжалигининг моддий неъматлар яратиладиган тармоқларида: саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, юк транспорти, ишлаб чиқаришга хизмат қилувчи алоқа, умумий овқатланиши, савдо, моддий-техника таъминоти, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини тайёрлаш ва шу каби бошқа ишлаб чиқариш тармоқларида бунёдга келтиради.

Маълумки, ижтимоий маҳсулотни яратишда хилма хил ишлаб чиқариш воситаларини хом ашё, материаллар, ёнилғи ва ҳ.к. ишлатилади, асосий ишлаб чиқариш фондларининг маълум қисми эскириб, ёйилиб, ишдан чиқиб қоладики, улар такрор ишлаб чиқариш жараёнида жами ижтимоий маҳсулот қийматининг бир қисми билан қонланади. Жами ижтимоий маҳсулотнинг мазкур қисми қоплангандан сўнг жамият ихтиёрида қоладиган бўлаги миллий даромадни ташкил қилади.

Миллий даромад моддий жиҳатдан истеъмол буюмлари ва ишлаб чиқариш воситаларининг жамғариладиган қисмидан ташкил топади ва кўп шаклида жорий ва ўзгармас баҳоларда ҳисоб қилинади.

Статистика миллий даромадни ўрганишда бир қанча муҳим масалаларни ҳал қилади:

1. Статистика миллий даромад жами ва тузилишини аниқлаш усуллари, хўжаликнинг моддий неъматлар яратиладиган тармоқларини аниқ ажратиб, жами ижтимоий маҳсулот ҳажми билан моддий харажатлар ҳажмини аниқлашнинг ягона методологиясини ишлаб чиқади.

2. Мамлакат иқтисодиётининг тез суръатлар билан ўсиши миллий даромад динамикасини ва унга таъсир этувчи омиллар қувватини ўрганишини зарур қилиб кўяди.

3. Миллий даромад истеъмол ва жамғаришнинг ягона манбаидир. Шунинг учун ҳам статистика миллий даромаднинг тақсимланишини ва ундан фойдаланишни, жамғариладиган ва истеъмол қилинадиган қисмлар нисбатини ўрганади.

Маълумки, халқ хўжалигининг жами маҳсулоти моддий неъматлар яратиладиган барча тармоқларнинг ялпи маҳсулоти йиғиндисидан ташкил топади.

Бинобарин, мамлакат миллий даромади ҳажмини аниқлаш учун жами ана шу тармоқлар ишлаб чиқарган ялпи маҳсулотлар қийматидан материал харажатлар қиймати чиқариб ташланади ва шундан қолган қисми миллий даромад ҳажмини ташкил этади.

Миллий даромад ҳажми ва структурасини аниқлашди.

А) ишлаб чиқариш усули.

Б) тақсимлаш усули.

В) охириги фойдаланиш усули ёки миллий даромаднинг моддий тузилиши маълумотларидан фойдаланиш усулини қўллайди.

Ишлаб чиқариш усулининг моҳияти шундан иборатки, бунда шу йил яратилган жами ижтимоий маҳсулот қийматидан уни ишлаб чиқаришда фойдаланилган ишлаб чиқариш воситалари қиймати чиқариб ташланади.

Ишлаб чиқаришнинг материал харажатлари у ёки бу тармоқнинг сарфланган ишлаб чиқариш воситалари ва асосий ишлаб чиқариш фондлари, амортизацияси қийматидан иборатдир. Бу ишлаб чиқариш воситаларининг таркиби турли тармоқларда турличадир.

Миллий даромад ҳажмини аниқлашнинг иккинчи усули тақсимлаш усулидир. Бунинг моҳияти шундаки, миллий даромад ҳажми унинг айрим элементлари йиғиндиси сифатида қаралади. Тасимлаш усули ёрдамчи усул ҳисобланиб, ишлаб чиқариш усули билан ҳисобланган миллий даромад ҳажмини текшириш учун қўлланилади.

Миллий даромад ҳажмини аниқлашнинг яна бир усули охириги фойдаланиш усулидир.

Бунинг моҳияти шундаки, миллий даромад ҳажми ундан фойдаланиш элементларининг йиғиндиси сифатида қаралади.

Маълумки, миллий даромад исътемомол ва жамғариш учун ишлатилади. *Истеъмомол* дейилганда, аҳолининг ва ишлаб чиқариладиган соҳа ташкилотларининг моддий неъматлардан фойдаланиши тушинилади.

Жамғариш дейилганда, ишлаб чиқариш воситалари ва меҳнат предметлари қийматининг ортишига айтилади. Улар қийматининг ортган қисмини озикланиш учун йил охиридаги қийматидан йил бошидаги қиймати чиқариб ташланади. Бу усулда миллий даромад ҳажмини экспортининг импортдан ортган қисми ва моддий неъматларнинг йўқотилган қийматлари ҳам қўшилади.

Иқтисодий статистика миллий даромаднинг умумий ҳажмини ҳисоблаш билан бирга унинг аҳоли жон бошига тўғри келадиган миқдорини ҳам аниқлайди. Бунинг учун йиллик миллий даромад ҳажми (жорий баҳоларда) аҳолининг ўртача йиллик сонига бўлинади.

Статистика миллий даромад ўсишини ўрганиш билан бирга, унга таъсир этувчи омилларни ва улар таъсирининг абсолют ҳажмини ҳам аниқлайди. Бу омиллар асосан:

1. моддий неъматлар яратувчи соҳа тармоқларида хизмат қилаётган ходимлар сонинг ёки сарф қилинган иш вақти ҳажмининг ортишидан.

2. меҳнат унумдорлиги даражасининг ўсишидан.

3. жами ижтимоий маҳсулотда материал харажатлар салмоғининг ўзгаришидан иборатдир.

Моддий неъматлар яратиладиган соҳа тармоқларида хизмат қилаётган ходимлар ўзлари яратган қийматининг ҳаммасини ўзлари олмайди, балки бу қийматнинг бир қисми ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва заҳираларни кўпайтиришга, моддий неъмат яратмайдиган соҳа ходимларини, меҳнатга лаёқатсиз кишиларни, ўқувчиларни асрашга ажратилади.

Шундай қилиб, моддий неъматлар ишлаб чиқариш соҳаси тармоқларида яратилган миллий даромад у ернинг ўзида бутунлай тақсимланмайди, балки у жамият миқёсида тақсимланади ва қайта тақсим қилинади. Натижада миллий даромаднинг бир қисми аҳоли истеъмоли учун, бир қисми хизмат кўрсатадиган соҳа ва бошқариш учун ва бир қисми жамғариш учун ишлатилади. Статистика бу мураккаб жараёни қуйидаги этаплар бўйича ўрганади.

1. миллий даромаднинг зарурий ва қўшимча маҳсулотга бирламчи тақсимланиши.

2. миллий даромаднинг қайта тақсимланиши ва ясама даромаднинг ташкил этилиши.

3. охириги даромаднинг ташкил этилиши ва миллий даромаднинг фойдаланилиши.

Миллий даромаднинг бирламчи тақсимланиши дейилганда, уни моддий неъмат яратадиган соҳа тармоқларида тақсимланиши тушунилади. Бунда соф маҳсулот икки қисмга ажратилади: Моддий неъмат яратаётган меҳнаткашларнинг даромадлари ёки зарурий маҳсулот (V), моддий неъмат яратаётган корхоналарнинг даромади ёки қўшимча маҳсулот. Буларнинг йиғиндиси яратилган миллий даромад суммаси албатда тенг бўлади.

Аҳолига хизмат кўрсатиш йўли билан ҳам миллий даромад қайта тақсимланади. Аҳоли бир қанча текин хизматлар билан бирга тўловли хизматлардан ҳам фойдаланади. Кино, театрлар, пассажир, транспорти, алоқа, сартарошхона, хўжалик ҳисобидаги поликлиника хизматларидан аҳолининг фойдаланиши бунга мисол бўла олади. Буларнинг хизматига аҳоли ҳақ тўлаб ўз даромадининг бир қисмини ана шу моддий неъмат яратмайдиган соҳа корхоналарига тўлайди ва бу тўловлар шу муассасаларнинг даромадини ташкил этади.

Қайта тақсимлашнинг кейинги босқичи халқ хўжалигини молиялаштириш ва кредитлашдан, капитал қўйилмалар, айланма маблағларни тўлдиришлар ва ҳоказолардан иборат. Қайта тақсимлаш натижасида моддий неъматлар яратилмайдиган соҳа ходимларининг даромадлари, ишлаб чиқармайдиган корхона ва ташкилотларда фойдаланилган материал харажатлар ўрнини қоплаш маблағлари, социал таъминот томонидан олинадиган ҳамма даромадлар ташкил этади. Социал-маданий ишлар учун сарфланадиган маблағлар ижтимоий истеъмол фондини ташкил этади. Бу фонд асосан давлат маблағлари ҳисобидан ташкил этилади. Ижтимоий истеъмол фонди қуйидаги мақсадларда ишлатилади: бепул медицина хизмати, таълим, касал бўлган вақт ва туғиш, дам олиш учун отпускарлар берилиши, ишчи, хизматчиларга қарилик ва ногиронлик нафақалари тўланади: кўп болали аёлларга нафақа, ўқувчиларга стипендия берилади ва бошқа хар ҳил тўловлар, имтиёзлар. Бундан ташқари, миллий даромаднинг аҳоли эҳтиёжини қондириш учун ишлатиладиган қисми ҳақида гап борганда, уй-жой қурилишини ва бошқа маданий-оқартув бинолари қурилишини ҳам ҳисобга олиш керак.

Статистика ҳисоботлар ёрдамида бу даромадларнинг абсолют суммасини ва нисбий кўрсаткичини аниқлайди. Статистика аҳолининг даромадларини аҳоли гуруҳлари бўйича ўрганади ва ҳосил қилинган маълумотлар аҳолининг турмуш даражаси ҳақида хулоса чиқариш имконини беради.

Маълумки, миллий даромад моддий неъматлардан ташкил топади, шунинг учун унинг ишлатилиши ҳам маълум моддий асосда бўлади. Моддий неъматлар жорий ишлаб чиқариш эҳтиёжлари ва ишлаб чиқармайдиган эҳтиёжлар учун ишлатилади. Бу эса яшаш ва яшаш даражасини ошириш имконини беради. Аҳоли озиқ-овқатни, кийим-кечак, ёқилғи, электроэнергия, маданий моллар ва иморатларни, узоқ муддат хизмат қиладиган буюмларни ўз эҳтиёжини қондириш учун ишлатади. Статистика бу соҳада асосан жон бошига тўғри келадиган маҳсулотларни натурал кўрсаткичларда ҳисоблайди. Умумий фойдаланиш эса қиймат ифодасида ўрганилади.

Миллий даромаддан охирги фойдаланиш дейилганда, фақатгина истеъмол қилиш эмас, балки моддий неъматларни жамғариш ҳам тушунилади.

Савол ва топшириқлар

1. Миллий даромад нималарда ўз аксини топади?
2. Миллий даромадни аниқлаш усуллариининг турлари?
3. Миллий даромаднинг ўсишига таъсир этувчи омиллар?

4. Миллий даромадни тақсимлаш, қайта тақсимлаш ва охириги фойдаланиш статистикасининг моҳияти?

**2-§. Фойда суммаси, унинг ташкил топиш
ва тақсимланиш кўрсаткичлари**
Режа

1. Фойда суммаси тушунчаси.
2. Рентабеллик даражаси кўрсаткичлари.
3. Соф фойда.

Моддий неъматлар яратиладиган корхоналарда ишлаб чиқарилган маҳсулот қиймати уч элементдан, яъни ишлаб чиқариш воситаларининг маҳсулотга ўтган қиймати, кишиларнинг бевосита меҳнат билан янгидан яратилган зарурий маҳсулот қиймати ва қўшимча маҳсулот қиймати йиғиндисидан иборат.

Бунинг дастлабки икки элемент йиғиндиси маҳсулот таннархини ташкил этиш ҳақида юқорида гапирган эдик. Унинг учинчи элементи қўшимча маҳсулот бўлиб, у халқ хўжалигининг пул ифодасидаги фойда суммаси, айланма солиғи ва бошқа пул жамғармалари сифатида юзага келади.

Фойда суммаси сотилган маҳсулот қиймати билан унинг тўлиқ қиймати орасидаги фарққа тенг. Шунинг учун унинг ҳажмини оширишнинг асосий йўли маҳсулот таннархини пасайтиришдир.

Корхоналар ҳосил қиладиган фойда суммаси 2 хил бўлади:

1. маҳсулотларни сотишдан олинган фойда. Бу фойда тайёр маҳсулот, кўрсатилган хизматлар учун тўловлар билан уларнинг тўлиқ таннархи орасидаги фарққа тенг бўлади.
2. балансдаги фойда. Бунга юқоридаги фойдадан ташқари бошқа хил хўжалик фаолиятидан кўрилган фойда ва зарарлар ҳам қўшилади.

Корхонанинг балансдаги фойда суммасидан асосий ва айланма фондлардан фойдаланиши учун давлат бюджетига тегишли маблағ ажратилади ва банк кредити учун фоизлар тўланади. Балансдаги фойдадан мазкур тўловлар олиб ташлангандан кейин корхонанинг соф фойдаси қолади. Балансдаги фойда асосан товар маҳсулотларини сотишдан олинади.

Корхоналар хўжалик фаолиятининг молиявий натижасини ифодаловчи кўрсаткичлардан яна бири нисбий кўрсаткич- *рентабеллик даражаси кўрсаткичидир*. Бу кўрсаткич ҳосил қилинган фойда суммаси билан маҳсулот ишлаб чиқариш учун қилинган харажатларни ёки ишлаб чиқариш ресурсларини солиштириш имконини беради. Биз бу кўрсаткич

бўйича меҳнат материал ва молиявий ресурслардан қандай фойдаланилганлиги ҳақида фикр юритамиз. Бу кўрсаткичда корхоналар хўжалик фаолиятининг кўп қирралари ўз аксини топади. Ҳозирги вақтда рентабеллик даражаси икки маънода тушунилади.

1. Кенг маънода бу корхонанинг умумий рентабеллик даражасини ифодалайди. Буни аниқлаш учун балансдаги фойда суммаси ишлаб чиқариш фондларининг ўртача йиллик қийматига нисбат қилиб олинади. Бу кўрсаткичнинг иқтисодий моҳияти шундаки, у ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланиб, унинг бирлигидан корхона қанча фойда олинганини ифодалайди ва бунинг ортиши ишлаб чиқариш самадорлигининг ортишини кўрсатади. Бунинг формуласи қуйдагича

$$P_{\text{ум}} \text{ к } \frac{\Phi_{\text{о}} \cdot 100}{\Phi_{\text{ас}} + \Phi_0} t$$

Бунда $P_{\text{ум}}$ —умумий рентабеллик даражаси.

$\Phi_{\text{о}}$ - балансдаги фойда суммаси.

$\Phi_{\text{ас}}$ – асосий фондлар ўртача йиллик қиймати.

Φ_0 – айланма фондларнинг ўртача йиллик қиймати.

Рентабеллик даражасининг шу тариқа аниқланиши фондлардан фойдаланиш тўловлари билан бирга корхоналарда ортиқча ускуналар ва материал ресурслар бўлмаслигини ҳамда ишлаб чиқаришда ҳар бир сўмдан рационал фойдаланишни тақозо қилади.

2. Тор маънодаги тушунча сотилган маҳсулотнинг рентабеллик даражасидир. Буни аниқлаш учун маҳсулот сотишдан олинган фойда суммасини маҳсулотнинг тўлиқ таннархига нисбат қилиб олинади. Бу кўрсаткичнинг иқтисодий моҳияти шундаки, у маҳсулот ишлаб чиқариш учун қилинган ҳаражатларнинг иқтисодий самарадорлигини ифодалайди. Буни формулада ифодаласак қуйдагича бўлади.

$$P \text{ к } \frac{\Phi_{\text{с}} \cdot 100}{T}$$

Бунда P – сотилган маҳсулотнинг рентабеллик даражаси.

Φ – товар маҳсулотни сотишдан олинган фойда.

T - сотилган маҳсулотнинг тўлиқ таннархи.

Юқорида қайд қилинганидек, корхоналар балансдаги фойда суммасининг маълум тўловларни тўлаб бўлгандан кейин қолган қисми

корхонанинг соф фойдасини ташкил этади. Соф фойданинг ишлаб чиқариш фондларининг ўртача йиллик қийматига нисбати корхонанинг соф рентабеллик даражасини ифодалайди. Аммо, бунда корхонанинг асосий фондлар қиймати айириб ташланади.

$$P_{соф} = \frac{\Phi_{\phi} - (\Phi_{\phi T} + K + D) \cdot 100}{(\Phi_{ас} + \Phi_{ай}) - \Phi};$$

бунда: Φ_{ϕ} - балансдаги фойда суммаси;

$\Phi_{\phi T}$ -фондларда фойдаланганлиги учун тўланадиган тўловлар;

K-кредит учун тўланган фоиз;

D- белгиланган (рента тўловлар);

$\Phi_{ас}$ $\Phi_{ай}$ —асосий ва айланма фондларнинг ўртача йиллик қиймати;

Φ -тўловдан озод этилган фондлар.

Бу кўрсаткичлар саноат тармоғига тегишли бўлиб, халқ хўжалигининг бошқа тармоқларида *рентабеллик даражаси кўрсаткичи* қуйидагича аниқланади:

Транспортда-фойда суммаси асосий ишлаб чиқариш фондлари ва айланма маблағлар суммаси билан солиштирилади;

Қурилишда- фойда суммаси қурилиш –монтаж ишларининг амалдаги таннарни билан солиштирилади;

Савдода-фойда суммаси товар айланмаи ҳажми билан солиштирилади.

Савол ва топшириқлар

1. Корхоналарнинг фойда суммаси неча хил бўлади?
2. Корхоналар хўжалик фаолиятининг молиявий натижасини ифодаловчи кўрсаткич?
3. Рентабеллик даражаси неча маънода ва қандай ифодаланади?

VIII-боб. Аҳолининг турмуш даражаси статистикаси

1-§. Аҳоли турмуш даражаси статистикасининг вазифалари

Режа

1. Аҳолининг турмуш даражаси ҳақида тушунча.
2. Аҳоли турмуш даражаси кўрсаткичлари.
3. Аҳолининг турли эҳтиёжларини қондириш даражасини ифодаловчи кўрсаткичлар.
4. Аҳоли турмуш даражаси кўрсаткичлари.

Аҳоли турмуш даражаси социал иқтисодий категория бўлиб, у кишиларнинг моддий ва маданий-маиший эҳтиёжи қондирилиши ҳамда социал турмуш шароитининг яхшиланиб бориши каби тушунчаларни ўз ичига олади. Моддий эҳтиёжларга кишининг озиқ-овқат, кийим-кечак, турар жой, ёқилғи ва рўзғор буюмларига бўлган талаблари киради. Маданий-маиший эҳтиёжларга кишиларнинг билим, малакаси ва маданий даражасини ошириш, маиший ва коммунал хизмат кўрсатишни яхшилаш кабиларга бўлган эҳтиёжлари киради. Аҳолининг социал турмуш шароити-бу жамиятнинг ҳамма аъзоларига меҳнат қилиш, дам олиш, ҳар томонлама жисмоний ва маданий тараққиётини таъминлаш ҳамда меҳнат шароитини яхши ташкил қилиш, кишининг соғлиқ ва меҳнат қилиш қобилиятини сақлашни кафолатлаш, вақтинчалик иш қобилиятини йўқотганларни социал таъминот пенсиялар билан таъминлаш, нисбатан кам даромадли оилаларнинг болаларига нафақалар бериш йўли билан амалга оширилади.

Шундай қилиб, кишиларнинг моддий-маънавий ва социал эҳтиёжларини маълум даражада қондириш «турли даражаси» деган тушунча билан ифодаланади. Турмуш даражаси халқ фаровонлиги ва халқ истеъмоли деган тушунчалар бир-бирига ҳамоҳангдир.

Аҳоли турмуш даражаси статистикаси олдида қуйидаги вазифалар туради:

1) аҳоли даромадлари ва харажатлари, моддий-маданий ва маиший эҳтиёжлари таркибини, тузилишини, уларни тавсифловчи кўрсаткичларнинг эса динамикасини ва суръатини ўрганиш;

2) аҳоли даромади ва истеъмолидаги дифференциацияни ўрганиш, шу тафовутни қисқартиришдаги социал-иқтисодий омиллар таъсирини аниқлаш;

3) шаҳар билан қишлоқ аҳолиси турмуш даражасини қиёсий таҳлил қилиш ва шу асосда шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги муҳим тафовутларни ўрганиш;

4) мамлакат районлари миқёсида аҳоли турмуш даражасини қиёсий ўрганиш;

5) мамлакатимиз аҳолиси турмуш даражасини бошқа мамлакатлар аҳолиси турмуш даражаси билан таққослаш.

Аҳоли турмуш даражасини миқдор ва сифат томонидан таҳлил қилиш учун илмий жиҳатдан асосланган кўрсаткичлар бўлиши шарт. Мазкур «турмуш даражаси» тушунчасидан, биз бу категориянинг нақадар мураккаб ва кўп қиррали мазмунга эга эканлигига ишонч ҳосил қилдик. Демак, у қандайдир битта кўрсаткич билан эмас, балки аҳоли даромади ва турмушининг турли томонларини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими билан тавсифланади. Бу тизим қуйидаги асосий бўлимларни ўз ичига олади,

- I. Умумлаштирувчи кўрсаткичлар.
- II. Аҳолининг моддий эҳтиёжларини қондириш даражасини тавсифловчи кўрсаткичлар.
- III. Аҳолининг маданий-маиший эҳтиёжларини қондириш даражасини тавсифловчи кўрсаткичлар.
- IV. Аҳолининг социал шароитини тавсифловчи кўрсаткичлар.

Бу кўрсаткичлар натурал ва қиймат кўринишида ифодаланиб, аҳоли турмуш даражасининг миқдор ва сифат томонларини ўзида акс эттиради. Натурал кўрсаткичлар жумласига II, III ва IV гуруҳларидаги, қиймат кўрсаткичлар жумласига эса I гуруҳда келтирилган кўрсаткичлар киради. Миқдор кўрсаткичлари аҳоли турмуш даражасидаги ҳажмий томонларни, масалан, қурилишнинг ҳажми, турар жойларни кенгайтириш, аҳоли истеъмоли учун озиқ-овқат ва саноат маҳсулотларини кўпайтириш ва ҳоказоларни тавсифлайди. Сифат кўрсаткичлари аҳоли турмуш даражасини тавсифловчи кўрсаткичларнинг моҳиятини очиқ беради. Масалан, оила даромади ва харажати таркиби бир суткада истеъмол қилинадиган озиқ-овқатда оқсил ва ёғ салмоғи кабилар шулар жумласидандир. Кўпгина кўрсаткичлар аҳоли жон бошига нисбатан, айрим моддий неъматлар истеъмоли эса жон бошига эмас, балки битта шартли истеъмолчига нисбатан ҳисобланади. Айрим кўрсаткичлар айтайлик, аҳоли узоқ муддат фойдаланадиган товарларнинг харид қилиниши ўртача 100 хонадонга ёки ҳар 1000 кишига нисбатан ҳисобланади ва ҳк.

Юқорида қайд қилинган кўрсаткичлар тизимининг хусусияти шундаки, улар аҳоли турмуш даражасининг турли-туман томонларини ифодалаш билан бирга мамлакатимизнинг социал-иқтисодий ҳаётини ҳам ҳар томонлама тавсифлайди. Демак, бу кўрсаткичлар иқтисодий

статистика предметининг умумлаштирувчи, якунловчи кўрсаткичлари бўлиб, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришнинг хилма-хил томонларини ўзида акс эттиради.

Савол ва топшириқлар

1. Аҳоли турмуш даражаси деганда, нимани тушунаси?
2. Аҳоли турмуш даражаси кўрсаткичлари нимага қараб ажратилади?
3. Сифат, натурал, миқдор ва қиймат кўрсаткичлари нима?

2-§. Аҳоли турмуш даражасини умумлаштирувчи кўрсаткичлар

Режа

1. Истеъмол фонди ва унинг турлари.
2. Иш ҳақи тушунчаси.
3. Маиший хизмат.

Аҳолининг турмуш даражасини даставвал қуйидаги кўрсаткичлар умумлаштириб ифодалайди. Жами ва жон бошига тўғри келган:

1. Миллий даромад;
2. Истеъмол фонди;
3. Номинал иш ҳақи ва номинал даромад;
4. Реал иш ҳақи ва реал даромад.
5. Омонат кассаларидаги аҳоли пул қўйилмалари;
6. Аҳолига кўрсатилган маиший хизмат ҳажми, таркиби, ўсиш суръати ва ҳ.к.

Истеъмол фонди миллий даромаднинг $\frac{3}{4}$ қисмини ташкил этади. Истеъмол фонди: 1) шахсий истеъмолга, 2) аҳолига хизмат қилувчи ноишлаб чиқариш ташкилотлари ва муассасалари ва муассасаларидаги моддий харажатларга, 3) илмий муассасалар ва бошқариш харажатларига сарфланади. Аҳолининг шахсий истеъмоли жами истеъмол фондининг 9/10 қисмини ўз ичига олади.

Аҳолининг шахсий истеъмоли уларнинг барча турдаги хилма-хил индивидуал даромадлари йиғиндисидан ташкил топади. Бу даромадлар туркумига:

- а) ишчи ва хизматчиларнинг иш ҳақи;
- б) натура ва пул билан оладиган меҳнат ҳақлари;
- в) аҳолининг ижтимоий-истеъмол фондларидан оладиган даромадлари;

- г) ишчи ва хизматчилар қўшимча хўжаликлардан оладиган даромадлари;
- д) молия системасидан тушадиган пул қўйилмалари эвазига тушган даромадлар ва ҳ.к.;
- е) бошқа ҳар хил пул даромадлари киради.

Булардан ташқари касалхоналарда ва санаторияларда вақтинчалик даволанаётганлар ва дам олаётганлар, шунингдек, болалар боғчаларида тарбияланаётганлар учун ажратилган озиқ-овқат истеъмоллари ва ниҳоят тўла давлат таъминотида бўлган кишилар ҳам аҳоли истеъмол фондининг умумий ҳажмига қўшилади. Аҳоли бевосита хизмат кўрсатиш ноишлаб чиқариш ташкилотлари ва муассасалари истеъмолчилари ҳам аҳоли даромади ва истеъмоли ҳажмига қўшиб ҳисобланади. Илмий муассасалар ва бошқаришда истеъмол қилинган фондлар умумий истеъмол фондига қўшилсада, лекин бевосита аҳоли истеъмолига қўшилмайди. Истеъмол фондининг асосий қисми меҳнатга яраша ҳақ тўлаш йўли билан тақсимланса, унинг қолган 1/3 қисмига яқини ижтимоий-истеъмол фондлари орқали тақсимланади. Бу фондлар жамият аъзоларига моддий ва маданий бойликлар тарзида текин ёки имтиёзли шартларда, шунингдек меҳнатдан олинадиган даромадларга қўшимча пуллик тўловлар тариқасида берилади. Агар иш ҳақи ходимнинг ишлаб чиқаришга қўшган хизмат ҳиссаси учун унга берилган бевосита ҳақдан иборат бўлса, ижтимоий-истеъмол фондлари эса жамият аъзоларининг эҳтиёжларини улар меҳнатининг миқдори ва сифатидан қатъий назар қондиришга мўлжалланади. Текин даромадлар даражаси бир қанча омилларга, шу жумладан, меҳнаткашларнинг жон бошига ҳисобланган даромадига, унинг жамият олдигаги хизмати, меҳнат соҳасидаги фаоллиги ва ижодий ташууббусига боғлиқ бўлади.

Ижтимоий-истеъмол фондларини ташкил этишнинг асосий манбаи давлат бюджетидир, унинг социал-маданий эҳтиёжларга сарфланадиган харажатлари ижтимоий-истеъмол фондларининг асосий қисмини ташкил этади. Шундай қилиб, ижтимоий-истеъмол фондлари аҳолининг турмуш даражасини умумлаштириб тавсифловчи кўрсаткичлардан бири бўлиб, унинг ҳажми ошиб борган сари аҳолига хизмат кўрсатиш даражаси ошади, сифати яхшиланади, моддий ва маданий бойликлардан фойдаланувчи кишилар сафи кенгаяди, имтиёз бериш кўпаяди, бепул ва қисман бепул хизмат кўрсатишнинг янги турлари жорий этилади ва шу хил бошқа тадбирлар амалга оширилади.

Ижтимоий–истеъмол фондлари ҳажми истеъмолчи категориялари сони ва уларга ажратиладиган маблағ нормативларига боғлиқ. Шу хусусда унинг умумий ҳажми қуйидагича ҳисобланиши мумкин.

ИИФ қ N•H

Бу ерда ИИФ –ијтимой –истеъмол фондлари ҳажми;

H-мазкур категориялардаги битта истеъмолчига бериладиган ијтимой фонд нормативи,

N- мазкур категориядаги истеъмолчилар сони.

Аҳолининг турмуш даражасини белгиловчи асосий омил иш ҳақи бўлиб ҳисобланади. Иш ҳақи бу ҳар бир ходим меҳнатининг миқдори ва сифатига қараб истеъмол фондидан тўланадиган ҳиссадир.

Иш ҳақининг турлари бор. Чунончи, номинал иш ҳақи бор, реал иш ҳақи ва шунингдек реал даромад бор, уларни бир-биридан ажратиш керак.

Номинал иш ҳақи-бевосита ходим меҳнатининг миқдори ва сифатига қараб тўланадиган ҳақдир. Унинг реал мазмуни сотиб олиш қобилияти билан белгиланади. Шу нуқтаи назардан реал иш ҳақи миқдори учта омилга:

1. номинал иш ҳақи миқдорига
2. иш ҳақидан ушлаб қолинадиган солиқ суммасига
3. халқ истеъмол товарлари ва кўрсатиладиган хизматлар баҳолари даражасига боғлиқдир. Реал даромад миқдори эса бу омиллардан ташқари тўртинчи омилга ијтимой истеъмол фондларидан аҳоли оладиган даромад даражасига ҳам боғлиқ.

Реал иш ҳақи индекси қуйидаги уч усулда ҳисобланади:

$$1) I_{px} = \frac{L_I}{L_p} : I_p;$$

$$2) I_{px} = \frac{L_1}{L_0} : l_0;$$

$$3) I_{px} = \frac{L_1}{L_0} \cdot 4 \text{ хар.}$$

Бу ерда t_{px} - реал иш ҳақи индекси;

L_0 ва L_1 -ишчи ва хизматчиларнинг базис ва жорий даврдаги номинал иш ҳақи (солиқсиз);

I_p –истеъмол қилинадиган товарлар ва кўрсатиладиган хизматлар баҳоларининг ўзгариш индекси;

$I_{хар}$ -хар бир сўмнинг харид қилиш қобилияти индекси ёки баҳо индексининг тескари кўрсаткичи $\left(\frac{1}{I_p}\right)$;

Бу индекс нисбий кўрсаткич бўлиб, жорий даврдаги номинал иш ҳақининг (I_1) базис даврдаги номинал иш ҳақи (I_0) нисбатан харид қилиш қобилияти қанчалик ошган ёки камайганлигини ифодалайди.

Жон бошига ва халқ хўжалигида ишлайдиган битта кишига тўғри келадиган реал даромад индекслари қуйидаги усулларда ҳисоб қилинади.

$$1) I_{\text{рджб}} = \frac{ПД_1}{A_1} : \frac{ПД_0}{A_0} \quad \text{ёки} \quad I_{\text{рджб}} = \frac{I_{ПД}}{I A_1} : \frac{ПД'_1}{ПД'_0} : \frac{\overline{A_1}}{\overline{A_0}};$$

$$2) I_{\text{рджк}} = \frac{ПД'_1}{T_1} : \frac{ПД_0}{T_0} \quad \text{ёки} \quad I_{\text{рджк}} = \frac{I_{нд}}{IT} = \frac{ТП_1}{ДП_1} : \frac{\overline{T_1}}{\overline{T_0}};$$

бу ерда $I_{\text{рджб}}$ -жон бошига тўғри келган реал даромад индекси;

$I_{\text{рджк}}$ -халқ хўжалигида банд бўлган битта кишига тўғри келадиган реал даромад индекси;

$\overline{A_0}$ ва $\overline{A_1}$ -аҳолининг базис ва жорий даврларидаги ўртача сони;

$\overline{T_0}$ ва $\overline{T_1}$ -халқ хўжалигида банд бўлганларнинг ўртача сони;

$ПД_0$ ва $ПД_1$ - базис ва жорий даврларда аҳолининг пировард даромади.

Маиший хизмат ҳажми ўз ичига: оёқ кийими тикиш ва ремонт қилишни; кийим-кечак тиктириш ва ремонт қилдиришни; уй-рўзғор машиналари ва транспорт воситаларини ремонт қилишни; мебел тайёрлаш ва ремонт қилдиришни; кийимларни бўяш ва химчисткага бериб тозалатиш; кир ювиш; трикотаж буюмларни ремонт қилдириш ва тиктириш; суратга тушиш; уй-жой қурдириш ва ремонт қилдиришни; сартарошлик; прокат ва бошқа шу каби хизматларни ичига олади.

Савол ва топшириқлар

1. Аҳоли жон бошига тўғри келадиган кўрсаткичларга нималар киради?
2. Номинал иш ҳақи нима?
3. Ижтимоий-истеъмол фондлари ҳажми қандай усулда аниқланади?
4. Маиший хизмат турларига нималар киради?

3-§. Аҳолининг моддий, маданий-маиший эҳтиёжларини қондиришни ифодаловчи кўрсаткичлар

Режа

1. Аҳолининг озиқ-овқатга бўлган эҳтиёжларини қондириш масалалари.
2. Аҳолининг маданий-маиший эҳтиёжларини қондиришни ифодаловчи кўрсаткичларнинг гуруҳлари.

Аҳолининг озиқ-овқатга бўлган эҳтиёжини қондириш ва унинг сифатини яхшилаш аҳолининг турмуш даражасини ўсишини кўрсатади. Озиқ-овқат маҳсулотларини чакана товар айланмасидаги озиқ-овқат истеъмоли шуни кўрсатадики, турмуш даражаси ошган сари нон ва картошка маҳсулотларини истеъмол қилиш бир текисда камайиб, бу маҳсулотлар ўрнини аста-секин гўшт, сут, қанд, сабзавот юқори калорияли маҳсулотлар эгаллаб боради. Озиқ-овқат истеъмол структурасидаги ўзгаришлар аҳоли жон бошига тўғри келадиган йиллик озиқ-овқат маҳсулоти даражасида тўлароқ намоён бўлади. Маҳсулот турининг жон бошига қанча тўғри келиши қуйидаги формула ёрдамида ҳисоблаб чиқарилади:

$$\overline{Y_i} = \frac{\sum q_i}{A}$$

Бу ерда $\overline{Y_i}$ -жон бошига ҳисобланган i маҳсулот ҳажми

q_i -бир йил давомида истеъмол қилган i маҳсулот жами;

A_i -аҳолининг ўртача сони ёки айрим олинган ижтимоий гуруҳларнинг ўртача сони.

Озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган талабнинг қондирилиши даражасини кузатиш учун қуйидаги коэффициент қўлланилади.

$$K_{\text{ткк}} = \frac{\overline{M_{хи}}}{\overline{M_{нби}}}$$

Бу ерда $K_{\text{ткк}} - j$, маҳсулотга бўлган талабнинг қондирилиш даражаси;

$\overline{M_{хи}}$ -жон бошига ҳақиқий истеъмол қилинган j маҳсулот;

$\overline{M_{нби}}$ -жон бошига меъёр бўйича истеъмол қилиниши лозим бўлган j маҳсулот.

Агар $K_{\text{ткк}} < 1$ бўлса, у ҳолда аҳолининг мазкур турдаги маҳсулотга бўлган талаби тўлиқ қондирилган, $K_{\text{ткк}} > 1$ бўлса, ошириб қондирилган, $K_{\text{ткк}} < 1$ бўлса, у ҳолда бу талаб етарли даражада қондирилмаган бўлади.

Аҳолининг моддий эҳтиёжлари қондирилишни ифодаловчи кўрсаткичларнинг иккинчи гуруҳи— бу, озиқ-овқатдан бошқа маҳсулотлар истеъмоли даражасини ифодаловчи кўрсаткичлардир. Ҳозирги оиласи бюджетида озиқ-овқатдан бошқа маҳсулотларга сарфланадиган харажатлар мунтазам равишда кўпайиб бораётганлигини ва озиқ-овқат маҳсулотларига сарфланадиган чиқимлар абсолют жиҳатдан гарчи ўсиб борсада, салмоғи камайиб бораётганлигини-бу соҳадаги ўзига хос

хусусиятларнинг биридир. Бу объектив жараён бўлиб, аҳолининг доимо ўсиб боровчи эҳтиёжлари структурасида содир бўлаётган прогрессив силжишлар ифодасидир. Аҳолининг маданий-маиший эҳтиёжларини қондиришни ифодаловчи кўрсаткичларни икки гуруҳга ажратиш мумкин.

1) Аҳолининг уй-жой коммунал ва маиший хизмат билан таъминланишини тавсифловчи кўрсаткичлар.

1. Уй-жой фонди m^2 ҳисобида умумий майдон жами, шу жумладан:

- а) шаҳар ва шаҳар типдаги аҳоли манзилгоҳларида;
- б) қишлоқ жойларида;

2) Аҳолининг уй-жой билан таъминланиши, шу жумладан

- а) шаҳар ва типдаги аҳоли манзилгоҳларида;
- б) қишлоқ жойларда;

3) эксплуатацияга топширилган уй жой m^2 ҳисобида умумий майдон; шу жумладан,

- а) шаҳар ва шаҳар типдаги аҳоли манзилгоҳларида;
- б) қишлоқ жойларда

4) Уй-жойларнинг марказий иситиш системалари, водопровод, газ, ванна, душ, канализация ва телефон билан таъминланиш даражаси.

5) Бир йилда аҳоли томонидан истеъмол қилинган:

- а) электроэнергия (жон бошига кВт ҳисобида);
- б) газ (жон бошига m^3 ҳисобида);
- в) барча маиший хизматлар (жон бошига сўм ҳисобида).

Аҳолини шинам уй-жой билан таъминлаш даражаси халқ турмуш даражасининг асосий кўрсаткичларидан биридир. Яхши уй-жой коммунал шароитлар аҳолининг сиҳат-саломатлигини яхшилашга, иш қобилиятини оширишга, рўзғордаги юмушини камайтиришга, шунингдек, соғлом ёш авлодни тарбиялаб вояга етказишга оилалардаги турмуш маданиятини оширишга жуда катта таъсир кўрсатади.

Аҳолининг маданий-маънавий ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар. Бу кўрсаткичлар жумласига қуйидагилар киради:

- 1) Саводлилиқ даражаси (9 ёшдан 49 ёшгача бўлган аҳоли назарда тутилади. Шу жумладан, шаҳар билан қишлоқ аҳолиси ўртасида).

- 2) Олий ва ўрта маълумотлилар сони (жами шу жумладан, халқ хўжалигида, унинг тармоқларида банд бўлган кишиларнинг билим даражаси);
- 3) Илмий ва илмий-педагогик ходимлар сони;
- 4) Махсус ўқув юртлари, коллеж ва олий ўқув юртларида билим олаётганлар сони;
- 5) Бошланғич ва ўрта мактабларда билим олаётганлар сони;
- 6) Оммалашган кутубхоналардаги китоб фонди;
- 7) Китоб, журнал ва газеталарнинг йиллик нусхалари;
- 8) Киносенсалар ва театрларга қатновчилар сони;
- 9) Радиоэшиттириш ва телекўрсатувлар кўлами ва бошқалар.

Аҳолининг билим даражаси уларнинг маданиятини, маиший турмуш даражасини кўтаришда, ишлаб чиқаришни ривожлантиришда катта аҳамият касб этади.

Аҳолининг социал шароитини умумлаштириб ифодаловчи кўрсаткичлар жумласига қуйидагилар киради.

1. Аҳолининг иш билан таъминланиш даражаси;
2. Иш ҳафтаси ва иш кунининг ўртача узунлиги;
3. Меҳнат таътиллари муддати;
4. Меҳнат шароити;
5. Врачлар сони;
6. Касалхонадаги ўринлар сони;
7. Дам олиш муассасаларида, болалар боғчаларида ўринлар сони;
8. Социал таъминот;
9. Аҳолининг ўртача яшаш муддати;
10. Физкультурачилар сони ва ҳ.к.

Бу кўрсаткичлар аҳоли барча табақаларининг социал шароитини яхшилаш мақсадида қатор тадбирлар тизимининг амалга оширилишини, меҳнат ресурсларидан қай даражада фойдаланиш, меҳнат шароитининг яхшиланиш жараёнини, қишлоқ билан шаҳар аҳолиси турмуш даражасининг яқинлашиши каби тадбирларнинг амалга оширилишини бевосита ифода қилувчи кўрсаткичлардир.

Аҳолининг иш билан таъминланиш даражаси қуйидаги коэффициентлар воситасида ҳисоблаб чиқарилади.

$$K_{м.р.} = \frac{\text{жами ишлаётган кишилар сони}}{\text{меҳнат ресурслари сони}};$$

$$K_{м,л} = \frac{\text{ишлаётган меҳнатга лаёқатли кишилар сони}}{\text{жами меҳнатга лаёқатлилар сони}};$$

Бу ерда $K_{м,р}$ -меҳнат ресурсларининг иш билан таъминланиш даражаси;

$K_{м,л}$ -меҳнатга лаёқатли бўлган кишиларнинг иш билан таъминланиш даражаси.

Бу нисбатларнинг сурат ва махражи ўртасидаги тафовутлар меҳнат ресурслари ёки меҳнатга лаёқатлилар запасини аниқлаб беради. Халқ саломатлиги социал масалалар ичида биринчи ўринда туради. Врач мутахассисларнинг муттасил кўпайиб бориши аҳолига медицина хизмати ҳам доим яхшиланиб ва кенгайиб бораётганини кўрсатади.

Шундай қилиб, аҳоли турмуш даражаси мураккаб социал –иқтисодий категориядир. Уни қандай бўлса-да бир кўрсаткич билан ифодалаб бўлмайди. Бунинг учун юқорида қайд қилинган бир-бири билан боғлиқ тўртта гуруҳ кўрсаткичлари тизими қўлланилади.

Савол ва топшириқлар

1. Аҳолининг моддий эҳтиёжларини қондиришда нималар асосий ўринни эгаллайди?
2. Аҳолининг маиший ва маданий-маънавий ҳолатига қайси кўрсаткичлар киради?
3. Аҳолининг социал шароитини ифодаловчи кўрсаткичларни изоҳлаб беринг.

II-қисм. Демографик статистика

IX -Боб. Аҳоли сони, таркиби статистикаси

1-§. Аҳоли статистикаси ва уни ўрганишининг назарий асослари.

Режа

1. Аҳоли статистикаси тўғрисида тушунча.
2. Аҳоли статистикасининг вазифалари.
3. Аҳоли сонини аниқлаш усуллари.
4. Аҳолининг ҳаракат кўрсаткичлари.

Аҳоли статистикаси (демографик статистика)нинг объекти маълум бир ҳудудда ёки бутун бир ер юзида яшаётган кишилар йиғиндисини ташкил этади.

Маълумки, ҳар қандай оммавий-ижтимоий ҳодисаларнинг миқдорий томонини уларнинг сифати билан боғлаб статистика ўрганади. Шу нуқтаи назардан аҳоли статистикаси демографияни унинг таркибий қисмларини, назарий ҳулосаларни асослаш, тасдиқлаш ёки инкор этиш учун ўлчов аппарати бўлиб статистиканинг муҳим бир бўлаги сифатида ўрганади.

Аҳоли статистикаси ўрганиш объектининг ҳаракат шакллари (табiiй, миграцион, ижтимоий) барчасини турли макон ва замонда таҳлил этади.

Аҳолининг сони, таркиби ва жойлашиши тўғрисидаги аниқ ҳамда муфассал маълумотларга эга бўлмасдан туриб бутун мамлакатнинг ҳамда айрим ўлка, вилоят, район ва шаҳарнинг иқтисодий –маданий ҳаётини илмий жиҳатдан асосланган режаларини тузиш асло мумкин эмас.

Режани тузиш учун аҳолининг фақат умумий сонини билишгина кифоя қилмайди, бунинг учун эркакларнинг ва аёлларнинг сони, ёши, улар қандай жойлашганлиги, саноатда, кишлоқ хўжалигида, қурилишда, транспорт, савдо ва мулкчиликнинг бошқа шаклларида қанчаси ишлаётганлиги, улардан қанчаси инженер, агроном, врач, ўқитувчи. Иқтисодчи, банк мутахассислари, тадбиркорлар, фермер ва уларнинг малакаси, маълумот даражаси, мамлакатда ўқиётганлар сони ва бошқалар тўғрисида маълумотга эга бўлиш керак.

Бундан ташқари муайян ҳудудаги аҳоли сони доимо ўзгаришда, силжишда бўлади. Бу ўзгариш, силжишларни ҳисобга олмасдан туриб, мамлакат ёки вилоят миқёсида ишлб чиқариш кучларини рационал жойлаштириш муаммосини амалга ошириш мумкин бўлмай қолади. Бундай ва шунга ўхшаш масалаларни ечиш учун аҳоли статистикаси олдида қуйидаги асосий вазифалар туради:

1. Аҳоли сонини аниқлаш ва уларнинг ҳудуд бўйлаб жойлашишини ўрганиш.
2. Аҳоли таркибини ўрганиш.
3. Аҳоли ҳаракатини ўрганиш ва унинг келажақтаги сонини аниқлаш.

Аҳоли статистикаси аҳолини ўрганиш, унинг сонини аниқлашдан бошлайди. Вақти-вақти билан ўтказилиб туриладиган аҳоли рўйхати ва аҳолининг табиий ўзгаришини, туғилганларни, ўлганларни, никоҳдан ўтган ва унинг миграцияси яъни механик ўзгаришини ифодаловчи кўрсаткичлар аҳоли тўғрисидаги маълумотлар манбаи ҳисобланади.

Аҳолининг табиий ўзгаришини, туғилганларни ва ўлганларни, никоҳдан ўтган ҳамда ажралишларни ЗАГС органлари ҳисобга олади.

Аҳолининг аниқ сони, таркиби ва жойланиши тўғрисидаги аниқ ва тўлиқ маълумотларни маълум бир оралиқ даврларда ўтказилиб туриладиган аҳоли рўйхатлари беради.

Собиқ СССР даврида бундай аҳоли рўйхатлари 1920, 1923, 1926, 1939, 1959, 1970, 1979 ва охиригиси 1989 йилларда ўтказилган. Аҳоли рўйхати аниқ вақтдаги аҳоли сони тўғрисида маълумот беради. Аҳолининг сони авваламбор аҳоли манзилгоҳлари бўйича ҳам ҳисобга олинади.

Аҳоли сонини алоҳида аҳоли манзилгоҳларида аниқ вақтда аниқлашда статистика аҳолининг турли категорияларини ҳам ҳисобга олади: *доимий ва мавжуд, вақтинча йўқлар ва вақтинча яшовчилар сони*.

Доимий аҳоли деганда, рўйхат ўтказилаётган санада (қайси аҳоли манзилгоҳида яшаётганлигидан қатъий назар) мазкур аҳоли манзилгоҳида доимий яшовчи аҳолини тушунамиз. Аҳоли рўйхати ўтказилаётган ундан олти ойдан кўпроқ бошқа жойга кетган кишилар (гарчи улар оиласи билан моддий алоқани узмаган ва турар жойига ҳуқуқи бўлган ҳолларда ҳам) янги турар жойида доимий аҳоли сифатида рўйхатга олинади.

Мавжуд аҳоли деганда, рўйхатга олиш вақтида (яшаш жойи доимий ёки вақтинчалик бўлишидан қатъий назар) мазкур аҳоли манзилгоҳида бор (мавжуд) бўлган аҳоли сони тушунилади.

Вақтинчалик йўқлар деганда, критик момент белгиланган кундан бошлаб шу аҳоли манзилгоҳидан ташқарига олти ойдан оз муддатга кетган кишилар тушунилади. Рўйхатга олинаётганда улар доимий аҳоли деб ҳисобга олинади ва унинг сонига қўшилади.

Вақтинча яшовчилар жумласига, критик моментда айтиш жойида ҳозир бўлган аммо доимий истиқомат жойи аҳоли рўйхати ўтаётган мазкур шаҳар, қишлоқ йиғин ҳудудидан бошқа ерда жойлашган шахслар киради. Аҳоли яшайдиган бир манзилгоҳ доимий аҳолисининг вақтинча йўқ бўлганлари шу вақтнинг ўзида бошқа аҳоли яшайдиган манзилгоҳда

вақтинча яшовчи ҳисобланади ва рўйхатга олиш вақтида кейинги аҳоли яшаётган манзилгоҳнинг мавжуд аҳолиси сифатида ҳисобга олинади.

Агар аҳоли яшайдиган манзилгоҳдаги рўйхат варақасига ёзилган мавжуд аҳоли сонига вақтинча йўқ бўлган аҳоли сонини қўшиб, сўнгра ундан вақтинча яшовчилар сони чиқариб ташланса, ана шу аҳоли манзилгоҳида доимий яшовчиларнинг сони қўшилиб, сўнгра ундан вақтинча йўқ бўлган аҳоли сони чиқарилиб ташланса мавжуд аҳоли сони келиб чиқади. Буларни қуйдагича ёзиш мумкин:

ДАкМАҚВЙ-ВЯ

МАкДАҚВЯ-ВЙ

Бу ерда ДА-доимий аҳоли сони

МА-мавжуд аҳоли сони

ВЙ-вақтинча йўқлар

ВЯ-вақтинча яшовчилар.

Аҳоли рўйхати тўғри ташкил қилинса, бутун мамлакат бўйича вақтинча йўқ бўлганларнинг сони, вақтинча яшаб турувчилар сони билан барабар ёки унга яқин бўлиши керак. Бу эса мавжуд аҳолининг сони доимий аҳоли сонига тенг келишини билдиради.

Аҳоли сонининг бутун мамлакат шунингдек республика, вилоят, шаҳар ва қишлоқлар бўйича аниқланиши ва аҳоли тузилишини ўрганиш асосан доимий аҳоли сонига қараб белгиланади. Бироқ шу билан бирга мавжуд аҳолининг сонининг ҳам аниқлаш жуда муҳим. Чунончи, аҳоли маълумотини ташкил қилиш учун савдо тармоқларини ва умумий овқатланиш корхоналарини кенгайтириш учун транспорт ишини яхшилаш учун мавжуд аҳоли тўғрисидаги маълумотлардан фойдаланилади, уй-жой қурилишини режалаштириш, мактабдаги ва болалар муассасаларидаги жойларни кўпайтириш учун эса доимий аҳолининг сони тўғрисидаги маълумотлардан фойдаланилади.

Рўйхат ўтказиш ва жорий ҳисоблашлар ёрдамида аҳоли сони одатда йил бошидаги сана билан аниқланади. Бироқ маълум санада аниқланган аҳоли сони қатор иқтисодий кўрсаткичларни ҳисоблаш учун қўл келмай қолади. Масалан, ҳар минг кишига тўғри келган туғилишлар ва ўлганлар сонини, жон бошига тўғри келган ижтимоий маҳсулот, миллий даромад, саноат ва қишлоқ хўжалик маҳсулотлари каби кўрсаткичлар аҳолининг йил бошидаги ёки йил охиридаги сонига асосланиб эмас, балки, ўртача сонига асосланиб ҳисобланади.

Чунки, маҳсулот ишлаб чиқариш, истеъмол, демография соҳасида эса туғилганлар ва ўлганлар маълум давр (йил, ой ва ҳ.к.) учун ҳисобланади. Бундай ва шунга ўхшаш масалаларни ечишда аҳолининг ўртача сонини аниқлашда турлича формулалар қўлланиши мумкин.

А. Агар аҳоли сони фақатгина йилнинг боши ва охирида келтирилган бўлса, у ҳолда аҳолининг ўртача сони қуйидагича ҳисобланади:

$$\bar{A} = \frac{A_0 + A_1}{2}$$

бу ерда $\bar{A}$ - аҳолининг ўртача сони;

A_0 - аҳолининг йил бошидаги сони;

A_1 - аҳолининг йил охиридаги сони.

Б. Агар аҳоли сони бир йил ичидаги ойлар бўйича тенг интервалларда келтирилган бўлса, у ҳолда аҳолининг ўртача сони ўртача хронологик формула ёрдамида ҳисобланади:

$$\bar{A}_{xp} = \frac{\frac{1}{2}A_1 + A_2 + A_3 + \dots + \frac{1}{2}A_n}{n-1}$$

В. Агар аҳоли сони бир йил ичидаги ойлар бўйича тенг бўлмаган интервалларда келтирилган бўлса, у ҳолда аҳолининг ўртача сони ўртача тортилган хронологик формула ёрдамида ҳисобланади:

$$\bar{A} = \frac{\sum \bar{A} \cdot t}{\sum t}$$

бу ерда: $\bar{A}$ - ёнма-ён келтирилган аҳоли сонининг ўртачаси;

t - вақт оралиғи (ой, кун ва ҳ.к.)

Савол ва топшириқлар

1. Аҳоли тўғрисидаги маълумотлар манбаига нималар киради?
2. Аҳолининг ўртача сони нима ва у қандай аниқланади?

2-§. Аҳолининг таркиби

Режа

1. Аҳолининг жинсий таркиби, ёши ва оилавий ҳолати.
2. Аҳолининг миллий таркиби.
3. Аҳолининг ижтимоий таркиби.

Аҳоли таркибини ўрганиш уларни қуйидаги белгилар бўйича гуруҳларга ажратиш йўли билан амалга оширилади:

1. умумдемографик белгилар (жинси, ёши, оилавий ҳолати);
2. аҳолининг миллий таркибини тавсифловчи белгилар (миллати, фуқаролиги);
3. аҳолининг маданий даражасини тавсифловчи белгилар (маълумот, таълим олиш);
4. аҳолининг ижтимоий таркибини тавсифловчи белгилар (ижтимоий гуруҳи, яшаш омиллари);
5. меҳнат ресурсларини тавсифловчи белгилар (ишлаш жойи, машғулот, мутахассислиги).

1) Аҳолининг жинсий-ёш таркиби ва оилавий ҳолати. Аҳолининг жинсий –ёш таркиби энг муҳим демографик ва иқтисодий кўрсаткичлардандир, чунки табиий кўпайиш жараёнида мавжуд ишлаб чиқариш усули ва ишлаб чиқариш муносабатлари ҳал қилувчи омиллардан ҳисоблансада, аҳолининг жинси ва ёшига оид кўрсаткичлар инсон зурриётини барпо қилишда, меҳнат ресурсларининг шаклланиши суръати ва тавсифини белгилашда жамиятнинг эҳтиёж ва имкониятларини ҳисобга олишда катта роль ўйнайди. Умуман, аҳоли таркибида эркак ва аёллар сонининг ўзаро муқобиллиги ва уларнинг ёш жиҳатдан бир-бирига яқин бўлиши никоҳланиш даражасига салмоқли таъсир кўрсатади ва аҳолининг кўпайиш жараёнида асосий демографик замин ҳисобланади.

Статистик маълумотларга биноан янги туғилган чақалоқлар орасида ўрта ҳисобда ҳар 100 қиз болага 105-106 ўғил бола тўғри келади. Бундай биологик қонуният жаҳоннинг барча мамлакатларига хос хусусият бўлиб, аҳолини бир меъёрда такрор барпо этиш, инсоният авлодини мангу сақлаб қолиш, меҳнат ресурсларини мақсадга мувофиқ тарзда кўпайтириш ва шу йўсинда ишлаб чиқарувчи кучлар равнақини таъминлашда муҳим рол ўйнайди. Шу нарса илмий жиҳатдан исботланганки, кишилиқ жамияти ва инсон авлодини мангу сақлаб қолиш ўрта ҳисобда ҳар 100 оила камида 270 фарзандга эга бўлиши, бунинг учун жинсий мутаносибликни таъминлаш зарур. Акс ҳолда инсоният авлоди йўқолиб кетади.

Аҳолининг жинсий таркибини тавсифлаш мақсадида структура ва координация нисбий миқдорлари ҳисобланади. Агар ҳар бир жинс

сонининг барча аҳоли сонига бўлган нисбатини ҳисобласак, у ҳолда структура нисбий миқдорларини оламиз.

Агар аёллар сонининг эркаклар сонига бўлган нисбати ҳисобланиб, сўнгра 1000 га кўпайтирилса, у ҳолда координация нисбий миқдорлари келиб чиқади. Бу кўрсаткич ҳар 1000 эркакка нечта аёл тўғри келганлигини тавсифлайди.

9-жадвал

**Ўзбекистонда аҳолининг жинсий таркиби
(минг киши)**

Йиллар	Жами аҳоли	Шу жумладан		Ҳоиз ҳисобида	
		эркаклар	аёллар	эркаклар	аёллар
1926	4660	2470	2190	53,0	47,0
1939	6440	3323	3117	51,6	48,4
1959	8119	3897	4222	48,0	52,0
1970	11800	5744	6056	48,7	51,3
1979	15389	7556	7833	49,1	50,9
1989	19785	9771	10014	49,4	50,6
1990	20227	9996	10231	49,4	50,6
1995	22467	11138	11329	49,6	50,4
2000	24600	12232,7	12350		

БМТ (Бирлашган миллатлар ташкилоти) маълумотиға қараганда 1999 йилда дунё аҳолиси 6 миллиардга етди. Аҳолининг 60,5 Ҳоизи Осиёда, 13,6 Ҳоизи Америка, 13,1 Ҳоизи Африка, 12,3 Ҳоизи Европа ва 0,5 Ҳоизи Эса Океания қитъаларида истиқомат этишади.

Демографик манбалар кўрсатишича ер шари аҳолисининг миқдори инсоният давомида мунтазам кўпайиб келган. Масалан, XX асрнинг боши-1900 йилда дунё аҳолиси 1,6 миллиардни, 1950 йилда 1,8 миллиардни ва 1999 йилда Эса 6 миллиардни ташкил этди.

Ер шари аҳолисининг ўсишида табиий ўсиш ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. Табиий ўсиш яъни туғилишни ўлимга нисбатан юқори бўлиши турли омилларга боғлиқликдир.

XIX-XX асрлардан бошлаб дунё ҳудудлари бўйлаб туғилиш жараёни кескин фарқ қила бошлади.

Дунё ҳудудларини туғилишнинг XX-асрнинг иккинчи босқичидаги ҳолатига қараб шарҳламоқчи бўлсак, уларни шартли равишда уч гуруҳга ажратиш мақсадга мувофиқдир.

Биринчи гуруҳ- туғилиш даражаси юқори бўлган давлатлар: Африка давлатлари (деярли ҳаммаси), Осиё ва Жанубий Америкадаги қатор давлатлар, Австралия ва Океания ҳамда Ўрта Осиё давлатлари қиради. Бу

давлатлардаги оилаларда фарзандларнинг ўртача сони тўрттадан то саккизтагача, баъзи ҳолларда эса ундан ҳам юқори бўлади. Ушбу давлатлардаги оилаларда туғилиш даражасининг бундай юқори бўлишига олиб келувчи қатор омилларнинг асосийлари қуйидагилардир: юқорида зикр этилган давлатлар асосан иқтисодий жиҳатдан ривожланаётган давлатлар бўлиб, аҳолисининг, айниқса маълумотлилик даражаси нисбатан паст: аёллар ижтимоий ишлаб чиқаришда кам иштирок этади: шаҳар тарзининг шаклланиши суст; туғилишни чеклаш ҳақидаги тушунчаларни ва унга керакли тиббий воситалар кенг тарқалмагандир.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, туғилиш даражасининг юқорилиги баъзи бир демографик оқибатларни келтириб чиқаради. Жумладан, аҳоли сони жуда тез кўпайиб янги оилалар вужудга келади, аҳоли таркибида болалар салмоғи юқори бўлади ва хоказо. Бу демографик оқибатлар эса ўз ўрнида қатор ижтимоий-иқтисодий муаммоларга сабаб бўлади.

Юқорида қайд этилган давлатлар кейинги 10-14 йил давомида йилига ўртача 2,7-3,2 фоиздан кўпайиб келди ва дунё аҳолисидаги салмоғи 23 фоиздан ошди.

Иккинчи гуруҳ- оилаларда туғилиш даражаси ўртача бўлган давлатлар гуруҳидир. Ушбу гуруҳга дунё бўйича жами 44 давлат киради. Улардан 25 таси Евроосиёда, 2 таси Африкада, 16 таси Америкада ва 1 таси Австралия ва Океанияда. Уларнинг аҳолиси ер шари аҳолисининг қарийб 40 фоизини ташкил этади. Ушбу давлатлардаги оилаларда ўртача иккитадан, тўрттагача фарзандлар бор. Бу гуруҳга кирган давлатлар аҳолиси ҳар йили 1,9 фоиздан кўпайиб бормоқда. Мазкур давлатларда оиланинг бундай шаклланиши уларнинг тарихан таркиб топиб келган ижтимоий-иқтисодий омиллари билан боғлиқдир.

Туғилиш даражаси ўртача бўлган жойларда аҳоли ўзининг мавжуд сонини сақлаб боради. Уларда аҳолининг кескин кўпайиб кетиш ва камайиб кетиш ҳоллари кутилмайди. Аҳоли тараққиётидаги муаммоларни ҳал этиш бир мунча енгил кечади.

Учинчи гуруҳ эса-туғилиш даражаси кам бўлган давлатлардир. Жами 32 та. Шундан 24 таси Евроосиёда, 5 таси Америкада ва 3 таси собиқ СССРда жойлашгани ҳолда иқтисодий жиҳатдан тараққий этгандир. Ушбу гуруҳга мансуб давлатлар дунё аҳолисининг 36,0 фоизини ёки учдан бир қисмини ташкил этади. Уларда аҳоли йилига ўртача 0,9 фоиздан кўпайиб бормоқда. Оилаларнинг аксарият қисмида битта ва иккитадан бола бор, холос.

Сўнгги гуруҳ давлатларида истиқомат этувчи оилаларда туғилишнинг бундай камайиб кетиши биринчи навбатда капиталистик муносабатлар кенг тарқалиши ишлаб чиқариш шароитда саноат ривожланиб, шаҳарлар

сони ўсиши ва шаҳар турмуш тарзининг кенг тарқалиши учинчи гуруҳга мансуб давлатларда туғилишнинг қисқаришига олиб келди. Айниқса, аҳолисининг асосий қисми шаҳарларда яшовчи Европа мамлакатларида туғилиш жуда камайиб кетди. Масалан, Англияда 1850 йилларда аҳолининг 50 фоизи шаҳарларда яшаган ва шу даврда ҳар минг киши ҳисобига туғилган болаларнинг сони ўртача 32-33 тани ташкил қилмоқда. Ёки Германияни олиб қарайлик. Бу мамлакатда аҳолининг 90 фоизи шаҳарларда истиқомат қилади. Дунёдаги туғилиш энг кам давлат бўлиб, ҳар минг кишига нисбатан туғилган болалар 9-10 ни ташкил этади. Ушбу гуруҳ давлатларида ҳозирги даврда туғилиш даражасининг камайиб кетишига олиб келган навбатдаги омил аёлларнинг ижтимоий ишлаб чиқаришда, ёлланма ишларда нисбатан кўпроқ қатнашишидир. Масалан, Канадада аёллар 1931 йили ижтимоий ишлаб чиқаришда қатнашган аҳолининг 17 фоизини, 1980-1990 йилларда эса 40 фоизини ташкил этган.

Иқтисодий ривожланган давлатларда туғилишнинг камайишига олиб келган омиллардан яна бири-оилаларнинг бузилиши, яъни никоҳдан чиқиш ҳолларининг ниҳоятда кўплигидир. Ҳозирги даврда АҚШда ҳар йили қайд этилган никоҳларнинг 50 фоизи ёки ярми бузилаётганлиги маълум. Бошқача қилиб айтганда, оила қурган ёшларнинг деярли ярми ажралиб кетмоқда. Табиий ҳолки, никоҳнинг қисқа давом этиши оилада бола сонининг ўз-ўзидан камайишига олиб келади. Бундан ташқари, барча иқтисодий тараққий этган давлатлар қатори, Шимолий Америкада ҳам фан-техника ривожланиб, ишлаб чиқариш соҳаларига кириб бориши натижасида аҳолининг таркибида ишсизлар миқдори тобора кўпайиб бормоқда. Ишсиз, бошпанасиз аҳолининг эртанги кунга ишончи, оила қуриш ва фарзанд тарбия қилишга иқтисодий имконияти бўлмайди. Ана шундай ҳолатлар туғилишнинг камайиб кетишига олиб келади. Умуман олганда, капиталистик муносабатларнинг кенг тарқалиши ва ривожланиши оиланинг фарзандларга бўлган ҳам иқтисодий, ҳам маънавий эҳтиёжини ниҳоятда пасайтириб юборди. Фикримизнинг далили сифатида энг тараққий этган капиталистик давлатлардан бири АҚШ оилаларидаги туғилиш кўрсаткичларига мурожаат этайлик. Агар, 1950 йилда ҳар бир америка оилаларида ўртача 3-4 дан бола туғилган бўлса, 1970 йили бу кўрсаткич 2-3 га, бугунга келиб эса 1-2 гача камайди. АҚШда фарзандсиз оилалар салмоғи кўпайиб бормоқда. Бу давлатларда ўтказилган социологик тадқиқотларнинг кўрсатишича, кўпчилик оилаларда фақат биттадан фарзанд бўлиб, уларнинг 44 фоизи кутилмаган, 15 фоизи ҳоҳланмаган фарзандлар экан. Мутахиссислар ушбу аҳолини «Америка оиласида инқироз» деб аташмоқда. Бу инқироз Америка Қўшма Штатлари келажаги учун муаммоми, йўқми? Уни ушбу давлат аҳолисининг тараққиёт тарзидан келиб чиқиб аниқламоқ лозим.

Шундай қилиб, биз юқорида жаҳон мамлакатлари оилаларида туғилиш жараёнидаги ўзгаришлар билан танишиб чиқдик. Маълум бўлдики, ҳозирги пайтда ер шари халқлари оилаларда фарзандларнинг туғилиш жараёни бир хил эмас экан. Бир гуруҳ мамлакатлар оилаларида туғилиш жуда камайиб кетган бўлса, иккинчи бир гуруҳда эса, аксинча, жуда юқоридир. Бошқа бир гуруҳ давлатлар мавжудки, уларда туғилиш ўртачадир. Бу ҳол юқорида айтганимиздек, турли ижтимоий-иқтисодий омиллар билан боғлиқ.

Дунё аҳолисининг ирқий ва этник таркиби.

Дунё аҳолиси 4 йиллик ирқий гуруҳга бўлинади: -Европоид, Монголоид, Негроид ва Австралоид. Дунёда 3 мингга яқин халқлар мавжуд бўлиб, улардан миқдор жиҳатдан энг кўплари хитойлар (1000 миллиондан кўп), ҳиндистонликлар (200 млн), америкаликлар (180 млн), бенгаллар (158 млн), руслар (143 млн), бразилияликлар (126 млн) дир.

Дунё аҳолисининг жойлашувига *урбанизация* ва *миграция* каби жараёнлар бевосита таъсир этади.

Аҳолининг ёш ва жинсий таркиби.

Аҳолининг ёш ва жинсий таркиби (демографик таркиби) биринчи навбатда жамиятнинг демографик ҳолатига боғлиқдир. Демографик ҳолат эса аҳолининг ёши ва жинсий таркиби никоҳга кириши ва никоҳнинг бекор этилиши (ажралиш), туғилиш, ўлиш ва миграция каби жараёнларда ифодаланади.

Аҳоли таркибида эркеклар ва аёллар салмоғининг тенглиги, яъни мутаносиблиги уларнинг никоҳга киришига ва оилалар ташкил топишига қулай вазият яратади. Лекин, ҳар доим ҳам жамиятда эркеклар ва аёллар салмоғи тенг бўлавермайди. Ўғил болалар миқдорининг қиз болаларга нисбатан юқорилиги уларнинг 15-20 ёшларигача сақланиб боради. 20 ёшдан кейин эса жинслар нисбати тенглаша бошлайди. Чунки чақалоқлар болалик ва ўсмирлик давларида қиз болаларга нисбатан ўғил болалар ўлими юқорироқ бўлади. 15-20, 20-24 ёш гуруҳларидан бошлаб аҳоли таркибида аёллар нисбатан юқори бўла бошлайди. Бу ҳол қатор сабаблар билан боғлиқдир. Ёшлик ва ўрта ёшлик даврида эркекларнинг кўп қисми оғир меҳнат билан машғул бўладилар. Шунингдек, улар инсон саломатлиги учун зарарли бўлган алкоголизм чекиш каби одатларга берилувчан бўладилар. Натижада кўплаб эркеклар ўрта ёшлик давларида ҳаётдан кўз юмадилар. Ёш ва ўрта ёш эркекларнинг ўлимига давлатлар, халқлар ўртасида содир бўладиган урушлар ҳам сабаб бўлади. Жумладан,

собиқ СССР, хорижий Европа давлатларида истиқомат этувчи аҳолининг жинсий таркиби деярли тенгдир.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг маълумотига қараганда (1985 й) ҳар 1000 та аёлга 1009 та эркак тўғри келган. Лекин, дунёдаги барча мамлакатларда ҳам аёллар ва эркаклар мутаносиблиги бир хил эмас. Масалан, Осиё қитъасидаги аҳоли таркибида эркаклар аёлларга нисбатан анча ортиқдир. БМТ маълумотига қараганда, 1985 й. Осиёда эркаклар аёлларга нисбатан 58 миллион кўп эди. Бундай ҳол Океанияда ҳам кузатилади. Дунёдаги иқтисодий ривожланган давлатлар аҳолиси таркибида аёллар эркакларга нисбатан кўпроқ. Масалан, 1985 й. маълумоти бўйича ҳар 1000 та аёлга Германияда 910, Францияда-951, Англияда-954, Италияда-946, Канада-978, АҚШда-949 та эркак тўғри келган. Бунинг сабаби юқорида айтганимиздек, эркакларнинг оғир меҳнат билан шуғуланиши, бахтсиз ҳодисалар, алкоголизм, гиёҳвандлик ва турли урушлар туфайли бевақт нобуд бўлишларидир. Бунга собиқ СССР да 1941-1945 йиллардаги уруш туфайли миллионлаб эркакларнинг қирилиб кетиши мисол бўла олади. Шунинг учун ҳам ҳозирги даврда дунё бўйича аёллар нисбати юқори бўлган давлат собиқ СССР давлати бўлиб, ҳар 1000 аёлга 891 (1989 й) эркак тўғри келган. Қатор ривожланаётган давлатларда эса аҳоли таркибида эркаклар аёлларга нисбатан кўпроқдир. Айниқса, Осиёдаги давлатларда эркаклар салмоғи аёлларга нисбатан анча юқори бўлиб, ҳар 1000 та аёлга 1041 эркак тўғри келади.

Юқорида келтирилган маълумотлар дунё аҳолисининг асосий таркибидаги умумий ўзгаришларни кўрсатди. Лекин дунёдаги барча давлатлар аҳолисининг ёши ва жинсий таркиби ўзига хос хусусиятларига эга. Бу хусусият ҳар бир давлатнинг тарихий тараққиётига, ижтимоий иқтисодий ўзгаришларига ва турмуш тарзига боғлиқдир. Ана шу боғлиқлик Ўзбекистон аҳолисининг ёши ва жинсий таркибида кузатилади.

Инсоннинг биологик ва календар ёшлари мавжуд бўлиб, улар ўз илмий таърифлари ва хусусиятларига эгадир. Демографик нуқтаи назардан инсон умри турли даврларга бўлинади (гўдаклик, болалик, ёшлик, етуклик меҳнатга қобилиятлик даври ва қарилик). Умуман дунё миқёсида аҳоли ёш таркиби бўйича уч демографик гуруҳларга ажратилади. 0-14 (болалар), 15-64 (меҳнат ёшидаги аҳоли) 65 ва ундан юқорилар (қарилар).

Аҳолининг ёш таркиби жуда қадимдан мавжуд бўлиб келаётган демографик ҳолат, яъни демографик эволюциянинг натижаси бўлиб у айни пайтга келажакдаги демографик вазиятнинг замини бўлиб хизмат қилади.

Дунёдаги ҳар бир ҳудуд ва давлатларнинг ўз демографик тарихи хусусиятлари ҳамда аҳоли ёш таркибига таъсир этувчи омиллари

мавжуддир. XX аср бошларида швед демограф олими Г.Сундберг аҳоли ёш таркибини уч турга бўлди:

1. Прогрессив.
2. Стационар.
3. Регрессив.

Прогрессив-ёш таркибида аҳоли умумий миқдорида болалар (10-14 ёшдаги) салмоғи қарияларга (65 ёш ва ундан юқори) қараганда юқори бўлади. Бундай ҳолат туғилиш даражаси юқори бўлган ҳудудларда кузатилиб уларнинг аҳолиси мунтазам кўпайиб боради.

Стационар-ёш таркибида аҳоли умумий миқдорида қариялар салмоғи тенгдир. Стационар ёш таркибида аҳоли сони бир хил миқдорда туради. Аҳолининг тез камайиши ёки кўпайиши кузатилмайди.

Регрессив-ёш таркибида аҳоли умумий сониди қариялар салмоғи болаларга қараганда юқори бўлади. Бундай ҳолда эса аҳоли сони аста-секин камайиб бориб «депопуляция» ҳолати юз беради. Аҳоли қариб боради. Дунё аҳолиси ёш таркиби бўйича ҳудудий хусусиятларга эгадир. (Европа, Осиё, Америка, Африка, Австралия, Океания ва Ўзбекистон аҳолисининг ёш таркиби хусусиятлари ва омиллари).

Аҳолининг ижтимоий таркиби.

Аҳолининг ижтимоий таркиби деганда, фаолиятлари, мақсадлари, манфаатлари ва ишларининг умумийлиги асосида уюшган, жамият социал структураси бирлигини ташкил этадиган кишиларнинг нисбатан барқарор гуруҳлари тушунилади. Жамиятда турли хил ижтимоий гуруҳлар мавжуддир. Ушбу гуруҳлар фаолиятлари ижтимоий ишлаб чиқаришда тутган ўрнига қараб бир-биридан фарқ қилади. Бундай гуруҳларга ишчилар деҳқонлар ҳунармандлар, ўқитувчилар, шифокорлар, қурувчилар (ва хоказо)ни киритиш мумкин. Бу гуруҳларнинг ҳар бири яна бир неча ишчи гуруҳларга бўлинади. Масалан, ишчилар-ғишт терувчи слесарь, ҳайдовчи шифокорлар кўз шифокори кардиолог, уролог, болалар; аёллар шифокори...

Ижтимоий гуруҳлар уларга бирлашган кишилар миқдorigа қараб иккита бўлинади:

1. Катта-катта кишилар оммасини бирлаштирувчи гуруҳлар (синфлар турли партиялар).
2. Нисбатан кичик (миқдор жиҳатидан камроқ) кишиларни бирлаштирувчи гуруҳлар (завод, корхона ишчиларни, олийгоҳ талабалари, ўқитувчилар, жамоа аъзолари ва хоказо).

Ижтимоий гуруҳлар фаолият кўрсатиш даврига қараб ҳам иккига бўлинади:

1. *Доимий ижтимоий гуруҳлар* (оила, синф).

2. *Вақтинча ижтимоий гуруҳлар* (кишиларнинг вақтинча тасодифий бирлашган гуруҳлари-театрдаги томошабинлар саёҳатга чиққанлар гуруҳи, анжуманга йиғилишган кишилар гуруҳи).

Жамиятда формал ва ноформал гуруҳлар ҳам мавжуд.

Формал гуруҳлар-Инсонларнинг тасдиқланган расмий хужжатлари асосида гуруҳлаш. Масалан, олий маълумотли кишилар, юқори малакали ишчилар, ходимлар ўрта махсус маълумотлилар, беморлар, соғломлар.

Ноформал гуруҳлар-кишиларнинг шахсий сифатларига қараб гуруҳлаш. Масалан, олижаноб инсонлар, яхшилар, ёмонлар, эзмалар, камгаплар, камтарин инсонлар...

Аҳолининг ижтимоий-иқтисодий таркиби. Аҳолининг энг муҳим ижтимоий-иқтисодий таркиби унинг синфий таркибидир. Синфлар жамият тараққиёти давомидаги меҳнат тақсимоти ва хусусий мулкнинг келиб чиқиши асосида шаклланган гуруҳлардир.

Ҳар бир ижтимоий-иқтисодий формацияда асосий ва асосий бўлмаган, оралиқ синфлар мавжуддир. Масалан, ибтидоий жамиятдаги қабила бошлиғи ва қабила аъзолари: кулдорлик жамиятида кул ва кулдор: феодализмда феодал ва крепостной капитализмда капиталистик ва ёлланма ишчилар социализмда ишчи колхозчи ва хизматчи асосий синфлар ҳисобланган. Ҳамма формацияда ҳам ўрта ҳол деҳқонлар кичик ва ўрта фермерлар оралиқ синфлар бўлиб фаолият кўрсатишган.

Жамият тараққиётидаги иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар натижасида аҳолининг ижтимоий гуруҳлари таркибида ҳам ўзгаришлар юз беради. Масалан, Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтиш даврида аҳоли ижтимоий гуруҳларида бирмунча ўзгаришлар юз берди. Тадбиркорлар, фермерлар, савдогарлар, ишбилармонлар, ёлланма ишчилар каби гуруҳлар шакллана бошлади.

Аҳолининг ижтимоий-иқтисодий таркибига унинг эгаллаган касби, мутахассислиги, маълумоти бўйича гуруҳларга ажралиши ҳам киради.

Шунингдек аҳолининг ижтимоий географик таркиби ҳам мавжуд бўлиб, унда аҳолининг яшаш жойи (шаҳар, қишлоқ, вилоят, туман, тоғли ўлкалар ва чўл зоналари) бўйича тақсимланиши тушунилади.

Аҳолининг миллий таркиби ҳам унинг ижтимоий таркибини билдириб, унда аҳоли миллатлар, этник гуруҳлар бўйича тақсимланади. Умуман аҳолининг синфи, миллати эгаллаган касби маълумоти ва яшаш жойига қараб гуруҳларга бўлиниши унинг ижтимоий таркибини билдиради.

Аҳолининг миллий таркиби

Демографик жараёнлардаги, аҳолининг жинсий-ёш таркиби ва оиланинг катта кичиклиги, аҳоли ҳаракатидаги, шунингдек меҳнат

малакасидаги, хўжалик юритиш шакллари ва аҳолини ҳамда аҳоли манзилгоҳларининг жойлашувидаги муҳим ҳудудий тафовутлар миллатларнинг моддий ва маънавий маданияти билан чамбарчас боғлиқ.

Кишиларнинг тарихан таркиб топган умумийлиги *миллий* ёки *этник умумийлик* деб, аталади.

Этник умумийлик-«этнос», ижтимоий ривожланишнинг объектив қонунлари асосида шаклланган ва ҳудуд, тил, маънавий ҳамда маданий хусусиятлари, ўз-ўзини англаш каби бир қатор умумий барқарор белгиларга эга бўлган, социал организмдир.

Қабила этник тараққиётининг бошланғич босқичи бўлиб, ибтидоий жамоа тузумида таркиб топган. Элат маълум тарихий шароитларга, этноснинг сони ва жойлашганлигига, унинг бир бутунлигини белгилаб берувчи белгиларга боғлиқ ҳолда таркиб топади ва ривожланади.

Миллат-жамият тараққиётининг муайян босқичидаги этник бирликнинг олий шаклидир.

Белгиларнинг барқарорлиги, ҳудуд, тил, маданият шу этносга мансуб эканлигини англайдиган кишилар миллий этникнинг умумийлиги миллат учун хосдир.

Аҳолини географик ўрганишда унинг миллий хусусиятларини ҳисобга олиш муҳим методологик ва амалий аҳамиятга эга.

Собиқ СССР даврида аҳоли асосан 4 та тил оиласига мансуб бўлган: 1-Ҳинд-европа тиллари оиласи, 2-Олтой тиллари оиласи, 3-кавказ тиллари оиласи ва 4-урал тиллари оиласи: улар ўз навбатида гуруҳларга бўлинади.

Ҳинд-европа тиллари оиласига мансуб бўлган халқлар энг кўп сонли бўлиб, уларнинг таркибида бир нечта гуруҳлар мавжуддир.

Славян тиллари гуруҳи: руслар, украинлар, белоруслар, поляклар киради;

Балтика тиллари гуруҳи: латвия-литва;

Роман тиллари гуруҳи: молдованлар;

Эрон тиллари гуруҳи: шу жумладан тожиклар, осетинлар, курдлар.

Арман тили гуруҳи:

Герман тиллари гуруҳи: немислар, яхудийлар.

Олтой тиллари оиласи: Туркий тиллар гуруҳи бўлиб, бир нечта тарихий-этнографик вилоятларда яшайдилар. Ўрта Осиё ва Қозоғистонда: ўзбеклар, қозоқлар, туркманлар, қирғизлар, уйғурлар. Урал-Волга районида татарлар, чувашлар, бошқирдлар, озарбайджонлар, қалмиқлар, қорачойлар, балқарлар ва нўғайлар: якутлар, туваликлар, хакаслар, олтойликлар, шорияликлардан иборат.

мотол тиллари гуруҳи: бурятлар ва қалмиқлар;

тунгус-манжур тиллари гуруҳи: эвенклар, эвенлар, канайлар.

Турк тилида Молдавияда яшовчи гагаузлар сўзлашади.

Кавказ тиллари оиласи: У уч тил гуруҳига бўлинади.

Картвели гуруҳи-грузинлар.

Пас-Догистон гуруҳи: аварлар, мзгиклар, дарғинлар, лаклар, пах, чеченлар ва итушлар.

Абхаз-адигей гуруҳи: кабардинлар, адигейлар, абхазлар, черкеслар ва абазинлар.

Урал тиллари оиласи:

фин тиллари гуруҳи: мордвалар, эстонлар, удмурдлар, марийлар, комилар, кареллар.

уор тиллари гуруҳи: хантинлар, маесилар,

самодий тиллари гуруҳи: шу жумладан ненецлар, экцлар, селкунлардан ташкил топган.

Баъзи бир кичик ҳалқлар тили жиҳатидан юқорида келтирилган оилаларнинг ҳеч бирига тегишли эмас, буларга чукчалар, коряклар, ительменлар, юкагирлар, нивхлар киради.

Савол ва топшириқлар

1. Аҳолининг таркиби қандай белгилар бўйича гуруҳларга ажратилади?
2. Дунё аҳолиси неча хил ирқий гуруҳларга бўлинади?
3. Фаолият кўрсатиш даврига қараб ижтимоий гуруҳлар нечага бўлинади?

Х-Боб Меҳнат ресурслари статистикаси

1-§. Меҳнат ресурслари ҳақида тушунча

Режа

1. Меҳнат ресурсларининг таркиби ва тақсимланиши.
2. Меҳнат ресурсларининг тузилиши.
3. Иқтисодий фаол аҳоли.

Ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи кучи жамиятнинг ишлаб чиқарувчи кучларини ташкил этади. Бунда иш кучи ишлаб чиқарувчи кучларнинг субъектив элементи бўлиб, унинг роли ижтимоий ишлаб чиқаришда бениҳоя каттадир. Иш кучсиз ҳар қандай даражада тараққий этган ҳозирги замон техникаси ҳам жонсиз металллар тўпламига айланиши мумкин.

Меҳнат ресурсларининг асосий қисми аҳолининг меҳнатга яроқли ёшдаги қисми ташкил этади.

Меҳнат ресурслари ва улардан фойдаланиш

Меҳнат ресурслари асосини меҳнат ёшидаги аҳоли ташкил этади. Меҳнат ёши-яъни меҳнатга қобилиятли ёш инсоннинг ижтимоий ишлаб чиқаришда қатнашишига боғлиқ бўлган ёш шартли ёш чегараси Ўзбекистонда меҳнат ёши эркаклар учун 16-59 аёллар учун эса 16-54 ёш ҳисобланади. Меҳнат ёшидаги аҳоли сони туғилиш, ўлим ва миграция жараёнига боғлиқдир.

Шаҳар ва қишлоқ ҳудудларида меҳнат ёшидаги аҳоли динамикаси ёш ва жинсий таркиби ўзига хос хусусиятларига эгадир. Меҳнат ёшидаги аҳолини меҳнат ресурслари нуқтаи назаридан ўрганилганда 2 гуруҳга ажратилади:

-40 ёшгача бўлган меҳнат ёшидаги аҳоли.

-40 ёшдан кейинги меҳнат ёши гуруҳи.

Ушбу ёш гуруҳлари ишлаб чиқаришда қатнашиши даражаси меҳнатнинг самарадорлиги ўз касбидаги малакаси билан ўзаро фарқ қилади. «Меҳнат ёши» тушунчасини аҳолишунос олим Б.Ў.Урланис томонидан фанга киритилган.

Меҳнат ресурслари-аҳолининг керакли физиологик ривожланишига, ақлий қобилиятга эга бўлган ва халқ хўжалигида банд бўлган қисми меҳнат ресурслари дейилади. Меҳнат ресурслари сони жонли меҳнатнинг мавжуд имкониятини ифодалайди.

Меҳнат ресурслари жамият бағрида ҳам миқдор ҳам сифат жиҳатдан ривожланиб боради.

Меҳнат ресурсларининг миқдорий ривожланиши аҳолининг табиий ўсиши ва миграцион ҳаракатига боғлиқдир.

Меҳнат ресурсларининг сифатий тараққиёти эса жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражасига, давлатнинг аҳоли ишга бандлиги бўйича олиб бораётган сиёсатига боғлиқдир.

Меҳнат ресурсларидан фойдаланишда унинг баланси аҳамиятлидир.

Ҳар бир мавжуд даврда меҳнат ресурслари бандлик сфералари бўйича бўлинади. Бу сфералар ижтимоий меҳнат (давлат ташкилотларида муассасаларида ва корхоналарда жамоатчилик ташкилотларида) шахсий меҳнат (уй хўжалиги шахсий хўжалик) ва билим олиш(ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда билим оладиган ўқув муассасалари) ва қуролли кучлар сфералардир.

Иқтисодиётда давлат сектори ролининг ошиб бориши жамиятда ишчи ва хизматчиларни кўпайишига олиб келади.

Аҳолининг юқори даражадаги ижтимоий ишлаб чиқаришда бандлиги, меҳнат ресурсларининг секин табиий кўпайиши шароитида, меҳнат ресурсларидан эффектив фойдаланиш масаласини қўяди.

Меҳнат ресурсларининг шаклланиши, уларни халқ хўжалиги соҳалари бўйича тайёрлаш ва меҳнат ресурсларидан фойдаланиш жуда кўп социал муаммоларни ҳал этишни талаб этади.

Аҳоли таркибида меҳнат ресурслари салмоғининг мунтазам кўпайиб ёки камайиб боришининг ҳам ижобий ҳам салбий оқибатлари, уларни ҳал этувчи муаммолари мавжуд.

Ҳар бир корхона муассасаси ва ташкилотларида меҳнат ресурсларидан эффектив фойдаланишга эришиш учун улар билан корхона раҳбарияти ўртасидаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлари меъёри бузилмаслиги ҳар иккала томон талаблари ҳам эътибордан четда қолмаслиги лозимдир.

Меҳнат ресурслари таркиби асосан уч қисмдан иборатдир:

1. Меҳнат ёшидаги аҳоли.
2. Ижтимоий ишлаб чиқаришда қатнашаётган ўсмирлар.
3. Ижтимоий ишлаб чиқаришда қатнашаётган нафақахўрлар (қариялар).

Меҳнат ресурсларини социологик нуқтаи назардан ўрганишга меҳнат ресурслари шаклланиши, улардан фойдаланиш, уларга бўлган талаб, меҳнат ресурсларининг иш жойидаги кўнимсизлик сабаблари уларнинг сифатий тараққиёти билан боғлиқ қатор социал омилларга эътиборни қаратиш лозим.

Меҳнат ресурсларини социал-иқтисодий нуқтаи назардан ўрганишда биринчи навбатда қуйидаги жараёнларга эътибор берилиши лозим:

1. Аҳолини ижтимоий ишлаб чиқаришда банд аҳолига (ишловчиларга) ва ижтимоий ишлаб ишлаб чиқаришда банд бўлмаган аҳолига (ишламайдиганларга) тақсимланиши.

2. Ишчиларнинг ижтимоий ишлаб чиқариш соҳалари бўйича тақсимланиши (моддий неъматлар ишлаб чиқариш соҳалари, моддий неъматлар ишлаб чиқармайдиган соҳалар).

3. Ишчиларнинг ақлий ва жисмоний меҳнатлар билан боғлиқлиги.

4. Ишчиларнинг умумтаълим ва касб-ҳунар малакаларга тайёрлаш даражасининг ошиб бориши юқорида келтирилган жараёнларни ўрганиш меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишни, халқ хўжалигининг ҳар бир соҳаларини ишчи кучи билан мунтазам таъминлаб бориш имкониятини яратади. Меҳнат ресурсларининг шаклланиши дунё давлатлари бўйича, турли мавқега, хусусиятларга эгадир. Бу борада ҳар бир ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий ва демографик имкониятлари асосий омил бўлиб хизмат қилади.

Ўзбекистонда меҳнат ёшидаги аҳоли салмоғининг юқорилиги, меҳнат ресурсларининг мунтазам кўпайиб боришини таъминлайди.

Ҳозир республика қудратли меҳнат салоҳиятига эга. Меҳнат заҳиралари бугун аҳолининг деярли 50 % ташкил этади ва ҳар йили 210-220 минг кишига кўпайиб бормоқда.

Меҳнат салоҳиятининг муҳим хусусияти унинг ёш ва касб таркибидир. Ўзбекистон аҳолисининг ўртача ёши 24 ёшга тенг. Бу XXI аср бўсағасида меҳнат заҳиралари юксак меҳнат фаоллиги касб тайёргарлиги билан ажралиб турадиган одамлар кўпчиликини ташкил этишига имкон беради.

Иш билан банд бўлган аҳолини таркибий жиҳатдан қайта тақсимлаш ҳамда меҳнатга лаёқатли ёшлар фаолиятини янги илғор тармоқлар ва соҳаларга жалб қилиш ҳам меҳнат салоҳиятидан самарали фойдаланишнинг қудратли заҳирасидир. Ҳозир қишлоқ хўжалигида барча ижтимоий ишлаб чиқариш ходимларининг учдан бир қисмидан кўпроғи банд.

Меҳнат заҳираларининг умумий ва профессионал таълим даражаси юқоридир. Республикада мажбурий умумий ўрта таълим қонун йўли билан мустаҳкамлаб қўйилган. Бундай таълимни умумий (мажбурий) таълим мактаблари, лицейлар, гимназиялар, ўрта касб-ҳунар ўқув юртлари ва тижорат мактабларининг кенг тармоғи орқали олиш мумкин. Бу борада қизиқарли ва намунали статистика мавжуд. 15 ва ундан катта ёшдаги ҳар 1000 кишига ҳисоблаганда, олий ва тўлиқсиз олий маълумотлар сони анча ортди. Ҳозирги вақтда у 143 кишини ташкил этади. Шу билан бирга таълим олиш 11,4 йилга етди. Ҳар 1000 кишининг 200 нафари ўрта махсус маълумотли мутахассислардир. Моддий ишлаб чиқариш ва хизмат

кўрсатиш соҳасида банд бўлган тўрт кишининг биттаси олий ёки ўрта махсус маълумотига эга. Яъни ҳозир билим даражаси жиҳатидан республика ҳақли суратда ўқимишли мамлакатлар қаторига киради.

Меҳнат ресурсларини социал таҳлил этишда аҳоли сонининг, ўсиб бориши, унинг ҳудудий ҳаракати, меҳнат ресурсларининг социал-демографик таркибини билиш муҳим вазифалардан ҳисобланади.

Меҳнатга лаёқатли аҳоли ёки «меҳнат ресурслари» 2 мураккаб системаси-аҳоли билан ишлаб чиқаришни бир бутун қилиб бирлаштиради. Меҳнат ресурслари-бу жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучи, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг энг муҳим компонентдир.

Меҳнат ресурсларининг сони, тадрижий ўзгариши профессионал тайёргарлиги ва жойлашиши бутун мамлакат миқёсида ва айниқса минтақалар доирасида ишлаб чиқаришнинг ихтисослашиши ва ҳудудий ташкил этишига катта таъсир кўрсатади. Ҳалқ хўжалигининг муҳим дастурларини амалга ошириш зарурати эса кадрлар тайёрлаш, уларни ишлаб чиқариш тармоқлари ва айрим ҳудудлар ўртасида қайта тақсимлашга қаратилган давлат сиёсати юргизишни тақозо этади, бу эса аҳоли тизими ва географиясида ўз аксини топади.

Меҳнатга лаёқатли ёш чегаралари, давлат томонидан кўп омилларни шу жумладан ҳар хил ёшдаги одамларнинг ўз соғлиғига путур етказмасдан меҳнат қилиш қобилиятини давлатнинг ишчи кучига бўлган эҳтиёжини мамлакатдаги ёшларнинг мажбурий ўрта зарурлиги ва бошқаларни ҳисобга олган ҳолда белгиланади.

Меҳнат ресурслари-бу фақат потенциал ишчи кучи бўлиб, бу кучдан жамият ўз имкониятлари ва эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда турли даражада ҳар томонлама ва самарадорлик билан фойдаланиши мумкин. Меҳнат ресурсларини бошқариш, уларнинг таркиб топиши ва улардан фойдаланиш жараёнларини ўзаро боғлиқ ҳолда режалаштриш асосида амалга оширилади.

Меҳнат ресурсларининг вужудга келиш-бу уларнинг миқдор ва сифат кўрсаткичлари бўйича ривожланиш жараёнидир. Меҳнат ресурсларининг ўсиши биринчи навбатда, мамлакатдаги демографик вазиятга ҳамда аҳоли ва айниқса меҳнатга лаёқатли ёшга ўтаётган кишилар сонининг тадрижий ўсишига боғлиқ.

Меҳнат ресурсларининг тадрижий ўсиши меҳнатга лаёқатли ёшга етган ва шу категориядан чиқиб кетаётган кишилар сонининг нисбатига боғлиқ. Аҳоли юқори суръатлар билан ўсганда ва унинг абсолют кўпайиши рўй берганда меҳнатга лаёқатли ёшга ўтаётган кишиларнинг миқдори ҳар бир кейинги йилда меҳнат ресурсларининг табиий камайишидан сезиларли даражада ортиқ бўлади, натижада меҳнат

ресурсларининг сони кўпаяди, аҳоли паст суръатлар билан ўсганда эса бунинг тескарисси бўлади.

Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш иккита асосий талабга меҳнатнинг юқори самарадорлиги ва меҳнатга лаёқатли аҳолининг тўлиқ бандлигига эришишни кўзда тутди. Меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишнинг асосий мезони-ижтимоий меҳнат унумдорлиги ва унинг ўсиш суръатларидир.

Меҳнат унумдорлиги кўп сабабларга ишлаб чиқаришнинг техника билан жиҳозланганлиги ва меҳнатни тўғри ташкил қилишига, ишчиларнинг малакасига ҳам боғлиқ. Ишлаб чиқаришнинг жойлашиш хусусиятлари ва унинг комбинатланиши даражаси ҳамда ишлаб чиқариш жараёни амалга оширилаётган табиий шароитлар ҳам жуда катта аҳамият касб этади. Бу омиллар ижтимоий ишлаб чиқариш географияси билан боғлиқдир. У билан меҳнат унумдорлиги даражаси ўртасида ўзаро боғлиқликни аниқлаш иқтисодий-географик тадқиқотларнинг муҳим масаласидир.

Меҳнат ресурсларидан фойдаланишнинг муҳим мезонларидан бири бу аҳолининг меҳнатга фаоллиги, ижтимоий ишлаб чиқаришда банд бўлган меҳнатга лаёқатли аҳолининг салмоғидир.

Меҳнат ресурсларининг сонини қуйидагича ҳисоблаш мумкин:

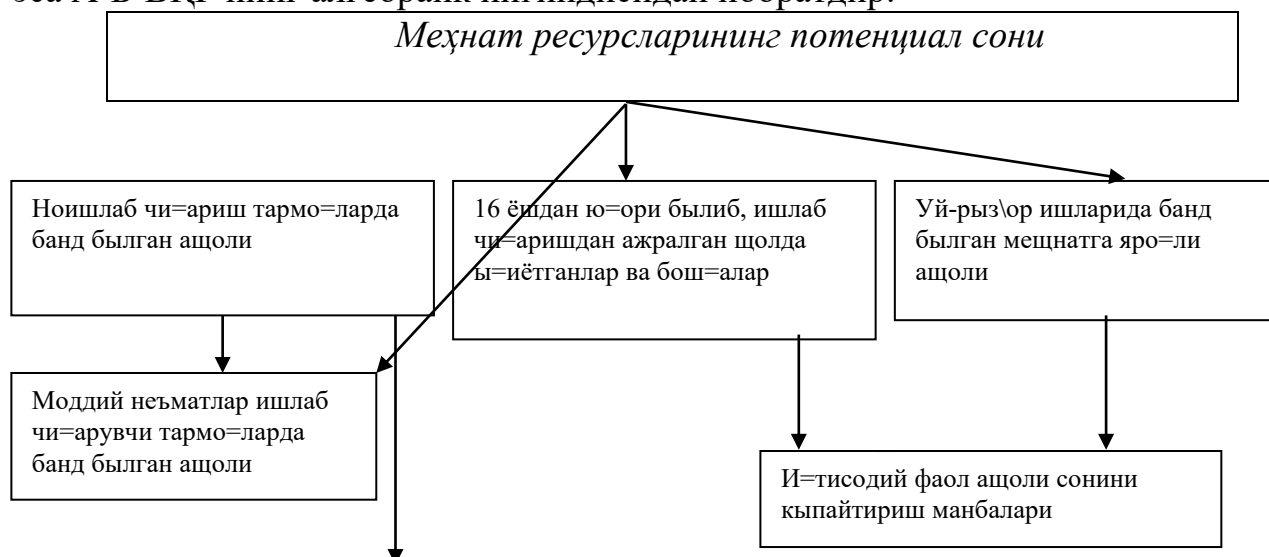
А. Меҳнат қилиш ёшидаги аҳоли.

Б. Меҳнат қилиш ёшида бўлган, меҳнатга лаёқатсиз аҳоли (50-59 ёшдаги эркаклар ва 45-54 ёшдаги аёллар).

В. Меҳнат қилиш ёшида бўлиб, халқ хўжалигида банд бўлмаган аҳоли(уй-рўзгор ва ёш болаларни тарбиялаш билан шуғулланадиган аёллар ва бошқалар).

Г. Халқ хўжалик тармоқларида банд бўлган нафақахўрлар ва ўсмирлар (16 ёшдан кичик бўлганлар).

Бунда меҳнат ресурсларининг потенциал сони А-БҚГ, ҳақиқий сони эса А-Б-ВҚГ нинг алгебраик йиғиндисидан иборатдир.

↓

И=тисодий фаол аҳоли

Меҳнат ресурсларининг халқ хўжалиги тармоқларида банд бўлган қисми иқтисодий фаол аҳолини ташкил этади. Бошқача қилиб айтганда меҳнат ресурсларининг ҳақиқий сонидан меҳнатга яроқли ёшда бўлиб, ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда ўқиётганлар ва ҳарбий хизматдагилар сони олиб ташлангандан сўнг қолган қисми иқтисодий фаол аҳолидир. Иқтисодий фаол аҳоли тузилишига қуйидагилар киради:

а) давлат ва жамоат ташкилотларининг корхона ва муассасаларида банд бўлган ишчи ва хизматчилар;

б) жамоат хўжалигида ишловчилар;

в) қишлоқ хўжалигидаги ёрдамчи тармоқларда банд бўлган кишилар ва ишчи хизматчиларнинг оила аъзолари;

г) халқ хўжалигида банд бўлган бошқа аҳоли иқтисодий фаол аҳоли сонининг умумий аҳоли сонига нисбати аҳолининг иқтисодий фаоллик даражасини ифодалайди, яъни

$$\text{аҳолининг фаоллик даражаси} = \frac{\text{иқтисодий фаол аҳоли сони}}{\text{аҳолининг умумий сони}} \times 100$$

Фаол аҳоли сони меҳнат ресурслари сони билан таққосланса меҳнатга қобилиятли потенциал кучлардан фойдаланиш коэффиценти келиб чиқадиқ $\frac{\text{иқтисодий фаол аҳоли сони}}{\text{меҳнат ресурсларининг потенциал сони}}$

10-жадвал

*Иқтисодий фаол аҳоли ва уларнинг
мулк шакллари бўйича бандлиги
(1997-1999 й. минг киши)*

Йил	Жами аҳоли	Меҳнат ресурслари	Иқтисодий фаол аҳоли	Иқтисодиётда банд бўлганлар	Шу жумладан	
					Давлат секторида	Нодавлат секторида
1997	23563,0	11826,0	8715,4	8680,0	28,7	71,3
1999	24406,3	12299	8930,2	8885,0	27,0	73,0

Иқтисодий фаол аҳолининг халқ хўжалигининг соҳа ва тармоқлари бўйича тақсимланиши ва унинг ўзгаришини ўрганиш ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Иқтисодий фаол аҳолининг халқ хўжалиги соҳа ва тармоқлари бўйича тақсимланиши халқ хўжалигининг классификациясига асосланиб ўрганилади.

Жадвал маълумотларига қараганда республикамиз аҳолиси таркибида меҳнат ресурслари, иқтисодий фаол аҳолининг ва иқтисодиётда банд бўлганларнинг салмоғи йилдан-йилга ошиб бормоқда.

Иқтисодий фаол аҳолининг халқ хўжалигининг соҳа ва тармоқлари бўйича тақсимланиши ва унинг ўзгаришини ўрганиш ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Чунки шу маълумотларга асосланган ҳолда халқ хўжалигида юз бераётган тизим ўзгаришларига баҳо бериш мумкин.

Савол ва топшириқлар

1. Меҳнат ресурсларига таъриф беринг.
2. Меҳнат ресурсларининг ҳаракат кўрсаткичлари қандай?
3. Иш вақти фондлари нима?

2-§. Ишчи кучи статистикаси ва унинг ташкил этилиши

Режа

1. Ишчи кучи ҳақида тушунча.
2. Ходимлар статистикасини аниқлаш.
3. Саноат ишлаб чиқариш ходимларининг гуруҳлари.

Иқтисодий фаол аҳолининг халқ хўжалигининг моддий неъматлар ишлаб чиқарувчи тармоқларида банд бўлган қисмига ишчи кучи дейилади.

Ишчи кучи сонини ҳисоблашнинг асосий ва дастлабки шарти бу халқ хўжалигининг ишлаб чиқариш соҳаси чегарасини тўғри белгилашдир.

Ишчи кучининг иқтисодий фаол аҳоли тузилишидаги салмоғи пасайишига қарамасдан, унинг абсолют сони йилдан йилга ошиб бормоқда.

Иш кучи сони (T)ни, аҳоли сони (A), меҳнат ресурслари потенциал сонинг аҳоли умумий сонига салмоғи (d), меҳнат ресурсларининг халқ хўжалигида бандлиги даражаси (β) ва иқтисодий фаол аҳоли тузилишида иш кучининг салмоғи(че) кўрсаткичлари асосида ҳисобланиши мумкин. Бундан $T/A \cdot d \cdot \beta$ че ва унинг динамикаси $L_T \cdot L_d \cdot L_\beta \cdot L_{че}$ га тенгдир.

Бу индекслар орқали иш кучи динамикасига таъсир этган омилларни алохида-алохида ўрганиш мумкин. Иқтисодий фаол аҳоли бўйича ҳисобланадиган кўрсаткичлар: абсолют сони, билим салоҳияти, билим даражаси, иқтисодий баҳоси ва бошқа кўрсаткичлари ҳам иш кучи бўйича ҳисобланади. Бундан ташқари иш кучининг тузилиши ҳам кенг иқтисодий-статистик таҳлил қилинади.

Ишчи кучи сони ишлаб чиқариш тармоқларида банд бўлган ходимлар сонини бевосита қўшиш орқали олинса тармоқлардаги ходимлар сони эса шу тармоққа кирувчи корхона, ташкилот ва муассасалар ходимларининг сонини қўшиш орқали ҳисобланади. Шунинг учун биринчи навбатда корхона, ташкилот муассасаларида иш кучи ходимлар статистикасининг ташкил этилишига тўхтаб ўтиш зарурдир.

Саноат корхоналари ходимларининг сони, таркиби ва ҳаракатини ҳисобга олиб бориш мақсадида корхона ходимлари рўйхати тузилади. Бу рўйхатга доимий мавсумий ва вақтинча ишга қабул қилинган ҳамма категориядаги ходимлар киритилади. Бунда асосан иккита талаб қондирилиши керак.

1. Корхона маъмурияти ва ишга қабул қилинаётган ходим ўртасида шартнома тузилиб, махсус буйруқ- билан расмийлаштирилади.
2. Корхонада рўйхатдаги ходимлар учун ташкил этилган иш ҳақи фондидан иш ҳақи олиш.

Амалдаги меҳнат ҳақидаги қонунга мувофиқ корхонада 5 кундан ортиқ ишлаган барча ишчи ва хизматчиларга меҳнат дафтарчаси юритилади.

Шуларга асосланиб, ходимлар рўйхатига ишга келган ва баъзи сабабларга кўра, яъни командировкага кетиш, отпусқада бўлиши, касаллиги ва корхона маъмуриятининг рухсати билан ҳамда қонунда кўрсатилган бошқа сабаблар билан ишга келмаган ходимлар ҳам киритилади. Ходимлар вақтидан фойдаланиш талабига биноан ҳар куни ишга келган ва келмаган ходимлар сони ҳисоблаб борилади. Бунда ишга келган ва келмаганлар сонининг йиғиндиси рўйхатидаги ходимлар сонига тенг келиши керак. Корхонадаги ходимларнинг маълум бир даврдаги сони билан бирга меҳнат статистикасида уларнинг ўртача календарь сони ҳам ҳисобланади. Бу кўрсаткичлар корхонанинг иш кучи билан таъминланиш даражасини, меҳнат унумдорлиги, меҳнатнинг энергия ва электр энергия билан қуролланиши, ўртача иш ҳақи даражаси ва бошқа кўрсаткичларни ҳисоблаш учун зарурдир. Ходимларнинг рўйхатдаги ўртача ойлик сони (T) ни ҳисоблашнинг умумий схемаси:

$$T = \frac{\sum T}{\Pi}$$

бунда Т-ходимларнинг кундалик рўйхатдаги сони;
 П-ойлик календарь кунлар сони.

Бунда дам олиш кунларидаги ходимлар сони ундан олдинги иш кунига тенг деб қабул қилинади. Чунки дам олиш кунига ходимларнинг ҳаракати (ишга қабул қилиниши ёки бўшатилиши) бўлмайди. Ходимларнинг рўйхатдаги ўртача ойлик сони, ишга чиқилган киши кунлари ва ишга чиқилмаган киши кунлари йиғиндисини календарь кунлар сонига бўлиш йўли билан ҳам ҳисобланиши мумкин.

Ходимларнинг рўйхатдаги ўртача сонидан ташқари ишга келганларнинг ва ҳақиқатда ишлаганларнинг ўртача сонлари ҳам ҳисобланади. Бунинг учун ишга келган киши –кунлари ёки ишланган киши кунлари сони ойдаги кунлар сонига бўлинади. Ходимларнинг кварталлик ёки йиллик ўртача сонини ҳисоблаш учун шу даврдаги ўртача сонини ҳисоблашда такрорий ҳисоблашларга йўл қўймаслик ва бутун халқ хўжалиги бўйича меҳнат ресурсларидан фойдаланиш даражасини тўғри ҳисоблаш мақсадида белгиланган.

Масалан, пахта тозалаш заводи 25 сентябрда ишга тушган ва ундаги ходимларнинг сони қуйидагича дейлик

25 сентябрда	100 киши
26 сентябрда	110 киши
27 сентябрда	150 киши
28 сентябрда	160 киши
29 сентябрда	180 киши
30 сентябрда	200 киши

Шу завод ходимларининг сентябр оyi III квартал ва 9 ойлик ўртача сонини ҳисоблаш зарур бўлса, унда:

$$T = - = \frac{100+110+150+160+180+200}{30} = 30 \text{ киши}$$

$$T_{\text{III кв.}} = \frac{0+0+30}{3} = 10 \text{ киши ва}$$

$$T_{\text{9 ойлик}} = \frac{30}{9} = 3 \text{ кишидан иборат}$$

Саноат корхоналарининг рўйхатидаги барча ходимлар икки гуруҳга: саноат ишлаб чиқариши ходимлари ва саноат корхонаси балансида бўлган саноат ишлаб чиқаришига тааллуқли бўлмаган бошқа ташкилотлар ходимларига бўлинади. Саноат ишлаб чиқариши ходимларига асосий ишлаб чиқаришга хизмат қилувчи ва завод бошқарув аппарати киради. Иккинчи гуруҳга қурилиш, бино ва иншоотларни капитал ремонт қилиш, ёрдамчи ишларда банд бўлган ходимлар (қишлоқ хўжалиги, уй-рўзғор, маданий-маиший, спорт) киритилади.

Саноат ишлаб чиқариш ходимлари ҳам ўз навбатида бажараётган функцияларига мувофиқ равишда 6 категорияга: ишчилар, шогирдлар, инженер-техник ходимлар, хизматчилар, кичик хизмат ходимлари ва муҳофаза ходимларига бўлинади.

Ишчилар гуруҳига моддий қиймат яратишда, ремонт ва юкларни кўчириш, жойини ўзгартириш ишларида ҳамда саноат тавсифидаги бошқа ишларни бажаришда бевосита қатнашувчилар киритилади.

Шогирдларга ишлаб чиқаришнинг ўзида бевосита шогирд сифатида ҳунар ўрганаётганлар ва корхона тасарруфида бўлган ўқув манзилгоҳлари курсларида ҳунар эгаллаш учун ўқиётганлар киритилади.

Ишлаб чиқариш жараёнларини ташкил этиш ва бошқариш билан шуғулланувчи ходимлар эгаллаган лавозимларига мувофиқ инженер-техник ходимлар таркибига киритилади.

Маъмурий хўжалик лавозимларида, канцелярия ва ҳисоб ишларида банд бўлганлар хизматчилар гуруҳига киритилади.

Ноишлаб чиқариш биноларига қараш ҳамда ишчи ва хизматчиларга хизмат қилиш лавозимидаги кишилар кичик хизмат қилиш лавозимидаги кишилар кичик хизмат ходимлари гуруҳига киритилади.

Муҳофаза ходимларига қоровуллар, вахтёрлар ва ёнгиндан муҳофаза қилиш касбидаги ходимлар киради.

Статистика ишчиларнинг сони, таркиби ва тадрижий ўзгаришини ўрганишга алоҳида аҳамият беради.

Савол ва топшириқлар

1. Иш кучи сонини ҳисоблашнинг асосий шарти нима ҳисобланади?

2. Ходимларнинг ўртача ойлик сони (Т) қандай аниқланади?
3. Саноат ишлаб чиқариш ходимлари қандай гуруҳларга ажратилади?

3-§. Меҳнат ресурсларининг ҳаракат кўрсаткичлари

Режа

1. Ишчи кучи айланмаси тушунчаси ва унинг интенсивлиги кўрсаткичлари
2. Меҳнат ресурслари ҳаракати шакллари ва йўналишлари
3. Қишлоқ хўжалигида меҳнат ресурслари статистикасининг ташкил этилиши.

Меҳнат ресурсларининг ҳаракати-бу унинг сони, тузилиши, тақсимланиши ва жойланишининг вақт бўйича ўзгаришидир. Меҳнат ресурсларининг ҳаракати табиий ва ижтимоий-иқтисодий қонунлар асосида юз беради. Бунда аҳолининг туғилиши, бир ёш гуруҳидан иккинчисига ўтиши ва вафот қилиши каби табиий демографик жараёнлар натижасида меҳнат ресурсларининг таркиби, тақсимланиши ва жойланишида ўзгаришлар содир бўлади.

Меҳнат ресурсларининг ҳаракати турли шаклда ва йўналишда бўлиши мумкин.

Уни қуйдагича классификациялаш иқтисодий-статистик адабиётда қабул қилинган:

1. Табиий ҳаракати-бир ёш гуруҳидан бошқасига ўтиши, вафот қилиши.
2. Механик ҳаракати-минтақа ичида ҳамда бошқа бир минтақада яшаш ва ишлаш учун кўчиш
3. Тармоқ ва тармоқлараро ҳаракати-тармоқ ичидаги бир корхонадан бошқасига ҳамда халқ хўжалигининг бошқа соҳаси ва тармоғига ўтиш
4. Касбий ҳаракати-касбини, лавозимини ўзгартириш натижасида иш фаолияти ҳаракатининг ўзгариши
5. Ижтимоий ҳаракати-жамиятнинг ижтимоий таркибида тутган ўрнининг ўзгариши. (малака, билим даражасининг ўзгариши).

Ишчиларнинг ишдан бўшатилиши сабаблари ҳам турлича бўлганлиги учун уларни қуйдагича гуруҳлаш мумкин:

1. Умумдавлат тавсифига эга бўлган сабаблар-ишчиларнинг бошқа корхона, ташкилот ва муассасаларга юқори ташкилотларнинг кўрсатмаси бўйича ўтказилиши. Ҳарбий хизматга чақирилиши.
2. Ишлаб чиқариш тавсифига боғлиқ бўлган сабаблар иш ва шартнома муддатини тугатиш, штатларнинг қисқартирилиши, корхонанинг ёпилиши ва бошқалар.

3. Ишчиларнинг ёши ва соғлиғига боғлиқ бўлган сабаблар кексалиги ва ногиронлиги туфайли нафақага чиқиши, вафот қилиши.
4. Ўз хоши бўйича ишчининг ишдан бўшатилиши (1,2,3 гуруҳдаги сабаблардан ташқари)
5. Меҳнат интизомини бузиш сабабларига кўра ишдан бўшатилиши.

Саноат ва қурилишда ишчиларнинг доимийлиги (ўзгармаслиги) ишлаб чиқариш дастури ва меҳнат унумдорлиги режаларининг бажарилишида муҳим омил бўлади.

Халқ хўжалигида банд бўлган иқтисодий фаол аҳолининг сонини кўпайтириш билан бирга, уларнинг иш вақтларидан рационал фойдаланиш меҳнат массасини оширади. Иш вақтидан тўлиқ фойдаланиш меҳнат ресурслари балансининг кескинлигини юмшатишнинг муҳим омилidir.

Иш вақтининг узунлиги ва ундан фойдаланиш кўрсаткичлари орқали иқтисодий статистика 2 тоифадаги ижтимоий-иқтисодий муаммони ўрганади. Бу, биринчидан, халқ хўжалигига жалб қилинган меҳнат ресурсларидан фойдаланиш кўрсаткичларини ҳисоблаш ва иккинчидан аҳолининг турмуш даражасини ўрганиш имконини беради. Амалдаги статистик ҳисоботлар орқали аҳолининг бўш вақти ва унинг тузилиши ҳақидаги маълумотларларни тўплаш мумкин эмас. Шунинг учун иш вақтининг узунлиги тўғрисидаги маълумотлар асосида бевосита ҳамма аҳолининг бўш вақти ҳақида фикр юритиш мумкин.

Қишлоқ хўжалигида меҳнат ресурсларидан фойдаланишнинг мавсумийлиги хусусиятлари мавжуддир. Хўжаликларда меҳнат ресурслари статистикасининг ташкил этилиши халқ хўжалигининг бошқа тармоқ, корхона, ташкилотларникидан фарқ қилади. Бу асосан меҳнат ресурсларининг ҳақиқий сонини ҳисоблашда, улардан ва иш вақтидан фойдаланиш кўрсаткичларини ҳисоблашда намоён бўлади.

Савол ва топшириқлар

1. Меҳнат ресурсларининг ҳаракати қандай аниқланади?
2. Иқтисодий статистикада меҳнат ресурслари ҳаракатининг шаклларига нималар киритилади?
3. Иш вақтининг узунлиги кўрсаткичлари қандай муаммони ўргатади?

XI- Боб. Аҳолининг ҳаракат кўрсаткичлари

1-§. Туғилиш жараёнини статистик ўрганиш

Режа

1. Туғилиш жараёнини статистик ўрганишнинг вазифалари.
2. Туғилиш жараёнини ифодаловчи ҳаракат кўрсаткичлари.
3. Туғилишнинг махсус коэффициентлари.

Аҳолининг ҳаракат кўрсаткичлари мазмунан бир биридан тубдан фарқ қилувчи иккита гуруҳдаги кўрсаткичларни ўз ичига олади. Биринчи гуруҳга аҳолининг табиий ҳаракатини, тўғилиши ва ўлимини, никоҳдан ўтганлар ва ажралганлар сонини, иккинчи гуруҳга эса аҳолининг миграцион алоқасини тавсифловчи кўрсаткичлар киради. Аҳолининг табиий ҳаракати абсолют ва нисбий миқдорларларда аниқланади. Абсолют табиий кўпайиш қуйидагича ҳисобланади.

$$A_{mk} \text{ қ } T - \dot{Y}$$

Бу ерда A_{mk} - аҳолининг абсолют табиий кўпайиши, T – туғилганлар сони, $\dot{Y}$ – ўлганлар сони.

Лекин бу кўрсаткич аҳоли ҳаракати самарадорлигини бевосита ўзида акс эттира олмайди.

Масалан: Агар «А» шаҳарда бир йил давомида 2000 киши туғилган бўлса, «Б» шаҳарда 3000 киши туғилган бўлсин. Бу рақамлар асосида «Б» шаҳарда туғилганлар сони «А» шаҳарга нисбатан 1,5 марта кўп экан, деган хулосага кела олмаймиз. Чунки туғилганлар сони аҳоли пунктдаги жами аҳоли шу жумладан, биологик жиҳатдан зурриёт кўриш қобилиятига эга бўлган аёллар сонига боғлиқ. Шунинг учун ҳам аҳолининг табиий тавсифидаги самарадорликни тавсифлаш мақсадида қўлланиладиган кўрсаткичлар туғилиш ва болалар ўлимини тавсифловчи коэффициентлар ҳисобланади.

Туғилиш коэффициенти – туғилганлар сонини аҳолини ўртача сонининг ҳар 1000 тасига нисбатан ҳисоблаш йўли билан аниқланади.

$$K_m = \frac{T \times 1000}{A}$$

Бу ерда K_y ўлим коэффициенти–туғилганлар билан ўлганлар ўртасидаги қолдиқни аҳоли ўртача сонининг ҳар 1000 тасига нисбатан ҳисоблаш йўли билан аниқланади.

$$K_y = \frac{Y \times 1000}{A}$$

$$K_{my} = \frac{(T - Y) \times 1000}{A}$$

Бу коэффициент туғилиш коэффициентидан (K_t) ўлиш коэффициентини ($K_{\text{ў}}$) айириш йўли билан ҳам аниқланиши мумкин.

$$K_{t\text{ў}} = K_t - K_{\text{ў}}$$

Бу еда $K_{t\text{ў}}$ –табiiй ўсиш коэффициенти.

Аҳолини такрор барпо қилиш жараёнини тавсифлаш учун статистика дарсликларида рус земство статистиги В.Н. Покровский номи билан боғлиқ бўлган «Хаётийлик коэффициенти»ни ҳам ҳисоблаш тавсия этилган.

Хаётийлик коэффициенти туғилганлар сонини ўлганлар сонига бўлиш йўли билан аниқланади:

$$K_x = \frac{T}{Y}$$

Бу кўрсаткич туғилиш коэффициентини ўлиш коэффициентига бўлиш йўли билан ҳам аниқланиши мумкин. Агар бу нисбат натижаси 1 дан катта

$$\frac{K_m}{K_y} > 1$$

бўлса, у ҳолда мазкур аҳоли пунктида аҳолининг камайиши содир бўлган: агар бу нисбат 1 дан кичик

$$\frac{K_m}{K_y} < 1$$

бўлса, у ҳолда мазкур аҳоли пунктида аҳолининг камайиши содир бўлади. Демак, хаётийлик коэффициентининг ўсиши аҳоли сонининг ошишига олиб келади ва аксинча.

Маълумки, туғилиш ва ўлим мамлакатимизнинг турли район, шаҳар, вилоят ва республикаларида, турли гуруҳлардаги аҳолиларда бир хилда эмас. Шунинг учун ҳам аҳоли табiiй ўсишини ҳар томонлама ўрганиш ҳамда унга таъсир қилувчи катор омилларни аниқлаш мақсадида юқорида ҳисобланган умумий коэффициентлар махсус ва ҳудудий коэффициентларни ҳисоблаш билан тўлдирилади. Махсус туғилиш коэффициенти туғилишлар сонини биологик жиҳатдан зурриёт кўриш қобилиятига эга бўлган аёллар (15 – 49 ёшдаги) ўртача сонининг ҳар 1000 тасига нисбатан ҳисоблаш йўли билан аниқланади.

$$K_{mt\text{қ}} = \frac{T \cdot 1000}{15 - 49 \text{ ёшдаги аёлларнинг ўртача сони}}$$

Бу ерда K_{mt} – махсус туғилиш коэффициенти.

Бу коэффициент одатда умумий туғилиш коэффициентидан 3-5 баравар катта бўлади. Муайян ёшлар бўйича коэффициентлар ҳисобланаётганда болалар сони аниқланади ва улар бўйича болаларнинг ўлим коэффициенти ҳисобланади.

$$K_{6\ddot{y}} \text{ к } \left(\frac{Y_1}{T_1} + \frac{Y_0}{T_0} \right) \cdot 1000 \text{ ёки } K_{6\ddot{y}} \text{ к } \frac{Y_1 \times 100}{1/3T_0 + 2/3T_1}$$

Бу ерда Y_0 , Y_1 – ўтган ва шу йил ичида туғилганлар сонидан 1 ёшгача ўлган болалар сони, T_0 ва T_1 – ўтган ва шу йил ичида жами туғилганлар сони.

Туғилишнинг махсус коэффициенти фарзанд кўриш ёшидаги аёлларнинг никоҳда ёки никоҳда эмаслиги каби ҳолатларни ҳам ҳисобга олган ҳолда ҳисобланади. Масалан,

$$F'' = (N'' : \overline{W}'' 15 - 49) \times 1000$$

$$F = (N : \overline{W} 15 - 49) \times 1000$$

Бу ерда F'' – никоҳдаги туғилишнинг махсус коэффициенти;

F – эса никоҳсиз туғилишнинг махсус коэффициенти;

W'' 15-49 никоҳда бўлган фарзанд кўриш ёшидаги аёлларнинг ўртача сони;

W 15-49 никоҳда бўлмаган фарзанд кўриш ёшидаги аёлларнинг ўртача сони.

N'' -никоҳ асосида туғилганлар сони;

N - никоҳсиз туғилганлар.

Аҳоли статистикасида туғилишнинг махсус коэффициенти бола туғилиш жараёнининг самарадорлигига таъсир этувчи алоҳида омилларни кўрсатиб индекс моделини яратишда кенг қўлланилади.

Аҳолининг алоҳида қатламларидаги туғилиш даражасини тавсифлашда хусусий кўрсаткичлар қўлланилади.

Унинг алоҳида хусусияти шундан иборатки бу кўрсаткичлар жами аҳоли учун эмас балки, унинг гуруҳларини ташкил этувчилар учун, (мамлакат, шаҳар ва қишлоқ, район, вилоят, республика) ҳисобланади.

Шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг хусусий туғилиш коэффициентининг кўриниши қуйидагича:

$$N_{ш} \text{ к } N_{ш} : \overline{S}_{ш} \bullet 1000$$

$$n_k \text{ қ } N_k : \bar{S}_k \bullet 1000$$

бу ерда $n_{ш}$ – шаҳар аҳолисининг туғилиш коэффициенти;

n_k - қишлоқ аҳолисининг туғилиш коэффициенти.

$N_{ш}$ – шаҳар жойларидаги туғилганлар сони

N_k - қишлоқ жойларидаги туғилганлар сони.

$\bar{S}_{ш}$ – шаҳар аҳолисининг ўртача сони.

$\bar{S}_k$ - қишлоқ аҳолисининг ўртача сони.

Хусусий коэффициентларнинг ҳиссаси мамлакатнинг умумий аҳолисидан шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг улуши орқали туғилишнинг умумий коэффициенти билан чамбарчас боғлиқ.

$$H \text{ қ } h_{ш} \bullet d_{ш} \text{ қ } h_k \bullet d_k$$

Бу ерда d_m – мамлакат умумий аҳолиси сонидан шаҳар аҳолисининг улуши;

d_k - мамлакат умумий аҳолиси сонидан қишлоқ аҳолисининг улуши.

11-жадвал

Туғилишнинг тадрижий ўзгариши

Йиллар	Туғилганлар сони, минг киши	Ҳар 1000 киши ҳисобига
1980	540,0	33,9
1990	691,6	33,7
1996	634,8	27,3
1997	614,)	26,0
1998	553,7	23.0
1999	543,9	22.0

Биологик жараён ҳисобланган туғилиш ҳамиша қишлоқ жойларда шаҳар аҳолисига нисбатан устунлиги билан тавсифланади. Бу ўз навбатида мамлакат умумий туғилиш коэффициентининг юқори бўлишида асосий омил ҳисобланади.

Биргина мисол, Спирмэн корреляция коэффициенти орқали қишлоқ аҳолиси ва туғилиш коэффициенти ўртасидаги боғлиқликни аниқлаганда, улар ўртасида ўта мустаҳкам боғлиқлик кузатилади.

Юқоридаги туғилишнинг турли хил коэффициентларига туғилишнинг ёш бўйича коэффициентини ҳам келтириш мумкин.

$$F_x \text{ қ } N_x : \overline{W_x} \bullet 1000$$

Бу ерда - N_x – аниқ бир ёш гуруҳидаги аёлларда туғилган болалар сони; $\overline{W_x}$ -аниқ бир ёш гуруҳидаги аёлларнинг ўртача йиллик сони;

F_x – туғилишининг ёш бўйича коэффиценти.

Туғилишининг ёш бўйича коэффиценти аниқ бир ёш гуруҳидаги аёллардан туғилган болалардан қанчаси ҳар 1000та шу ёш гуруҳидаги аёлларга тўғри келишини кўрсатади.

12-жадвал

*Республикаимиздаги туғилишининг ёш гуруҳлари бўйича ўзгариши
(ҳар 1000 та шу ёш гуруҳидаги аёлга нисбатан
туғилганларнинг ўртача сони)*

Ёш гуруҳлари	1970	1980	1990
15-49 ёшдаги аёллар, шу жумладан:	160.0	149.6	144.8
15-49	45.1	32.3	44.1
20-24	173.6	273.6	297.1
25-29	282.8	272.5	238.7
30-34	246.1	194.6	149.0
35-39	197.2	122.4	65.2
40-44	93.1	54.3	21.2
45-49	23.1	11.3	2.5

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, фарзандларнинг туғилиш самарадорлиги 20-24 ва 25-29 ёшлиларда юқори эканлигини кузатиш мумкин.

Савол ва топшириқлар

1. Аҳолининг ҳаракат кўрсаткичлари деганда нимани тушунасиш?
2. Туғилишнинг умумий ва махсус коэффицентларини тушунтиринг?
3. Туғилишнинг ёш гуруҳлари бўйича коэффиценти қандай аниқланади?

2-§. Аҳоли ўлимини статистик ўрганиш

Режа

1. Аҳоли ўлимини ўрганишдан асосий мақсад.

2. Ўлимнинг статистик кўрсаткичлари
3. Ўлимга олиб келувчи омилларни таҳлил этиш ва унинг сабаблари

Ўлим аҳолининг такрор барпо бўлишидаги асосий жараёндир. Чунки, аҳолининг табиий ўсиши туғилиш билан бир қаторда ўлимга ҳам боғлиқдир. Маълумки, туғилиш юқори бўлиб, ўлим даражаси паст бўлган ҳолларда аҳолининг интенсив табиий ўсиш жараёни кузатилади.

Дарҳақиқат, ўлим турли сабаблар натижасида рўй беради. Ўлимнинг бундай турли сабаблари эндоген ва экзоген омиллар билан боғлиқдир. Эндоген омилларни-организмнинг ички ривожланиши, унинг шаклланиш ва қариши, инсоннинг яшаш фаолияти қобилятининг пасайишига сабаб бўладиган омиллар ташкил этади. Одатда эндоген омиллар билан юқори ёшдаги кишилар ўладилар. Бу кўпинча меъёрий ҳодиса ҳисобланади. Аммо, аҳолининг ёш қатламида эндоген сабаблар туфайли тўсатдан рўй берган ўлим ҳодисасини даволашнинг иложи бўлмайдиган турли хил наслий касалликлар, ножўя воқеа-ҳодисалар ташкил этади. Бундай ирсият билан боғлиқ ўлимларнинг барчаси эндоген омиллар натижасида вужудга келади ва уларнинг эҳтимоллик даражасининг аҳамияти нисбатан пастдир.

Экзоген омилларга-одамларда ташқи таъсир билан боғлиқ пайдо бўладиган ўлимлар мисол бўла олади. Экзоген сабаблар натижасидаги ўлим ҳодисаси кишиларда турли ёшда ва турли вақтда рўй беради. Буларга, ички юқумли касалликлар, касб касаллиги, оғир турмуш шароитида меҳнат қилиш оқибатида юзага келган касалликлар: захарланиш, бахтсиз ҳодисалар ва ҳақозо оид бўлган омиллар киради. Чунончи, ҳозирги замон саноати, урбанизация, техника тараққиёти, автоматлаштириш, халқ хўжалигини химиялаштириш натижасида атроф-муҳитнинг, ҳавонинг бузилиши, оқар сувларнинг ифлосланиши натижасида ўлим ҳодисаси кўпайиб бормоқда.

Бутун ер юзида замбурғ ва юқумли касалликларни ўлимнинг асосий сабаблари деб тан олишган. XX асрнинг бошларида жами ўлим ҳодисасининг 20% юқумли касалликлар оқибатида рўй берган.

Аҳоли ўлимини ўрганишда ўлимнинг статистик кўрсаткичлари муҳим аҳамиятга эга. Олинган абсолют маълумотлар асосида ўлимнинг даражаси, унинг вақт бўйича ўзгариши аниқланади. Масалан, умумий ўлган болалар сонидан 1 ёшгача бўлганларини ажратиб олинса гўдаклар ўлимининг ўзгаришини баҳолаш мумкин.

13-жадвал

*Ўзбекистонда 1 ёшгача бўлган болалар ўлими
(1000 туғилганларга нисбатан)*

	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
1 ёшгача бўлган болалар ўлими	32,0	28,2	26,0	24,2	22,8	21,8	20,2

Ўлимни таҳлил қилишда фақат абсолют кўрсаткичлардан фойдаланиш, ўлим даражаси ва унинг ўзгаришини тўғри баҳолаш учун етарли эмас. Бундай ҳолларда аҳоли ўлимининг тарқалиш даражаси ва жараёнининг ривожланишини нисбий кўрсаткичлар орқали аниқланади.

Нисбий кўрсаткичларга аҳоли ўлимининг умумий ва махсус коэффициентлари киради. Булардан аҳоли ўлимининг умумий коэффициенти кенг тарқалган бўлиб бу кўрсаткич ҳар 1000 та аҳолига нисбатан ўлганлар сонини ифодалайди. Ўлимнинг умумий коэффициенти:

$$(m)_{\kappa} \frac{\text{бир йилда улганлар } (M)^{\kappa} \times 1000}{\text{аҳолининг уртача сони } (S)}$$

$$m = \frac{M \times 1000}{S}$$

14-жадвал

*Республика вилоятларида аҳоли ўлим даражаси
(ҳар 1000 кишига нисбатан)*

Вилоятлар	1993	1994	1995	1996	1998	1999
ЎзР	6,6	6,6	6,4	6,2	5,8	5,3
Қарақалпоғистон Республикаси шундан:	6,8	6,9	6,5	6,3	6,2	5,7
Андижон	6,6	7,0	6,2	5,6	5,6	5,0
Бухоро	5,9	6,0	5,4	5,4	5,6	4,5
Наманган	6,6	6,3	6,1	5,8	5,4	4,9
Тошкент	7,0	7,1	7,2	7,2	6,6	6,3
Хоразм	6,5	6,4	6,0	5,8	6,0	5,2
Тошкент шаҳри	8,3	8,8	9,2	9,3	8,3	8,1

Турли ҳудудларни ўлим даражасини таққослаб баҳолашда умумий коэффицент шкаласидан фойдаланилади.

Ўлим коэффицентининг шкаласи

Ўлимнинг умумий коэффиценти, ‰	Ўлим даражасини баҳолаш
10 гача	Паст
10.0-14.9	Ўрта
15.0-24.9	Баланд
25,0-34,9	Баландроқ
35,0 ва ундан юқори	Ўта баланд

Муайян ёшлар бўйича коэффицентлар ҳисобланаётганда болалар ўлимига алоҳида аҳамият берилади. Бундай ҳолларда 1 ёшгача бўлган болалар ўлими сони аниқланади ва улар бўйича болаларнинг ўлим коэффиценти Ратс формуласи асосида ҳисобланади

$$m_0 = \left(\frac{M_1}{N_1} + \frac{M_0}{M_0} \right) \times 1000 \quad \text{ёки} \quad m_{\text{ёш}} = \frac{M_0}{\frac{2}{3}N_0 + \frac{1}{3}N_1} \times 1000$$

бу ерда m_0 -болалар ўлимининг коэффиценти;

M_0 -шу йилдаги ўлганлар сони;

N_0 -шу йил ичидаги туғилганлар сони;

N_1 -ўтган йилдаги туғилганлар сони.

Маълумки, 1 ёшгача бўлган болалар бўлими бу биринчи йил болалар ҳаётида рўй берадиган ўлим ҳодисасидир.

1 ёшгача бўлган гўдаклар ўлимини ҳам умумий ўлим коэффиценти сингари қиёслаш борасида шкаладан фойдаланган ҳолда гўдаклар ўлими даражаси аниқланилади.

Гўдаклар ўлими коэффицентининг шкаласи

Гўдаклар ўлими коэффиценти, промилле ‰	Гўдаклар ўлими даражасини аниқлаш
20 гача	Жуда паст

20-34	паст
35-49	ўрта
50-64	баланд
65 ва ундан юқори	Ўта баланд

Гўдаклар ўлими коэффициентининг пасайиши аҳоли умумий ўлим даражасининг қисқаришида муҳим роль ўйнайди.

Савол ва топшириқлар

1. Аҳоли ўлимининг асосий сабаблари нимада?
2. Аҳолининг умумий ўлим коэффициенти нима ва у қандай ажратилади?
3. Рамс формуласи нимани ифодалайди?

XII-Боб. Никоҳ ва ажралиш статистикаси

1-§. Аҳоли табиий ҳаракатида никоҳ ва ажралишнинг аҳамияти

Режа

1. Никоҳ ва ажралиш статистикаси тўғрисида тушунча.
2. Никоҳ ва ажралиш самарадорлиги.
3. Никоҳ ва унинг миқдорий кўрсаткичлари.
4. Ажралиш ва унинг коэффициенти.

Аҳоли табиий ҳаракатининг муҳим элементларидан бири никоҳ ва ажралиш жараёнидир. Жамиятнинг асосий бирламчи ячейкаси оиланинг шаклланишига сабаб бўладиган никоҳ —эркак билан аёлнинг тарихан таркиб топган, жамият томонидан муайян тартибга солинган ўзаро ҳамда болаларига нисбатан муносабатлари шаклидан иборатдир.

Никоҳ—эркак ва аёлнинг ўзаро иттифоқидир. У инсоният тарихининг маълум босқичида вужудга келган ижтимоий ҳодиса ҳисобланади. Жамият тараққий этиб бориши билан унинг шакли ўзгариб, ўзи эса мустаҳкамланиб борган. Никоҳ дастлаб гуруҳ шаклида бўлиб, унда инсонлар тартибсиз жинсий муносабатда бўлганлар ва тўда-тўда бўлиб яшаганлар.

Кейинчалик жамиятнинг ишлаб чиқариш кучлари ва маънавий ҳаёти ривожланиб борган сари инсонлар орасидаги жинсий муносабатлар тартибга тушиб борди. Эркак билан аёлнинг умумий эр-хотинлик доираси қисқариб бориб, никоҳ шакли ҳам ўзгарди. Жамият тараққиётида хусусий мулкнинг пайдо бўлиши гуруҳ шаклидаги никоҳдан якка-моногам никоҳга ўтишга асос бўлди. Натижада бир эркак ва бир аёлни ўз ичига олган никоҳ, яъни жамиятда бир эркак, бир аёл ва уларнинг болаларидан иборат моногам оила шакли ташкил топди мустаҳкамланди.

Никоҳ пайдо бўлиши ва тараққиётининг асосий қонуниятлари жиҳатидан дунёдаги барча халқлар учун бр хил бўлсада, лекин унинг ривожланиш жараёни мустаҳкамлиги ҳар бир халқда ўзига хос хусусиятларга эга бўлиши мумкин. Бу хусусиятлар мавжудким, улар ўлканинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти даражасига ишлаб чиқариш муносабатларига, қадриятларига боғлиқдир.

Дарҳақиқат, никоҳ қайд қилиниб оилалар вужудга келар экан, аммо унинг бекор қилиниши оқибатида оилаларда ажралиш баъзиларда бева бўлиб қолиш ҳоллари ҳам кузатилади. Бевалик-оилада эр ёки хотиннинг ўлими сабабли вужудга келадиган табиий жараён.

Ажралиш-ижтимоий-иқтисодий ҳодиса.

Никоҳнинг бекор қилиниши умумий барча демографик жараёнлар моҳиятига ўз таъсирини ўтказади.

Никоҳни статистик ўрганиш яъни никоҳ статистикаси анча эрамиздан олдин пайдо бўлган бўлса, ажралиш статистикаси XX асрда вужудга келган.

Маълумки, ажралиш жамиятда оилалар тўла оиладан, яримта оилага айланишига, болалар сонига, аҳолининг такрор барпо бўлишига салбий таъсир этувчи жараёндир. Дарҳақиқат, биринчи никоҳ болалар сонининг кўпайишига олиб келса, ажралиш, аксинча болалар сонини камайиши учун имконият яратади.

Аҳоли статистикасининг муҳим бўлими никоҳ ва ажралишни ўрганишда қуйидаги вазифалар ҳал этилади:

1. Аҳолининг никоҳ муносабатини ўрганиш.
2. Никоҳ ва ажралишни демографик, ижтимоий-иқтисодий белгиларга қараб, қайд қилинган ва бузилган никоҳни тадқиқ этиш.
3. Никоҳ ва ажралиш самарадорлигини таҳлил этиш.
4. Ажралиш сабаблари тадрижий ўзгаришини ўрганиш.
5. Никоҳ ва ажралиш моделини яратиш.

Никоҳ ва ажралиш жараёнини статистик ўрганишда муҳим йўналишлардан бири – никоҳ муносабатларини ўрганишдир.

Демограф олима М.Бўриева никоҳ муносабатларини унинг хусусиятларига қараб 3 даврга бўлиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайди.

1. Социалистик ишлаб чиқариш муносабатлари тараққий этгунга қадар бўлган давр.
2. Социалистик ишлаб чиқариш муносабатлари даври.
3. Бозор муносабатларига ўтиш даври.

Собиқ Иттифоқ даврида 1970 йилда ўтказилган аҳоли рўйхати маълумотига кўра, Иттифоқда жами 107,2 млн. киши никоҳда турган бўлса, Ўзбекистонда худди шу йили 108 976 та киши никоҳдан ўтган.

1979 ва 1989 йилларда янада тўлиқ маълумот олиш мақсадида аҳоли рўйхатига қўшимча 5 та қоида қўйилди:

1. Никоҳда турган;
2. Никоҳдан умуман ўтмаган;
3. Бева;
4. Ажрашган.

Аҳоли рўйхати натижалари шуни кўрсатадики, эркак ва аёлларда, никоҳда турганлар орасида деярли фарқ кузатилмайди. Бу ҳолат ажралишда ҳам ўз тенглигини сақлаб қолди.

Никоҳ муносабатларининг ижобий ва салбий хусусиятга эга бўлишида аҳолининг жинсий, ёш ва миллий таркиби ҳамда жойланиши муҳим аҳамият касб этади. Маълумки, янги оилаларнинг вужудга келиши қишлоқ жойларда, шаҳардагига нисбатан юқори бўлади. Масалан, 1996 йилда (ҳар 1000 кишига) никоҳда турганлар сони қишлоқда 7,6 та бўлса, шаҳар жойларда бу кўрсаткич 7,1 тани ташкил этган.

15-жадвал

Ўзбекистонда никоҳдан ўтганлар сони (1940-1998 йиллар)

<i>Йиллар</i>	<i>1000 киши ҳисобига</i>		
	<i>жами</i>	<i>шаҳар</i>	<i>қишлоқ</i>
1940	7,4	9,2	6,8
1950	10,2	14,3	8,4
1960	13,4	12,6	13,8
1970	9,1	9,2	9,0
1980	10,9	9,9	11,6
1990	10,6	10,3	10,8
1998	7,1	7,1	7,4

Никоҳ муносабатларини ўрганишда никоҳга кириш ёши жуда муҳимдир. Никоҳ ёши турли давлатларда турлича қонуний белгилаб қўйилган. Масалан, Ирландия эркаклар учун 14 ёшдан, қизлар 12 ёшдан, Польша, Австрия. Исландияларда 20-21 ёшдан қилиб белгиланган. Бизнинг республикамизда эркаклар –18 ёшдан, қизлар 17-ёшдан бошлаб никоҳ қуриши мумкин.

Никоҳни нафақат демографик белгилари балки ижтимоий-иқтисодий белиглари (маълумоти, ижтимоий аҳволи) қараб гуруҳлаш мумкин.

2-§. Никоҳ статистикаси

Режа

1. Никоҳнинг умумий коэффиценти.
2. Никоҳнинг махсус кўрсаткичлари.
3. Никоҳнинг соф коэффиценти.

Никоҳ самарадорлигининг умумий ҳолати никоҳнинг умумий коэффиценти орқали аниқланади:

$$K_n = \frac{H \times 1000}{\bar{S}}$$

K_n -никоҳ коэффиценти;

H -никоҳга кирганлар бир йилда;

$\bar{S}$ – аҳолининг ўртача сони.

Бу коэффицент никоҳ самарадорлиги тўғрисида фақат умумий баҳо беришда ишлатилади. Қолаверса, бу формулада жами аҳолининг ўртача сонига кўпроқ эътибор қаратилиб, никоҳга лаёқатли бўлган барча ёшдагиларнинг ўртачаси ҳисобга олинмайди.

Жами никоҳлар сонининг никоҳга лаёқатли ёшдаги аҳолининг ўртача сонига нисбати никоҳнинг махсус коэффицентини беради.

$$d_{15} = \frac{H \times 1000}{\bar{S}_{15+}}$$

Бу формуланинг махражидаги $\bar{S}_{15+}$ га барча никоҳда турган, никоҳда турмаган никоҳ қуришга лаёқатли ёшдаги аҳолининг ўртача сони келтирилган. Худди шундай никоҳга турганлар сонига никоҳда турмаган, ажрашган ва бевалар сонининг нисбати орқали соф ҳолдаги никоҳ коэффиценти аниқланилади.

$$d \frac{ns}{15+} = \frac{H}{S_{15+}}$$

бу ерда $d \frac{ns}{15+}$ -никоҳда турмаганлар учун никоҳ коэффиценти.

Шунингдек, никоҳда турмасида аммо фарзанд кўриш ёшидаги аҳолининг (15-49 ёшдаги) никоҳ коэффицентини ўрганиш никоҳ жараёнининг муҳим вазифаси ҳисобланади.

Никоҳда турмаганлар махсус коэффиценти айнан шу фарзанд кўриш ёшидаги аҳолининг даражасини белгилайди.

$$D_{15-49} K \frac{H_{15-49}}{S_{15-49}^{hs}} \times 1000$$

d_{15-49} -Никоҳнинг махсус коэффиценти

H_{15-49} -никоҳга кирганлар сони

$\overline{S}_{15-49}^{hs}$ -умуман никоҳда турмаган аҳолининг ўртача сони.

Ушбу никоҳ самарадорлигининг соф ва махсус никоҳ коэффициентлари жинслар ўртасида бир-биридан фарқ қилганлиги боис эркак ва аёл учун алоҳида ҳисобланилади.

Савол ва топшириқлар

1. Никоҳ самарадорлиги нима?
2. Никоҳнинг ҳаракат кўрсаткичлари деганда нимани тушунасиз?
3. Никоҳ коэффициентларини фарқлаб беринг.

3-§. Ажралиш статистикаси

Режа

1. Ажралиш коэффициенти тўғрисида тушунча.
2. Ажралиш самарадорлигини ифодловчи барқарорсиз никоҳ коэффициенти.
3. Ажралиш ҳодисасини ўрганишда қандай вазифалар ҳал этилади.

Аҳолининг ривожланишига таъсир этувчи, демографик вазиятнинг ўзгаришида етакчи ҳисобланган омиллардан бири бу никоҳнинг бекор этилиши, яъни ажралишдир. Ажралиш ҳодисаси туфайли тўла, бус-бутун оилалар, яримта, тугалмас оилаларга, етим болалар сонининг ошишига олиб келади. Оқибатда, бу жараённинг таъсири аҳолининг такрор барпо бўлишига фақат салбий ўзгаришлар рўй беришга ёрдам беради.

Никоҳ жараёни сингари ажралиш ҳодисасининг сабаб ва оқибатларини ўрганишда унинг миқдорий кўрсаткичлари орқали изоҳлаб бериш жараёнининг моҳиятини тўла ечиб беришга имкон беради.

Дарҳақиқат, ажралишнинг умумий сонидан ташқари барча табиий ҳаракат кўрсаткичлари каби бунда ҳам ажралишнинг умумий коэффициенти орқали ҳам маълумот олиш мумкин. Ажралишнинг умумий коэффициенти 1 йилда ажрашганлар сонининг аҳоли ўртача сонига нисбати орқали аниқланилади. Аммо, бу коэффициент барча ёш-қари аҳолини қамраб олганлиги боис, бизга янада аниқроқ маълумотга эга бўлишимиз учун ажралишнинг махсус кўрсаткичларидан фойдаланамиз. Сабаби, умумий коэффициентда таъкидлаганимиздек махражида барча аҳолининг ўртачаси назарда тутилар экан, ахир ҳаммага маълумки ёш авлоднинг никоҳга кириш (0-14 ёш) ёки ажралиш умуман кузатилмайдик-ку. Бу ерда ажралиш коэффициенти ажралганлар сонининг никоҳ қуришга лаёқатли ёшдаги аҳолининг ўртачасига ёки никоҳда турган никоҳ қуришга

лаёқатли ёшдаги ўртача аҳолига нисбатан ҳисобланса янада аниқроқ бўлади.

Яъни:

$$A_{15+} = \frac{A}{S_{15+}} \text{ ёки } a_{15+} = \frac{A}{S_{15+}^A} \times 1000$$

Фарзанд кўриш ёшидаги ажрашганлар коэффиценти яъни шу ёшдаги ажралганлар сонининг аҳоли сонига нисбати қуйидаги формулада аниқланилади.

$$S_{15-49}^a = \frac{A_{15-49}}{S_{15-49}^a} \times 1000$$

Бу ерда: S_{15-49}^a -фарзанд кўриш ёшидаги аҳолининг ажралиш коэффиценти.

A_{15-49} - шу ёшдаги жами ажралишлар сони.

S_{15-49}^a -шу ёшдаги аҳолининг сони.

16-жадвал

*Ўзбекистонда ажралиш миқдорининг тадрижий ўзгариши
(1940-1998 й).*

Йиллар	Ажралганлар сони			Ҳар 1000 киши ҳисобига		
	Жами	Шаҳар	қишлоқ	Жами	Шаҳар	қишлоқ
1940	18947	4202	14745	2.9	2.6	3.0
1950	674	617	57	0.1	0.3	0.0
1960	2725	2468	257	0.3	0.8	0.0
1970	13005	10688	2317	1.1	2.4	0.3
1980	22534	16866	5668	1.4	2.6	0.6

1990	29939	21365	8574	1.5	2.6	0.7
1998	14600	10500	4100	0.6	1.2	0.3

Юқоридаги коэффициентлардан ташқари никоҳ ва ажралиш самарадорлигини ифодаловчи коэффициентлардан яна бири бу маълум бир даврдаги (йил, ой, давр) никоҳлар сонининг ажралишлар сонига нисбати орқали аниқланадиган барқарорсиз никоҳ коэффициентларидир.

$$K_{n/a} = \frac{H}{A}$$

Бу коэффициентни алоҳида эркаклар ёки аёллар учун ҳисоблаш мақсадга мувофиқдир. Ёки бу кўрсаткични ҳар бир ёшдаги никоҳ муносабатларини аниқлашда ҳам қўллаш мумкин.

$$K_{n/a}(x) = H^{ns} / A_x^s$$

Ушбу барқарорсиз никоҳ муносабатини ифодаладиган коэффициент ҳисобот йилидаги никоҳнинг лаёқатли ёки лаёқатсиз эканлиги тўғрисида хулоса чиқариш имконини бермайди. Бу кўрсаткич асосан барқарорсиз никоҳ муносабатларини аниқлашда қўлланилади.

Ажралишлар сони ва сабаблари ҳар бир ёшдаги ажралишган эркак ва аёллар учун алоҳида гуруҳлаш усули орқали ҳам ўрганилади. Бунда 5 йиллик орасидаги ёш гуруҳларига, яъни энг кичик 20 ёшгача, 20-24, 25-29, 30-34, 35-39, 40-44, 45-49, 50-54, 55-59, 60 ва ундан юқори ажратилиб кўрсатилади.

17-жадвал

*Ўзбекистонда аҳолининг ёш гуруҳлари бўйича ажралиши
(фоиз ҳисобида)*

Йиллар	Жами ажралишлар сони	Барча ёш гуруҳлари						
		20 ёшгача	20-24	25-29	30- 34	35-39	40-49	50 ва ундан юқори
эркаклар								
1980	100.0	0.4	14.0	30.9	20.0	10.0	16.9	8.2
1990	100.0	0.1	11.5	32.4	22.5	12.9	11.4	9.2
1991	100.0	0.3	11.8	31.8	22.8	13.8	11.8	7.7
1992	100.0	0.3	13.5	29.5	22.5	13.5	12.5	8.2

1993	100.0	0.4	15.5	29.6	22.5	12.8	11.6	7.6
1994	100.0	0.4	16.9	30.5	21.4	12.4	11.9	6.5
аёллар								
1980	100.0	2.6	27.0	27.5	15.5	7.5	13.1	6.8
1990	100.0	2.5	25.0	27.7	18.3	10.6	8.7	7.2
1991	100.0	2.5	24.7	27.6	19.8	10.8	8.8	5.8
1992	100.0	3.7	25.8	25.7	18.6	10.9	9.6	5.7
1993	100.0	4.0	28.6	24.9	17.5	10.8	8.9	5.3
1994	100.0	4.4	29.8	24.7	16.5	10.5	9.4	4.7

Ажралиш жараёнини ёш бўйича ўрганиш эркак ва аёллар ўртасида бузилган никоҳларнинг ўртача ёш кўрсаткичини аниқлаш имконини беради.

Савол ва топшириқлар

1. Ажралиш қандай жараён ҳисобланади?
2. Ажралиш ҳодисасини ўрганишда қандай вазифалар ҳал этилади?
3. Ажралиш самарадорлигини ифодаловчи асосий кўрсаткичлар қандай изоҳланади?
4. Ажралиш коэффициентларини келтиринг.

ХIII-Боб. Аҳоли миграцияси статистикаси

1-§. Аҳоли миграцияси, мазмун, моҳият, сабаб.

Режа

1. Миграция тўғрисида тушунча.
2. Миграция статистикасининг асосий вазифалари.
3. Миграция жараёнининг аҳоли статистикаси бўлимлари билан алоқадорлиги.
4. Миграциянинг ҳаракат кўрсаткичлари.

«Миграция» термини латинча сўздан олинган бўлиб, аҳолининг бир жойдан иккинчи бир жойга кўчиши тушунилади. Миграцияда иштирок этган кишилар мигрантлар деб юритилади.

Собиқ Иттифоқ даврида XIX аср охири XX аср бошларидан бошлаб, «кўчиш», «аҳолининг механик ҳаракати», «аҳолининг миграцион ҳаракати» каби терминлар пайдо бўла бошлаган. Аммо, собиқ СССР аҳолисининг ташқи миграцияси АҚШ, Франция, Германия каби давлатлар сингари ўта аҳамиятли саналмаган.

«Аҳоли миграцияси» аҳолининг турар жойини ўзгариши билан боғлиқ бўлиб, бир жойдан иккинчи жойга кўчишнинг хилма хил шакллари ўз ичига олади.

Аҳолининг бир жойдан иккинчи жойга кўчиши натижасида унинг сони, зичлиги, кўпайиш кўрсаткичлари ва ёш таркиби, яъни аҳоли кўчиб кетадиган ва келадиган районлардаги демографик вазият ўзгаради.

Мигрантлар оқими йўналган районларда (бу районларда кўчиб келганлар сони, кўчиб кетганлар сонидан ортиқ бўлади), аҳоли сони ўсиб боради ва унинг ёш таркиби, кўчиш жараёнларидан фаол иштирок этувчи ёшлар салмоғининг юқорилиги билан фарқ қилади. Бу ҳол келажакда аҳоли кўчиб келаётган районлардаги демографик вазиятни яхшилашга ва аҳоли табиий ҳаракати суръатларининг ошишига имкон беради. Аҳоли кўчиб кетаётган районлардан катта ёшдаги кишилар салмоғининг ўсиши, ёшлар сони ва салмоғининг камайиши рўй беради. Натижада туғилиш нисбатан камаяди, ўлимнинг ўртача миқдори юқори бўлади, аҳолининг ўсиш суръатлари пасаяди ёки унинг сони камайиб боради.

Миграция туфайли, аҳолининг жинсий ва ёш таркибидаги, унинг ўсиш суръатларидаги ўзгаришлар, меҳнат ресурсларининг сони, динамикаси ва таркибида ўз аксини топади. Меҳнат ресурсларининг керагидан ортиб кетишига ёки уларни етишмаслигига олиб келади. Умуман олганда, аҳоли миграциялари-бу мамлакатнинг турли районлари ва ҳалқ хўжалиги тармоқлари ўртасида меҳнат ресурсларини қайта тақсимлашнинг воситасидир. Чунки, асосан маълум касб малакага эга бўлган кишилар кўчиб юрадилар. Янги қурилиш ва қишлоқ хўжалик ерлари ўзлаштирилаётган районларга малакали ишчи кучи келиши уларнинг иқтисодий ривожланишини тезлаштиради, ишлаб чиқаришнинг нисбатан мукамал техника турларини ривожлантиришга имкон беради.

Мигрантлар таркиби айрим районлар аҳолисининг социал таркибига, аҳолининг маданий даражасига, билими ва этник таркибига таъсир кўрсатади, этник ассимиляция жараёнларини ва кўп тиллилиكنинг тарқалишини белгилаб беради.

Аҳоли миграциялари илгари одамлар яшамаган ҳудудларни аҳоли билан таъминлашга ва ўзлаштиришга, аҳоли тарқалган йирик янги ареалларни барпо этишга, мамлакат айрим қисмлари орасидаги иқтисодий ва социал ривожланиш даражаларини тенглаштиришга имкон беради. Бунда миграцияларнинг йўналишлари ҳудудий бўлган иқтисодий ва

социал вазифаларнинг ҳал этишига ёрдам бериши зарурдир. Миграция жараёнларини бошқаришда давлат миграциялар ва уларнинг географияси тўғрисидаги миқдорий кўрсаткичлардан кишиларнинг кўчиб юриш сабаблари ҳақидаги хилма-хил маълумотлардан фойдаланилади. Ана шу асосда аҳолининг у ёки бу районга миграциясини рағбатлантирувчи тадбирлар ишлаб чиқилади ва амалга оширилади. Бу тадбирлар кўпинча катта харажат талаб қилади.

Маълум ҳудудда яшовчи аҳолининг ҳар 100 кишисига тўғри келувчи мигрантлар сони миграцион ҳаракатнинг интенсивлигини ёки коэффицентини кўрсатади. У йилига ўртача тахминан 5-6 % га тенг, лекин бу рақам турли жойларда катта фарқ қилади.

Маълум район ёки шаҳардаги миграцияларнинг самарадорлиги-миграция сальдоси дейилади, у бир йил давомида кўчиб келган аҳоли билан кўчиб кетган аҳолининг айирмасига тенг бўлади. Миграция сальдоси ижобий ёки салбий бўлади ва у абсолют (масалан, йилига 5000 киши) ҳамда нисбий кўрсаткичларда (100 ёки 1000 киши ҳисобига) ифодаланади.

Аҳолининг бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юриш, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг тармоқлар бўйича ва ҳудудий таркибининг ўзгаришига мувофиқ амалга ошади. Бу ўзгаришлар эса, ўз навбатида янги районлар саноати ва кишлоқ хўжалиги миллий республикаларни ривожлантиришга қаратилгандир.

Кишлоқдан шаҳарга кўчишлар айниқса доимий, оммавий ва кенг тус олади. Шаҳарлар ўртасидаги аҳоли алмашилиши ҳам кичик шаҳарларда яшовчиларнинг йирик шаҳарларга кўчиш ҳисобига анча каттадир.

Миграция оқимларининг йўналишига қараб миграция ташқи ва ичкига бўлинади. Аҳолининг мамлакатлар ўртасида ва минтақалар бўйлаб тарқалиши ташқи миграция дейилади.

Ўз мамлакатидagi бошқа мамлакатга йўналган миграция оқими «эмиграция», бошқа мамлакатдан, ўз мамлакатига келиши «иммиграция» деб аталади. Мамлакат ичкарасида аҳолининг алмашилиши ички миграцияга тўғри келади.

Миграция жараёнлари миқдорий кўрсаткичлар билан бир қаторда тавсифланади. Буларга қуйидагилар киради. Миграция масштаби-маълум вақтнинг аниқланган пайтида мамлакат ёки районга келган (ой, йил) миграцияларнинг абсолют миқдори.

Миграция самарадорлиги-вақтнинг аниқланган пайтида мамлакат ёки райондаги ҳар 1000 ёки 10000 аҳолига тўғри келадиган мигрантлар сони.

Миграция қолдиғи-аниқланган даврнинг вақтларида келганлар ва кетганлар миқдори ўртасидаги фарқ. Миграция сальдоси мусбат ва

манфий бўлади. У ҳар минг аҳолига абсолют миқдорларда ва нисбий миқдорларда ифодаланади.

Савол ва топшириқлар

1. «Миграция нима»?
2. Миграциянинг аҳоли таркибига таъсири қандай?
3. Миграция кўрсаткичларига нималар киради?

2-§. Аҳоли миграцияси абсолют кўрсаткичлари

Режа

1. Абсолют механик ўсиш тўғрисида тушунча.
2. Ички йиллик ва даврий айланиш тенгламасининг аҳамияти тўғрисида.
3. Миграция турлари: мавсумий миграцияни аниқлаш усуллари.

Аҳолининг миграцион ҳаракати ҳам абсолют ва нисбий миқдорларда ҳисобланиши мумкин. Абсолют механик ўсиш қуйидагича ҳисобланади.

$$A_{\text{ўк}K_c - K_k}$$

бу ерда $A_{\text{ў}}$ -абсолют механик ўсиш;

K_c -мазкур аҳоли манзилгоҳига доимий яшаш учун келган аҳоли сони;

К_к-мазкур аҳоли манзилгоҳидан бошқа аҳоли манзилгоҳига доимий яшаш учун кетганлар сони.

18-жадвал

**Ўзбекистонда аҳоли миграциясининг миқдорий ўзгариши
минг киши**

<i>Йиллар</i>	<i>Келганлар</i>	<i>Кетганлар</i>	<i>Миграцион ўсиш</i>	<i>Жами мигрантлар сони</i>
1980	251234	237316	13918	488550
1985	345076	313303	31773	658379
1990	374234	489753	-115519	863987
1991	371094	401319	-30225	772413
1992	349374	424086	-74712	773400
1993	302440	356470	-54030	658910
1994	221747	360661	-138914	582400
1995	167829	256800	-88917	424629
1996	148644	198900	-50256	347544
1997	148601	195001	-48400	341602

Жадвал маълумотларидан ҳам кўриниб турибдики, аҳолининг абсолют механик ўсиши, охириги йилларда манфий тусга кирган. Маълумки, келганлар сони кетганлар сонидан кам бўлса, миграцион қолдиқ манфий бўлади.

90-йиллардан бошлаб республикаимиз аҳолиси ўртасида механик ҳаракат самарадорлигининг ошиб борганини кузатиш мумкин. Бунга сабаб собиқ Иттифок парчалангандан сўнг мамлакатимизда истиқомат қилувчи русий забон, яъни номахаллий кишилар турли юртларга кўчиб кетишлари ва ҳоказо.

Мамлакат, ўлка, вилоят, туман ёки шаҳарлар аҳолисининг шаклланишида миграциянинг ролини кўрсатиш учун статистикада аҳоли сони тадрижий ўзгаришининг демографик балансларидан фойдаланилади.

У икки хил йўл билан яратилади: ички йиллик айланиш ва ички даврий айланиши. Ички йиллик айланиш усули қуйидаги баланс тенгламасига асосланган:

$$S_{Rk}S_nK(N-M)\pm(V^K-V^-)$$

S_n -йил бошидаги аҳоли сони;
 N -бир йилдаги туғилганлар сони;
 M -бир йилдаги ўлганлар сони;
 S_R -йил охиридаги аҳоли сони;
 V^K -бир йилдаги келганлар сони;
 V^- -бир йилдаги кетганлар сони;
 $V^K V^-$ -миграциянинг ялпи кўрсаткичи, брутто миграция;
 $V^K - V^-$ -миграция қолдиғи ёки соф миграция, нетто миграция;
 V^K ва V^- лар миграциясининг асосий абсолют кўрсаткичлари ҳисобланади.

Бундай баланс усули аҳоли табиий ўсиш ҳисобигами ёки миграциянинг устунлиги оқибатида кўпайганлигини аниқ кўрсатиб бериш учун хизмат қилади. Балансининг аҳамиятли томони шундаки айрим йилларда мамлакат аҳолисининг шаклланишида миграция сальдосининг ролини аниқ ифодаб беради.

Ички даврий айланиш қуйидаги баланс тенгламаси асосида яратилади.

$$S_R = S_n + \left(\sum_{i=1}^n Ni - \sum_{i=1}^n Mi \right) + \left(\sum_{i=1}^n Vi + - \sum_{i=1}^n Vi^- \right)$$

бу ерда $j \pm$ йилларнинг маълум бир даври.

Миграция оқимининг йўналишларини ўрганишда «аҳоли миграциясининг ҳудудий шахмат балансларидан ҳам фойдаланилади. У қуйидагича тузилади.

19-жадвал

Аҳоли миграциясининг ҳудудий шахмат баланси

Аҳоли кириб келган районлар	Яшайдиган жойлар категорияси			Жами аҳоли
	Аҳолиси 100 минг ва ундан юқори бўлган шаҳарлар	Бошқа шаҳар манзилгоҳлари	қишлоқ жойлар	
Аҳоли чиқиб кетган районлар				
Аҳолиси 100 мингдан ва ундан юқори бўлган шаҳарлардан				
Бошқа шаҳар жойлардан				

Қишлоқ жойлардан				
Жами аҳоли				

Халқ хўжалигини ишчи кучи билан самарали таъминлаш, қолаверса қишлоқ оилаларидаги ортиқча *меҳнат кучидан фойдаланиш* иқтисодий жиҳатдан оилани боқиш мақсадида қишлоқдан шаҳарга ёки тумундан туманга ва ҳоказо мавсумий ҳамда тебранма миграцияда бевосита иштирок этишади.

Мавсумий ва тебранма аҳолининг йиллик ҳаракати иқтисодий нуқтаи назардан амалга оширилсада, аммо иш вақтини йўқотиш, ишчилар малакасининг пасайиш, катта моддий зарарлар каби салбий ҳолатларини ҳам кузатиш мумкин.

Мавсумий миграцияни ўрганишда статистикада бир қанча усуллардан фойдаланилади: мавсумийлик индексини ҳисоблаш, келганлар ва кетганлар қаторини тенглаштириш, гармоник таҳлил.

Агарда келганлар ва кетганлар сони аниқ йилдан-йилга ўсиб бориши кузатилса аналитик тенглаштиришнинг турли хил йўллари қўлланилади.

Мавсумий ойлик кўрсаткич қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланилади:

$$K_i^+ = (\bar{V}_i^+ : \bar{V}_t^+) \times 100\%$$

$$\text{ва } K_i^- = (\bar{V}_i^- : \bar{V}_t^-) \times 100\%$$

бунда $K_i^+ - i$ даврда келганлар сонининг мавсумий ҳаракат кўрсаткичи;

$\bar{V}_i^+$ – ойнинг i даврида келганларнинг ўртача сони;

$\bar{V}_i^-$ – ойнинг i даврида кетганларнинг ўртача сони;

$\bar{V}_t^+$ ва $\bar{V}_t^-$ - шу вақтда келганлар ва кетганлар тенглаштириш даражаси.

Келганлар ва кетганларнинг мавсумийлик индексини ҳисоблашда ҳам асосан қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$i_s^+ = (\bar{V}_i^+ : \bar{V}_0^+) \times 100\% \text{ ва}$$

$$i_s^- = (\bar{V}_i^- : \bar{V}_0^-) \times 100\%$$

бу ерда i_s^+ ва i_s^- –мигрантларнинг йиллик i -м ойида келган ва кетган мавсумий индекси.

$\bar{V}_i^+ - \bar{V}_i^-$ -йилнинг ҳар i -м ойида келган ва кетган мигрантлар сонининг уч йилдаги ўртачаси;

$\bar{V}_0^+ - \bar{V}_0^-$ -шу жойдан келган ва кетганларнинг ўртача йиллик сони (3 йилда).

Аҳолининг мавсумий механик ҳаракати умумдавлат нуқтаи назаридан амалга оширилсагина иқтисодий жиҳатдан аҳамиятли бўлади. Агарда аксинча ҳолат кузатилса ижтимоий-иқтисодий ва демографик вазиятда турли қийинчиликлар юзага келиши мумкин.

Савол ва топшириқлар

1. Аҳоли миграциясининг абсолют кўрсаткичи деганда нимани тушунаси?
2. Ички йиллик ва даврий айланиш баланс тенгламаси нима?
3. Худудий шахмат баланси тўғрисида нима биласиз?

3-§. Аҳоли миграцияси нисбий кўрсаткичлари

Режа

1. Миграциянинг умумий коэффициентлари.
2. Аҳолининг яшовчанлик ва ҳаракатчанлик коэффициентлари.
3. Аҳоли миграцияси нисбий кўрсаткичларининг аҳамияти тўғрисида.

Аҳоли миграциясининг нисбий кўрсаткичларига миграциянинг умумий коэффициенти, махсус коэффициенти, миграция самарадорлигининг нисбий индекслари, яшовчанлик коэффициентлари киради.

Келганлар коэффициенти (K_{kc})_бошқа аҳоли манзилгоҳидан мазкур аҳоли манзилгоҳига доимий яшаш учун келганлар сонини аҳоли ўртача сонининг ҳар 1000 тасига нисбатан ҳисоблаш йўли билан аниқланади.

$$K_{kc} = \frac{K_c \cdot 1000}{A}$$

Кетганлар коэффиценти (K^1_k) мазкур аҳоли манзилгоҳидан бошқа аҳоли манзилгоҳига доимий яшаш учун кетганлар сонини аҳоли ўртача сонининг ҳар 1000 тасига нисбатан ҳисоблаш йўли билан аниқланади.

$$K^1_k = \frac{K^1 \cdot 1000}{A}$$

Механик ўсиш коэффиценти ($K_{мў}$) келганлар билан кетганлар ўртасидаги қолдиқни аҳоли ўртача сонининг ҳар 1000 тасига нисбатан ҳисоблаш йўли билан аниқланади.

$$K_{мў} = \frac{(K_c - K_1) \times 1000}{A}$$

Бу коэффицент келганлар коэффицентидан (K_c) кетганлар коэффицентини ($K_{к1}$) айириш йўли билан ҳам аниқланаши мумкин:

$$K_{мў} = K^+_{кc} - K^{-k^1}$$

Аҳоли миграцияси 3 томонлама аҳамиятга эгадир.

1) иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ тарзда рўй берган миграция натижаларида меҳнат ресурслари ҳудудий миқёсда қайта тақсимланиши;

2) шахсий манфаатдорлик принципи асосида алоҳида миграцияга ихтиёрий равишда мойиллик пайдо бўлади ва бунда миграция режали тарзда ёки режа асосида амалга оширилса, жамиятга каттагина фойда келтирган бўлади.

3) миграция оқибатида турли миллат вакиллари ўзаро яқинлашади, кўп миллатли шаҳарлар пайдо бўлишига имконият туғилади.

Минтақалараро миграция алоқаларининг самарадорлигини ўрганишда қуйидагича кўрсаткичлар орқали ҳисобланади.

$$K_R = V_{ij} : (S_i \cdot S_j) \cdot S \cdot 1000$$

Бу ерда K_R -миграция алоқалари самарадорлиги коэффиценти; V_{ij} -миграция оқимлари; i -райондан чиқиш ва j -районга жойлашиши (ўртача белгиси K_{Rk1}); S_i - i район аҳолисининг сони; S_j - j -район аҳоли сони; S -жами аҳоли.

$$K_{Rr} = (V_{ij} - V_{ji}) : (S_i \cdot S_j) \cdot S \cdot 1000$$

бу ерда K_{Rr} -миграция алоқалари самарадорлигининг соф коэффициенти;

V_{ji} -j райондан чиқиб i-районга жойлашган миграция оқими.

Бу кўрсаткич районларaro соф миграция алоқалари асосида модернизациялашган коэффициент ҳам деб юритилади.

$$K_{Rnp} = (V_{ij} \cdot S) : (S_i \cdot S_j) \cdot (S : V) \cdot 1000$$

бу ерда K_{Rnp} -i райондан чиқиб j-районга жойлашган мигрантларнинг тахминий коэффициенти;

V-мигрантларнинг умумий сони.

$$K_s = (V_j - V_i) : (V_i + V_j) \cdot 1000$$

бу ерда K_s -районларaro миграция алоқаларининг эффектлилиги коэффициенти.

Аҳолининг механик ҳаракатини ўрганишда янги кўчиб келганларнинг яшовчанлик ва ҳаракатчанлик коэффициентларини ҳисоблаш ҳам миграция статистикасининг муҳим кўрсаткичлари ҳисобланади.

$$K_{\text{янги кучиб келганлар сони}} = (Sv^0 : Sv' +) \cdot 100$$

$$K_{\text{янги кучиб келганлар ҳаракатчанлиги}} = (Sv' + -Sv^0) : Sv \cdot 100$$

бу ерда Sv^0 -доимий яшаш учун қолган янги кўчиб келганлар сони;

SvK -ўрганилаётган даврда кўчиб келганлар (йил, ой); $SvK - Sv^0$ -яшамасдан чиқиб кетган янги кўчиб келганлар.

Давлат статистика бошқармаларида бу кўрсаткичлардан ҳозирда деярли фойдаланилмаяпти. Аҳоли миграцияси бизнинг мамлакатимизда кўпроқ ички миграция жараёнларининг самарадорлиги юқорилиги билан ажралиб туради.

Маълумки, аҳоли сони ва тузилишининг келажакдаги сонини ёш силжитиш усули орқали аниқлашда ҳар бир ёш гуруҳига (миграцияда қатнашаётган) ўзгартиришлар киритишини зарур қилиб қўяди.

А.С.Семенов тузатишларга қуйидаги усулларни киритишни таклиф қилади:

1. Миграцияда иштирок этаётган маълум ёш гуруҳидаги (X-ёш) ларнинг келиш ва β_x^K ва кетиши эҳтимоллиги

$$\beta_x^+ = V_x^+ : \overline{S_x} \text{ ва } \beta_x^- = V_x^- : \overline{S_x}$$

бу ерда V_x^K - X ёшдаги маълум бир жойга кўчиб келганлар сони;

V_x^- - X ёшдаги маълум бир жойдан чиқиб кетганлар сони;

$\overline{S_x}$ -X ёшдаги аҳолининг ўртача йиллик сони.

2. β_x^A -кўрсаткич сальдо шаклида ҳисобланади, бунда $V_x^K - V_x^- \neq 0$ тахмин қилинади.

$$\beta_x^A = \beta_x^K - \beta_x^-$$

Миграция кўрсаткичларини нисбий ва абсолют ҳолатларда ҳисоблаш ва уларни таҳлил қилиш давлат демографик сиёсатининг бир қисми сифатида миграция сиёсатини илмий изоҳлашга имконият яратади. Натижада бу кўрсаткичлар мамлакат миқёсида меҳнат ресурсларининг жойланишини, янги кўчиб келганлар яшовчанлигини, янги ўзлаштирилган районларда мутахассислар билан таъминлаш каби жараёнларни бошқаришда илмий асос бўлиб хизмат қилади.

Савол ва топшириқлар

1. Аҳоли миграциясининг нисбий кўрсаткичлари қайсилар?
2. «Яшовчанлик» ва «ҳаракатчанлик» коэффициентларини изоҳланг.
3. Аҳоли миграциясининг аҳамиятли томонларини санаб беринг.

XIV-боб. Аҳоли башорати статистикаси

1-§. Аҳолининг келажақдаги сонини

статистик усулда ҳисоблаш

Режа

1. Аҳоли башоратининг аҳамияти.
2. Аҳоли башоратининг вазифалари.
3. Аҳоли башоратида қўлланиладиган усуллар.

Халқ хўжалигини бошқариш ва режалаштиришнинг илмий даражасини кўтаришда аҳолининг келажақдаги сонини аниқлаш жуда муҳим ҳисобланади. Шу боисдан аҳоли статистикасининг асосий вазифаларидан бири ҳам аҳолининг кейинги йиллардаги сонини аниқлаб беришдир.

Маълумки, аҳолининг кўпайиш истиқболини белгилашда хилма-хил усуллардан фойдаланилади. Аммо, бу усуллар орқали бажарилган ҳисоб-китоблар барчаси келгусида шаклланидиган демографик таркибни аниқлаш, ҳудуд миқёсида табиий кўпайиш ва миграция сонини илмий тахмин қилиш, шаҳар билан қишлоқ аҳолиси нисбатини олдиндан билиш, меҳнат ресурслари, унинг ҳудудий жойлашиши ҳамда демографик таркибини олдиндан таҳлил қилиш каби масалалар ечимини топиш мумкин. Бунда ҳар бир ҳудуднинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда келгуси 20-30 йил орасини башорат қила олишдан иборатдир.

Башоратлар аҳолининг умумий сони бўйича жинсий, ёш ва бошқа таркиби, табиий ҳамда механик ҳаракатлари (туғилиш, ўлим, табиий ўсиш; келган ва кетган аҳоли) ва ҳоказоларда амалга оширилади. Улар қисқа муддатли (1-5 йил), ўрта муддатли (5-25 йил) ва узоқ муддатли (25 йилдан ортиқ) бўлади.

Аҳолини башоратлаш қуйидаги усуллардан фойдаланган ҳолда амалга оширилади:

1. математик функциялардан фойдаланиш;
2. аҳоли такрор барпо бўлишининг демографик модели бўйича;
3. тадрижий ўзгаришга статистик таъриф;
4. ёш силжитиш усули.

Аҳоли башорати учун демографик сиёсатнинг ҳозирги вазиятини ва келажақдаги ҳолатини тахминий бўлсада ҳисобга олиш муҳим аҳамиятга эга.

Аҳоли сонини башоратлаш бўйича турли мамлакатларда уринишлар XVII аср бошларида бошланган. Даставвал англиялик олимлар Д.Граунт ва

В.Петтилар Англия аҳолисини башорат қилиш бўйича тадқиқотлар олиб борган.

Россияда бу соҳада XVIII аср охирларида рус математик олими Л.Эйлер ва машҳур демограф Н.Герман (бу олим биринчи марта Россия аҳолиси сонини башорат қилган)лар шуғулланишган.

Собиқ совет статистикасида 1920 йил академик С.Г.Струмилин биринчи марта 20 йил олдинга башорат қилган.

Олдинги даврларда амалга оширилган башоратларда энг муҳими ҳозирги ҳолатни ўтган давр билан таққослашга асосланган бўлса, охириги йилларда башоратлаш ўта нозик усулларда амалга оширишни зарур қилиб қўймоқда.

Келажакни кўриш учун аҳолига нафақат унинг умумий сонига балки барча алоҳида-алоҳида таркибининг элементларига таъсир этувчи омилларни тўлиқ ва ҳар томонлама ўрганишни талаб этади.

Савол ва топшириқлар

1. Аҳоли сонини башоратлаш халқ хўжалиги учун зарурми?
2. Башоратлаш аҳоли умумий сонидан ташқари яна қайси таркибларида амалга оширилади?
3. Аҳолини башоратлашда қандай усуллардан фойдаланилади?
4. Аҳолини башоратлаш тарихидан нималарни биласиз?

2-§. Аҳолининг сонини башоратлаш усуллари

Режа

1. Математик моделлаштириш.
2. Аҳолининг тадрижий ўзгаришини статистик башоратлаш.
3. Ёшни силжитиш усули.

Аҳолининг келгусидаги сонини аниқлашда кўпроқ аҳолининг умумий сони тўғрисида ёки унинг ҳар бир ёш гуруҳи сони бўйича сўз юритилади.

Айтайлик, аҳолининг умумий сонини башоратлаш зарур. Бунда аҳолининг маълум бир вақтдаги сони олинади ва туғилиш, ўлим ҳамда табиий ўсиш коэффицентлари ҳақидаги маълумотлар келтирилади.

Бу коэффицентларни келгуси йилларнинг маълум бир вақтларигача ўзгармас бўлади деб тахмин қилайлик яъни бир хил режимдаги такрор барпо бўлиш асосида аҳолининг умумий сонини маълум бир (t) йилга қуйидагича ҳисоблаб аниқланилади.

$$S_t = S_0 \left(1 + \frac{K}{C} \right)^t$$

Бу ерда К-бир йилдаги аҳоли кўпайишининг умумий коэффиценти. С-ҳисоб-китобда 100 ёки 1000 га тенглаштириб олинган:

Масалан, 1990 йилда бир шаҳар аҳолисининг сони 520 минг кишини, туғилиш, ўлим ва механик кўпайиш коэффицентлари 20, 12 ва 2% ташкил қилган бўлса, аҳолининг сони 5 йилдан сўнг қанчага тенг бўлади?

$$S_t = 520 \left(1 + \frac{20 - 12 + 2}{1000} \right)^5 = 520(1.01)^5 = 546.5 \text{ минг киши.}$$

Бу ҳисоб-китобда туғилиш, ўлим ва механик ўсиш коэффицентлари ўзгармас деб олинди, аммо ҳар доим ҳам шундай бўлмасдан улар турли омиллар таъсирида ўзгариб туради. Шу боисдан бу усулдан фақат қисқа муддатли башоратларда фойдаланилади, узоқ муддатлиларда ҳақиқатдан анча йироқ бўлганлиги боис қўллаш эҳтимоллиги камдир.

Профессор Э.А.Акрамов ва Н.М.Соатовлар ҳам аҳолининг перспектив сонини ҳисоблашда юқоридагидек глобал ва ёшнинг силжитиш усулини келтиришади (1979 й, 191 бет).

$$A_2 = A_1 \left(1 + \frac{K}{1 - \frac{1}{2}K} \right)$$

$$A_2 = 120 \left(1 + \frac{0.0170}{1 - \frac{1}{2}0.0170} \right)$$

Аҳолининг келажакдаги сони статистик тавсифдан яъни ўртача, абсолют ўсиш ва аҳолининг ўртача ўсиш ва кўпайиш суръатлари кабилардан фойдаланган ҳолда башоратланади.

Буларни келгусида ўзгармас деб, тахмин қиламизда, аҳолининг келажакдаги сони қуйидаги формула ёрдамида топамиз:

$$S_t = S_0 + t \bar{\Delta t};$$

$$S_t = S_0 \cdot \overline{T_p}^t;$$

$$S_t = S_0 (1 + \overline{T_{np}})^t;$$

бу ерда $\overline{\Delta t}$ - ўртача абсолют ўсиш;

$\overline{T_p}$ – ўртача ўсиш суръати;

$\overline{T_{np}}$ - ўртача кўпайиш суръати;

S_0 -исходная аҳоли сони.

Масалан, Ўзбекистон аҳолиси 1989 йили 19.9 млн. 1999 йилда 24.4 млн. кишини ташкил этган, умумий мутлоқ ўсиш 10 йилда 4.5 млнга тенг бўлган. Шундан,

$$\overline{\Delta} = \frac{4.5}{10} = 0.45;$$

$$\overline{T_p} = \sqrt[10]{\frac{24.4}{19.9}} = \sqrt[10]{1226} =$$

$$\overline{T_{np}} =$$

тенг бўлган ҳолда 10 йилдан кейин 2019 йилда республика аҳолисининг сони ўртача мутлоқ кўпайиш бўйича $S_{2009} = 24,4 + 10 \cdot 0,45 = 28,9$ млн.

ўртача ўсиш суръати бўйича $S_{2009} = 24.4 ()^{10} = \lg S_{2009} = \lg 24.4 + 10 \lg$.

$$\lg S_{2009} =$$

худди шунақа маълумот оламиз. Бундан ташқари аҳолининг келажақдаги сонини маълум вақтдаги динамик қаторларни аналитик тенглаштириш усули орқали ҳам аниқлаш мумкин.

Ёшнинг силжииши усулида аҳолининг келажақдаги сонини ҳисоблаш қуйидаги формула ёрдамида амалга оширилади.

$$L_x \cdot P_x = L_{x+1}$$

Бу ерда L_x -х ёшгача яшаши мумкин бўлган аҳоли сони.

P_x -хҚ1 ёшгача яшаши мумкин бўлган эҳтимоллик,

L_{xK1} -хҚ1 ёшгача яшаши мумкин бўлган аҳоли сони.

Бунда, ҳар бир ёшдаги аҳоли сони (L_x) ҳар бир ёш яшаши мумкин бўлган эҳтимоллик коэффициенти (P_x) ёрдамида бир ёшдан (L_x) иккинчи ёшга L_{xK1} «силжитилади». Буни қуйидаги жадвалда бажарилган амаллардан кўриш мумкин:

20-жадвал

Аҳолининг жорий йил охирдаги сони	Келгуси 1-йил бошида бўлиши мумкин бўлган аҳоли сони	Келгуси 2-йил бошида бўлиши мумкин бўлган аҳоли сони	Келгуси 3-йил бошида бўлиши мумкин бўлган аҳоли сони
L_{17}	$L_{18} \cdot K_{L_{17}} \cdot L_{17}$	$L_{19} \cdot K_{L_{18}} \cdot L_{18}$	$L_{20} \cdot K_{L_{19}} \cdot P_{19}$
L_{18}	$L_{19} \cdot K_{L_{18}} \cdot L_{18}$	$L_{20} \cdot K_{L_{19}} \cdot P_{19}$	$L_{21} \cdot K_{L_{20}} \cdot P_{20}$
L_{19}	$L_{20} \cdot K_{L_{19}} \cdot L_{19}$	$L_{21} \cdot K_{L_{20}} \cdot P_{20}$	$L_{22} \cdot K_{L_{21}} \cdot P_{21}$
$L_{17} \cdot K_{L_{18}} \cdot K_{L_{19}}$	$L_{18} \cdot K_{L_{19}} \cdot K_{L_{20}}$	$L_{19} \cdot K_{L_{20}} \cdot K_{L_{21}}$	$L_{20} \cdot K_{L_{21}} \cdot K_{L_{22}}$

Бу усулни қўллаш тартибини қуйидаги шартли рақамларда кўриб чиқамиз (21-жадвал). Шу маъмумотларга асосланиб, уч авлоднинг истиқболидаги сонини бўлажак 1,2 ва 3 йиллар, яъни 1999, 2000 ва 2001 йиллар учун аниқланади. Ёчиш учун жадвалнинг сўнгги устунларини тўлдирамиз.

Демак, 1998 йилдаги 17 ёшли 3786 кишидан:

- 1999 йилга келиб:

$$j_{18} = j_{17} \cdot P_{17}$$

$$j_{18} = 3786 \cdot 0.99641 = 3772 \text{ киши};$$

- 2000 йилга келиб:

$$j_{19} = j_{18} \cdot P_{18}$$

$$j_{19} = 3772 \cdot 0.99600 = 3757 \text{ киши};$$

- 2001 йилга келиб:

$$j_{20} = j_{19} \cdot P_{19}$$

$$j_{20} = 3757 \cdot 0.99562 = 3740 \text{ киши колар экан};$$

Шу тариқа бошқа ёшдаги аҳоли сони ҳам тегишли йиллар учун ҳисобланган. Ҳисоблашда механик ўзгариш коэффициенти эътиборсиз қолдирилган.

Ёшни силжитиш усулида аҳолининг истиқболдаги сонини ҳисоблаш тартиби

Ё	Мазкур ёшдаги	Ҳар бир ёш яшаши	Йил бошидаги ёшлар
---	---------------	------------------	--------------------

ш	аҳолининг 1998 йил бошидаги сони	мумкин бўлган эҳтимоллик коэффициенти	1999	2000	2001
			$j_{x+1} = j_x \cdot P_x$		
16	3786	0,99641	-	-	-
17	3764	0,99600	$3786 \cdot 0,99641 = 3772$	-	-
18	3742	0,99562	$3764 \cdot 0,99600 = 3749$	$3772 \cdot 0,99600 = 3757$	-
19		0,99526	$3742 \cdot 0,99562 = 3726$	$3749 \cdot 0,99562 = 3732$	$3757 \cdot 0,99526 = 3740$
20		0,99503	-	$3726 \cdot 0,99526 = 3708$	$3732 \cdot 0,99526 = 3714$
21		0,99498	-	-	$3708 \cdot 0,99503 = 3689$

Бу усулдаги ҳисоб-китобларда механик ўзгариш коэффициенти эътиборсиз қолдирилган.

Савол ва топшириқлар

1. Профессор Э.А.Акрамов ва Н.М.Соатовлар аҳолининг келажакдаги сонини ҳисоблашда қайси усулдан фойдаланишган?

2. $S_t = S_0 + t\bar{\Delta t}$; -формула нимани аниқлашда ишлатилади.

3. Аҳолини келажакдаги сонини ҳисоблашда қайси формула қўлланилади?

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Иқтисодий ислоҳат: маъсулиятли босқич. Т.: «Ўзбекистон», 1994, 46 бет.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳатларни чуқурлаштириш йўлида. Т.: «Ўзбекистон», 1995, 270 бет.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: «Ўзбекистон», 1997, 326 бет.
4. Абдуллаев Ё. Статистиканинг умумий назарияси. Дарслик. Т.: «Ўқитувчи», 1993, 239 бет.
5. Абдуллаев Ё. Макроиктисодий статистика. Т.: «Меҳнат», 1998, 384 бет.
6. Ақромов Э.А., Соатов Н.М. «Статистика асослари». Т.: «Ўқитувчи», 1979, 438 бет.
7. Бакланов Г.И., Лившиц Ф.Д. М.: «Наука», 1966, 353 с.
8. Боярский А.Я. Курс демографии. М.: «Статистика», 1974, 453 бет.
9. Бўриева М.Р. Ўзбекистонда оила демографияси. Т.: «Университет», 1997, 157 бет.
10. Громўко Г.Л. Статистика. М.: «МГУ», 1981, 408 с.
11. Копўлов В.А. География населения. М.: «Маркетинг», 1999, 123 с.
12. Йўлдошев З., Қосимов М. Макроиктисодиёт асослари. Ўқув қўлланма. Т.: «Ўқитувчи», 1994, 171 бет.
13. Назарова М.Г. Социальная статистика. М.: «Финансў и статистика», 1988, 319 с.
14. Польский С.А. География населения развитўх капиталистических и развивающихся стран (с основами демографии). Минск.: «Университетское», 1987, 175 с.
15. Статистика населения с основами демографии. М.: «Финансў и статистика», 1990, 310 с.
16. Тожиева З.Н. Статистиканинг умумий назарияси. Ўқув қўлланма. Т.: «Университет», 2000, 57 бет.
17. Тўхлиев Н. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти. Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 1998, 238 бет.
18. Ўлмасов А. Иқтисодиёт асослари. Ўқув қўлланма. Т.: «Меҳнат», 1997, 224 бет.
19. Ҳакимова М. Макроиктисодиёт. Т.: «Меҳнат», 1997, 159 бет.
20. Шмойловой Р.А. Теория статистики. М.: «Финансў и статистика», 1999, 557 с.